

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici radova

***Histria*, godišnjak Istarskog povijesnog društva, 2, Pula 2012, 491 str.**

Istarsko povijesno društvo, uz suizdavače Povijesni i pomorski muzej Istre te Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, krajem 2012. objavilo je drugi broj godišnjaka *Histria*. Uredništvo, na čijem je čelu glavni i odgovorni urednik Maurizio Levak, napravilo je znatan posao jer je okupljen velik broj suradnika, njih četrdesetak, članova Istarskoga povijesnog društva i vanjskih suradnika. Oni su osim znanstvenih radova napisali i velik broj tekstova koji se bave praćenjem događaja, novih knjiga i brojeva časopisa te izložbi i istraživanja na području Istre zadnjih godina. Stoga se već iz samog opsega *Histrije* vidi kako je cilj bio što obuhvatnije pokriti djelatnost s područja povijesti i srodnih djelatnosti i znanosti na geografskom tlu Istre.

Najnovije izdanje *Histrije* odmah na početku pokazuje dvije dominantne cjeline: „Rasprave i prilozi“ te „Ocjene, prikazi, izvješća“. „Rasprave i prilozi“ sadrže osam znanstvenih radova na hrvatskom, talijanskom i slovenskom jeziku što časopisu daje međunarodni karakter: Leda Harmicar – Ivan Milotić, „Namet (*modus*) u rimskoj pravnoj praksi dokumentiranoj na epigrafskim svjedočanstvima iz Istre“ (13-36); Matej Župančić, „Človek volku volk (o odnosih človeka in volka v *Historia Langobardorum* Pavla Diacona)“ (37-53); Trpimir Vedriš, „*Histria* i *Hister* kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih geografa: prilog raspravi o spomenu Istre i Dalmacije u zemljopisu Alfreda Velikoga“ (55-114); Darja Mihelič, „Kako so se obuvali srednjeveški Pirančani in Tržačani?“ (115-134); Katarina Gerometta, „‘Pisma konzervatora’: konzervatorsko djelovanje Pietra Kandlera“ (135-146); Luka Tidić, „Problematika hrvatskoga školstva u Istri na stranicama *Naše sloge* (1870.–1880.)“ (147-171); David Di Paoli Paulovich, „Musica e canti d’espressione popolare di area latino-veneta in Istria e a Zara. Generi vocali e bibliografia“ (173-203); Alessandra Argenti Tremul, „Il Capodistriano del dopoguerra nelle fronti d’archivio conservate in Slovenia e Croazia“ (205-219).

Druga i opširnija cjelina ovoga broja *Histrije* nosi naslov „Ocjene, prikazi, izvješća“ i tu su okupljeni tekstovi velikog broja autora s osvrtima na knjige, nove brojeve časopisa, zbornike radova, kataloge izložbi i desetak tekstova o raznim znanstvenim i stručnim skupovima te drugim događajima. Tako je među mnogim tekstovima svoje mjesto na stranicama *Histrije* našao i tekst Danijele Doblanović o knjizi Miroslava Bertoše *Doba nasilja, doba straha. Vojnici-pljačkaši, seljaci-zarobljenici i doseljenici-nasilnici u Istri 16. i 17. stoljeća* te osvrt Igora Dude na izložbu *Valize & deštini* u organizaciji Etnografskoga muzeja Istre.

Pod naslovom „Aktivnost Istarskoga povijesnog društva – Società storica Istriana u 2011. godini“ Milan Radošević i Mihovil Dabo istaknuli su raznovrsnu i bogatu aktivnost Društva koja je rezultirala i priljevom novih članova, mahom zaposlenika u školstvu, visokom obrazovanju i znanosti te arhivskim i muzejskim ustanovama. Dvojica su autora opisala i rad na značajnim projektima poput izdavanja časopisa, organizacije Međunarodnog znanstvenog skupa „150 godina od uspostave Istarskog pokrajinskog sabora u Poreču“ (13-15. listopada 2011), pokretanja i održavanja mrežne stranice Društva, digitalizacije historijskih časopisa (upravo je digitaliziran *Vjesnik Istarskog arhiva*), prikupljanja povijesnih fotografija, pokretanja emisije o istarskoj povijesti na regionalnoj televiziji, prikupljanja usmenih svjedočanstava Istrana koji su preživjeli sabirne i zarobljeničke logore u Drugom svjetskom ratu, predstavljanja knjiga

povijesne tematike i drugih. Za kraj je ostavljen tekst Roberta Matijašića „Vesna Girardi Jurkić (15. siječnja 1944. – 25. kolovoza 2012.). In memoriam“, posvećen članici Društva koja je nenadano preminula 2012. godine.

Luka Tidić

Vjesnik Istarskog arhiva, svezak 19, Pazin 2012, 270 str.

Nаша središnja pismohrana za gradivo Istarske županije, Državni arhiv u Pazinu, nastavlja tiskanje svojega glavnog izdanja, časopisa koji i u ovom najnovijem svesku, devetnaestom po redu, donosi niz vrijednih i zanimljivih priloga, uglavnom iz pera mlađih stručnjaka.

U prvoj cjelini, onoj o arhivskim obavijesnim pomagalima, izlažu se tri sumarna inventara. Markus Leideck sastavio je inventar porečkih bilježnika za razdoblje od 1852. do 1944. (1947.). U navedenom su periodu bilježnici bili dužni voditi neprekinuti tekući broj spisa u cijelom vremenu djelovanja unutar jednog bilježničkog kotara te pripadajuće uredske knjige – upisnike i kazala. Nakon nestanka Habsburške Monarhije Italija do 1929. zadržava austrijski bilježnički sustav, a u Istri se zatim počinje primjenjivati talijanski zakon o bilježništvu iz 1913. koji ostaje na snazi do konca Drugog svjetskog rata. U Državnom arhivu u Pazinu čuvaju se spisi šestorice bilježnika koji djeluju od 1852. do 1944. Autor članka ističe činjenicu da je fond sređen na način da gradivo svakog bilježnika tvori zasebnu cjelinu unutar koje su oblikovane niže arhivske jedinice.

Slijedi rad Gordana Grzunova o sumarnom inventaru Općinskog komiteta Saveza komunista Hrvatske u Buzetu za period od 1955. do 1963. godine, a spomenuta je ustanova inače postojala sve do propasti komunističkog sustava 1990. Ostatak gradiva nakon 1963. još nije preuzet. Buzetski komitet djelovao je na području istoimene općine, a bio je odgovoran za nadzor i usmjeravanje rada svih osnovnih organizacija i članova SKH na svojem području. Fond je, naglašava autor, podijeljen u četiri cjeline, ali je sačuvanost gradiva pojedinih dijelova različita; ipak, ukupno gledajući, može se smatrati zadovoljavajućom. Jezik je hrvatski, papir je različite kvalitete, a uglavnom se radi o strojopisu. Zbog zaštite osobnih podataka dio gradiva privremeno je nedostupan.

Isti je autor sastavio i sumarni inventar Općinskog komiteta SKH u Puli za razdoblje od 1955. do 1965. Ovaj je fond, istih obilježja kao i prethodni, podijeljen na sedam cjelina, a odnosi se na područje tadašnjeg Kotara Pula.

Druga cjelina zbornika, ona o raspravama i člancima, odnosi se na tri rada. Luka Aničić opisao je glagoljske zapise s otoka Krka kao povijesni izvor. S obzirom da se otok Krk može smatrati kolijevkom glagoljice, logična je činjenica da su glagoljski natpisi pronađeni na čak 16 otočnih lokaliteta. No, među njima se posebice ističe šest, a otkriveni su u ovim mjestima: Dubašnica, Vrbnik, Glavotok, Omišalj, Dobrinj i Baška, s time da je u njima pronađeno 87% glagoljskih natpisa.

Urbare gospoštija Paz, Belaj i Kožljak analizirao je Markus Leideck, a pohranjeni su u fondu o Pazinskoj knežiji. Autor objašnjava pojam urbara, potom iznosi raščlambu urbara i zbirki urbarijalnih davanja Pazinske knežije iz 1578. te prelazi na urbare navedenih privatnih gospoštija. Završni dio rada odnosi se na prijepis izvornog dokumenta, s kojim je uspoređen nešto stariji primjerak koji zbog oštećenja nosača velikim dijelom nije čitljiv, pa nije mogao biti iskorišten kao predložak prijepisa.

Siniša Lajnert piše o željezničkoj infrastrukturi Istarskih ugljenokopa Raša, u periodu od 1945. do 1953. i to na temelju gradiva iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Riječ je o periodu administrativnog socijalizma s naglašenom centralizacijom svih političkih, privrednih i društvenih funkcija. S obzirom na činjenicu da je težište stavljeno na brzu industrijalizaciju zemlje, najveći se administrativni aparat razvio upravo na području privrede. U sastav spomenutog poduzeća ulazili su rudnici Raša, Podlabin, Strmac, Plomin i Pićan.

Završni dio zbornika obuhvaća 27 osvrti, prikaza i vijesti. Hrvoje Stančić piše o projektu „Heritage Live“ i razvoju studija arhivistike na diplomskoj i doktorskoj razini; Branka Poropat donosi izvješće IIAS-a – jesenske arhivističke škole iz 2011., koja se održala u Trstu; Maja Cerić informaciju o 45. arhivističkom savjetovanju na temu „Arhivistička služba u informacijskom okruženju“, koje se 2011. održalo u Umagu. Marija Mogorović Crljenko prikazala je knjigu Bortolamija Riga *Compendio delle leggi del comune di Cittanova dal 1481 al 1794* (Novigrad, 2010.); Slaven Bertoša piše o dva izdanja: knjizi Dražena Vlahova *Matična knjiga iz Boljuna. Glagoljski zapisi od 1576. do 1640.* (Pazin 2011) i knjizi Eda Merlića *Stanovništvo i migracije iz sjeverne Istre – Bužeštine* (Buzet 2011). Samanta Paronić osvrnula se na knjigu Miroslava Bertoše *Doba nasilja, doba straha: vojnici-pljačkaši, seljaci-razbojnici i doseljenici-nasilnici u Istri XVII. i XVIII. stoljeća* (Zagreb 2011), Danijela Dobljanović na knjigu Marije Mogorović Crljenko *Druga strana braka. Nasilje i ilegitimnost u (izvan)bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. stoljeća* (Zagreb 2012), a Robert Kurelić na knjigu Alojza Štokovića *Crnogorsko nasljeđe u Istri (Peroj – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657.-1816.)* (Osijek 2012). Željko Cetina prikazao je *Zbornik javnih predavanja*, sv. 1, u izdanju Državnog arhiva u Pazinu, koji je uredila Maja Cerić (Pazin 2011), Denis Visintin knjigu Davida di Paolija Paulovicha *Così Rovigno canta e prega a Dio. La grande tradizione religiosa, liturgica e musicale di Rovigno d'Istria* (Rovigno-Fiume-Trieste 2011) i knjigu Silverija Annibalea *La questione di Fiume nel diritto internazionale* (Rovigno-Fiume-Trieste 2011), Lada Duraković knjigu *Arie Noue del 1741*, koju su priredili Nikola Lovrinić, Katja Radoš-Perković i Slaven Bertoša (Pazin 2011), a Salvator Žitko knjigu *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875-1909: slovenski oddelek*, koju su uredile Mirjana Kontestabile-Rovis i Jasna Čebrown (Kopar 2010). Slijedi prikaz koji je o knjizi Stipana Trogrlića *Mons. Božo Milanović – istarski svećenik (1890.-1980.). Crkveno-vjersko i javno-političko djelovanje* (Zagreb 2011) napisao Mihovil Dabo. Anita Buhin prikazala je knjigu Marte Verginella *Granica drugih: pitanje Julijske krajine i slovensko pamćenje* (Zagreb 2011). Od spomenutih 27 priloga u ovom dijelu zbornika, posljednjih 11 odnose se na prikaze časopisa. Biserka Budicin osvrnula se na 21. svezak revije za suvremenu arhivsku teoriju i praksu *Atlanti*, Denis Visintin na XL svezak časopisa *Atti Centra za povijesna istraživanja u Rovinju*, a David Orlović na XLI svezak iste publikacije. Ostali prikazi su sljedeći: Ivan Žagar *Buzetski zbornik*, knj. 38, Samanta Paronić (isti časopis, knj. 39), Marko Jelenić *Dvegrajski zbornik*, br. 1, Ivan Jurković *Histria – godišnjak Istarskog povijesnog društva*, br. 1, Katarina Gerometta *Histria archaeologica*, sv. 41, Denis Visintin *Quaderni Centra za povijesna istraživanja u Rovinju*, sv. XXII, Robert Kurelić *Tabula*, sv. 8, dočim Mirjana Kontestabile-Rovis piše o periodici Arhivskog društva Slovenije u 2011. godini.

Svi radovi *Vjesnika Istarskog arhiva* opremljeni su sažecima na hrvatskom, engleskom i talijanskom jeziku, što ih svakako približava i inozemnim čitateljima. Poput već ustaljenog običaja, i ovaj se svezak ističe sadržajno raznovrsnim priložima koji su zanimljivi široj publici, a stručnjacima su zacijelo i vrlo poticajni za daljnja istraživanja.

Slaven Bertoša

Pićanska biskupija i Pićanština: Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine (gl. urednik Robert Matijašić), Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2012, 278 str.

U izdanju Državnog arhiva u Pazinu tiskan je krajem 2012. godine zbornik radova s tekstovima Međunarodnog znanstvenog skupa koji je 23. i 24. listopada 2008. održan u Pićnu, Gračišću i Pazinu. Skup je organiziran povodom 50. obljetnice osnutka Državnog arhiva u Pazinu i 220. obljetnice ukidanja Pićanske biskupije. Samom simpoziju nazočila su 42 znanstvenika i stručnjaka s područja društvenih i humanističkih znanosti: arheolozi, povjesničari, povjesničari umjetnosti, arhivisti i etnolozi. Organizatori skupa, uz Državni arhiv u Pazinu, bili su Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, Podružnica u Puli, te Hrvatski institut za povijest iz Zagreba. Projekt je poduprla i Biskupija porečko-pulska kao sljednica nekadašnje Pićanske biskupije. Većina radova izloženih na simpoziju objavljena je u ovom zborniku. Radovi pokrivaju vrlo široko područje vezano uz povijest, etnologiju, arheologiju i povijest umjetnosti a vezani su uz područje nekadašnje Pićanske biskupije i pićanskog kraja.

Zbornik otvara rad Klare Buršić-Matijašić „Rana povijest na prostoru Pićanske biskupije“ (9-20) u kojem autorica obuhvaća prapovijesna nalazišta na prostoru koji je nekada obuhvaćala spomenuta biskupija. Prostor o kojem je riječ bogat je prapovijesnim nalazištima, koja su većim dijelom samo topografski zabilježena. Dobrim prirodnim uvjetima može se zahvaliti što je ovaj prostor bio već vrlo rano naseljen, od najranijih prapovijesnih razdoblja, ranog gornjeg paleolitika i mezolitika (nalazišta Ivšišće i Kostadini), do gradinskih naselja iz brončanog i željeznog doba. Važnost prapovijesnih naselja ovoga dijela Istre bila je u položaju na graničnom prostoru dvaju ilirskih etničkih skupina, Histra i Liburna. Autorica navodi kako su prirodna konfiguracija terena i klimatske prilike uvjetovale dolazak prvih stanovnika tijekom drugog tisućljeća prije Krista. Nadalje navodi kako je prostor Pićanske biskupije slijedio tokove istarske prapovijesti do rimskog osvajanja u drugom stoljeću prije Krista, kada se način života radikalno mijenja da bi Pićan u kasnoj antici postao značajno urbano središte i biskupija.

Slijedeći rad također je vezan uz ranu povijest Pićanštine. „Propast kasnoantičkih naselja i nekropola u Istri u ranom srednjem vijeku“ (21-40) članak je Vladimira Sokola, posvećen arheološkoj situaciji u Istri od VI. do konca VIII. stoljeća. Vrijeme je to kada se uočavaju dvije pojave: neprekinuti kontinuitet ukapanja na postojećim nekropolama te usporedno postojanje naseljenih mjesta, i zatim iznenadni prestanak ukapanja u njima i vjerojatno prestanak postojanja istih naselja. Rad započinje pitanjem „Što se tu zapravo dogodilo?“, na koje autor u tekstu, na temelju arheoloških podataka, nastoji dati objašnjenje. Ovaj prekid o kojem autor govori, dogodio se na prijelazu iz VIII. u IX. stoljeće, što Sokol dovodi u vezu s mogućim sukobima s franačkom vojskom i dolaskom franačkih saveznika Hrvata, što on smješta, na temelju arheoloških nalaza i povijesnih dokumenata, u 801. godinu. Tako i nastanak biskupije Pedena stavlja na početak IX. stoljeća, a čija je uloga trebala biti evangelizacija Hrvata pristiglih preko rijeke Raše.

„Pravni status i jurisdikcija Pićna od antike do srednjeg vijeka“ (40-50) članak je Ivana Milotića, koji usporednim razmatranjem konteksta nastanka kasnoantičkih biskupija u Istri pretpostavlja pravni status Pićna u spomenutom razdoblju. Kako za početke Pićanske biskupije ne postoje materijali ostaci koji bi potkrepljivali njezino osnivanje, autor kroz ovo

usporedno razmatranje pretpostavlja da je u rimsko doba na području Pićanštine moglo postojati naselje s određenim stupnjem faktične i/ili pravne autonomije. Pritom se držao obilježja rimskog prava, općih značajki upravnog razvoja, te političkih i društvenih okolnosti u Istri početkom VI. stoljeća. Autor razrađuje i iznosi hipotezu o osnivanju Pićanske biskupije u vrijeme Justinijanove vladavine.

Rad Alojza Štokovića „Posjedovni odnosi u Pićanskoj biskupiji od XVI. do sredine XVIII. stoljeća“ (51-62) bavi se gospodarskim pitanjima i pokušajem sređivanja imovinskog stanja biskupije u spomenutom razdoblju. Ovu problematiku autor promatra u općem kontekstu socijalnih kriza i nemira koji su zahvatili Habsburšku Monarhiju sedamdesetih godina XVI. stoljeća, a koji su svoj konkretni odjek imali i na području Pazinske knežije. Nakon što je 1578. stupio na snagu pazinski urbar, pićanski je kaptol 1580. dao izraditi vlastiti urbar i time pokušao zaštititi svoje prihode i imovinu. Revidirani urbar pićanskog kaptola stupio je na snagu 1600. i u njemu su precizno razrađene sve stavke od nepokretne imovine i načina stjecanja, do obveza stanovnika, oblika prinosa itd. U nastavku teksta Štoković progovara i o izradi urbara iz 1617. kada je Pićanska biskupija, za vrijeme biskupa Antonija Zare, pokušavala srediti svoje imovinsko stanje. S obzirom da je to bilo vrijeme Uskočkog rata pokazalo se da je to vrlo težak posao. Autor zaključuje članak činjenicom kako je bez obzira na neuspjele pokušaje pićanskog biskupa i kaptola njihova imovina u osnovi sačuvana sve do ukidanja biskupije.

Gospodarskom tematikom bavi se i članak Danijele Juričić Čargo „Gospodarsko stanje na posjedima pićanskih biskupa sredinom XVIII. stoljeća (Prema podacima terezijanskog katastra za Kranjsku)“ (63-70). Riječ je o funkcioniranju posjeda pićanskih biskupa sredinom XVIII. stoljeća, gdje se dobro razvijao uhodani feudalni sustav njemačkog tipa, ali se osjećao i mletački utjecaj izražen u kolonatskom sustavu, davanju zemljišta na obrađivanje osobno slobodnim seljacima. Autorica navodi kako se stanovništvo pretežito bavilo poljoprivredom, kojoj je sve drugo bilo podređeno, a jedina neagrarna grana bilo je mlinarstvo. Odsutnost većih epidemija i neposrednih ratnih okršaja stvorili su uvjete za razvoj veće i stabilnije obitelji što će osobito doći do izražaja sredinom XVIII. stoljeća.

Denis Visintin autor je kraćeg rada na temu „Ekonomsko-imovinsko stanje istarskih bratovština. Pićanske bratovštine i njihova imovina između XVIII. i XIX. st.“ (71-76). U članku se sažeto obrađuje razvoj istarskih bratovština, s posebnim osvrtom na područje Pićanske biskupije. Na osobit način obrađuje se vlasničko i gospodarsko stanje, modalitet kupovina, korištenja, gospodarenja i tijek vrijednosti nekretnina. Obradeno je razdoblje od pojave prvih bratovština tijekom XI. i XII. stoljeća, njihov napredak između XVI. i prve polovice XVII. stoljeća, te njihovo ukidanje u XVIII. stoljeću, koje je proveo Josip II, i udruživanje pojedinih bratovština u mletačkom djelu Istre u istom razdoblju. Visintin donosi nova saznanja o ekonomskom stanju istarskih bratovština u XVIII. i početkom XIX. stoljeća s posebnim osvrtom na dosad neobjavlenu arhivsku građu.

Slijedi rad Slavena Bertoše „Pićansko-puljske migracijske dodirne točke u novom vijeku“ (77-89). Uvodni dio članka odnosi se na glavne karakteristike najznačajnijih događaja iz novovjekovne povijesti Pićana. Na temelju detaljne analize matičnih knjiga grada Pule, važnog izvora za poznavanje migracijskih kretanja na području Istre u novom vijeku, autor obrađuje pitanje nazočnosti Pićanaca u najjužnijem istarskom gradu. Pritom se osvrnuo na niz tema karakterističnih za arhivske dokumente toga tipa.

„O nekim aspektima demografske, društvene i obiteljske povijesti Pićna u drugoj polovici 17. stoljeća prema matičnim knjigama krštenih rođenih“ (91- 103) prilog je Zorana Ladića i Gorana Budeča, u kojem razmatraju određene aspekte ranonovovjekovne demografske, društvene i obiteljske povijesti Pićna na temelju raščlambe pićanskih matičnih knjiga krštenih u razdoblju od 1664. do 1677. godine. Jedna od zanimljivosti ovog rada je i analiza mogućeg utjecaja liturgijskog kalendara na izbor imena rođene djece. Naposljetku autori nastoje izvršiti komparaciju promatranih aspekata za Pićan sa stanjem u drugim manjim sredinama u tadašnjoj Hrvatskoj.

Rad na talijanskom jeziku „Il colera nella storia istriana del XIX secolo e l'epidemia del 1855 A Pedena“ (104-112) djelo je Rina Ciguia. Kao što je vidljivo iz samog naslova, riječ je o epidemijama kuge koje su od tridesetih godina XIX. stoljeća harale Istrom i bile jedan od glavnih uzroka smrtnosti stanovništva. Kao svjedočanstvo tomu Cigui navodi i obnavljanje kulta svetog Roka, zaštitnika od kuge kojega se zazivalo i u vrijeme kolere. Naposljetku autor se osvrće na epidemiju iz 1855. koja je pogodila Pićan gdje su od posljedica kuge umrle 42 osobe, odnosno 2% stanovništva.

Rad Marie Bidovec „Između objektivnog opisa i fascinacije pričanja: austrijska Istra u očima I. V. Valvasora (1641.-1693.)“ (113-119), napisan je s ciljem predstavljanja odnosa između velikog kranjskog polihistora i Istre, najmanje mu poznate regije među onima koje opisuje u svom djelu *Slava vojvodine Kranjske*. Prvi dio posvećen je sistematskom opisu Istre u 17. stoljeću, onako kako je u svom djelu vidi Valvasor. On Istru prikazuje u svim njezinim aspektima, od zemljopisnog do prirodoslovnog ili povijesnog, etnološkog ili vjerskog, od crkvene organizacije do građanske podjele u gradove i sela. U drugom dijelu otkriva se ono što je Valvasor cijenio u Istri i drugim dijelovima Hrvatske, kao i ono što je bilo predmet njegove oštre kritike.

Prilog Jurja Batelje „Tragovi augustinske duhovnosti u Pićanskoj biskupiji i Istri“ (121-135), posvećen je utjecaju kršćanskog genija sv. Augustina na području Pićanske biskupije. Autor navodi kako ova tema predstavlja veliki izazov za znanstveno istraživanje jer ga otežavaju činjenice uvjetovane čestim izmjenjivanjem političke strukture vlasti, sastava pučanstva, spaljenih ili otuđenih arhiva te uništenih samostana. Na temelju dokumenata pronađenih u domaćim i inozemnim arhivima Batelja je uspješno prikazao tragove augustinske duhovnosti na području Istre, odnosno Pićanske biskupije. Crkve i kapele koje su pripadale pustinjacima Reda sv. Augustina, kronotaks pićanskih biskupa, bratovštine, kipovi, slike, reljefi i freske svjedok su utjecaja augustinske duhovnosti na spomenutom području, navodi autor.

Franjo Emanuel Hoško autor je rada „Biskup Pavao Budimir (1667.-1670)“ (137-144), u kojem progovara o Pavlu Budimiru, franjevcu Provincije Bosne-Hrvatske, njezinom provincijalu (1661.-1664.) i od 1. listopada 1668. nasljedniku franjevca Pavla Jančića de Taurisa na stolici pićanskih biskupa.

U sljedećem radu, „Represivne mjere jugoslavenskog komunističkog režima protiv Katoličke crkve na području Pićanskog dekanata (1945.-1952.)“ (145-154), čiji je autor Stipana Trogrlić, analiziraju se represivne metode, kako je to naznačeno u samom naslovu, koje je „narodna vlast“ koristila u cilju zastrašivanja, potiskivanja i kontroliranja Katoličke crkve na području spomenutog dekanata. Trogrlić uz ugrožavanje osobne sigurnosti „službenika svetoga“, navodi i druge mjere koje je vlast poduzimala kako bi istisnula utjecaj Katoličke crkve: od oduzimanja crkvene imovine, preko potiskivanja vjeronauka, do zabrane procesija, ako ne

i poticanja, onda svakako toleriranja svetogrđnih radnji i raznih oblika nevidljivih pritisaka preko poznatih „informativnih razgovora.“

„Inventar pokretnih i nepokretnih dobara presvijetlog i prečasnog gospodina, gospodina Antuna Zare, biskupa pićanskoga“ (153-164) članak je Elvisa Orbanica. U radu se donosi prijepis i raščlanjuje inventar pokretnih i nepokretnih dobara pićanskog biskupa Antuna Zare (1574.-1621.). Dokument koji je predstavljen u ovome radu čuva se u Arhivu Republike Slovenije. Sastavili su ga „Ioannes Chersainer locumtenens“ i „Marcellus Capuanus comitatus Pisini“ 1. siječnja 1622. godine. Iz rada je vidljivo kako je nesumnjivo riječ o vrijednom pokazatelju materijalne kulture imućnika s početka 17. stoljeća u habsburškoj Istri.

Temom iz crkvene povijesti bavi se i Jakov Jelinčić u prilogu „Knjiga ređenja u Pićnu (1632.-1783.)“ (165-179). Autor ovdje donosi osnovne podatke o pićanskoj biskupiji i prostoru što ga je ona obuhvaćala. Osobito napominje kako je arhivsko gradivo ove male, ali drevne biskupije, uništeno u dva navrata: prigodom bune pazinskih kmetova i u požaru biskupske palače. Stoga naglašava posebnu vrijednost ove, koliko je do sad poznato, jedine sačuvane knjige, koja se čuva u župnom arhivu. Nakon toga progovara o ređenjima, biskupima zarediteljima i o broju klerika Pićanske biskupije, kao i o broju klerika iz župa, biskupija i redovničkih provincija iz kojih su dolazili ređenici.

Akademik Petar Strčić u svome radu „Povijest arhiva i arhivske službe u Istri. Prilog za sintezu“ (181-189) razmatra povijest arhiva i arhivske službe u Istri kroz odnos stvaratelja vrela i nadležnih prema rukopisnoj baštini. U isto vrijeme analizira tematiku popularizacije arhivske djelatnosti putem izložaba, znanstvenih i stručnih skupova, arheografske edicije, pregleda u člancima i knjigama, inventarima i vodičima.

Članak „Pavlini samostan Bl. Dj. Marije na Čepićkom jezeru“ (192-207) prilog je Marijana Bradanovića. Na temelju poznatih i dosad nepoznatih, još nepubliciranih grafičkih izvora te analize terenskih ostataka raspravlja se o arhitekturi i arhitektonsko dekorativnoj skulpturi pavlinskog samostana na nekadašnjem Čepićkom jezeru. U uvodu Bradanović spominje mogućnost da je na istom mjestu i ranije postojalo sakralno zdanje, a zatim opisuje krajolik u kojem je djelovao i koji je dobrim dijelom formirao čepićki samostan u vrijeme kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Glavni dio priopćenja odnosi se na opis izvornog topografskog smještaja i izgled samostanskog kompleksa. Opisuju se i sačuvani primjerci kipova koji su pripadali crkvi, a premješteni su prilikom njenog rušenja. Autor opisane arhitekturu i arhitektonsko dekorativnu skulpturu stilski i kronološki određuje, a zatim komparativno analizira u širem kontekstu. Osvrće se i na kulturni krug iz kojega je potekla radionica koja je podigla samostan i crkvu, da bi zaključno razmatrao odjeke graditeljskih oblika i skulpture čepićkog samostana u okružju.

Poviješću umjetnosti bavi se Marija Mirković u radu „Ikonografsko osmišljanje crkvenih prostora u Pićanskoj biskupiji“ (210-228). Autorica na temelju ikonološke analize kroz niz podnaslova progovara o očuvanom likovnom inventaru u crkvama Pićanske biskupije. Na temelju te analize rekonstruira teološke poruke koje su bile namijenjene vjernicima, kao i ukus naručitelja i stilski izraz u tim likovnim rješenjima a koji se mogao utvrditi na području središnje Istre. Također piše i o štovanju pojedinih svetaca i političkim prilikama kroz dulje vremensko razdoblje.

„Labinski slikar Antonio Moreschi i njegovi slikarski korijeni“ (229-239) članak je Nine Kudiš. U ovom radu s područja povijesti umjetnosti do izražaja dolazi kontekst umjetničkog formiranja slikara Antonia Moreschija i razlozi njegova preseljenja u Labin. Razmatra se ak-

tivnost radionice Domenica Tintoretta, koji je najvjerojatnije bio Moreschijev učitelj. Uz to analizira se poznati opus Antonia Moreschija i datira njegova labinska pala „Gospa Karmelska i sveci“ oko 1622. godine.

Na tragu povijesti umjetnosti ostaje i Damir Tulić s prilogom „Skulptura, altaristika i liturgijska srebrnina u pićanskoj katedrali: prilozi za Antonija Michelazzija i Gasparea Albertinija“ (243-259). Uz tekst o riječkom kiparu Antoniu Michelazziju (1707.-1772.), autoru nekadašnjeg glavnog oltara u pićanskoj katedrali, nastoji se definirati razvoj njegova osobnog stila, sagledavajući to u širem kontekstu Michelazzijeva stvaralaštva. Zatim se obrađuju četiri bočna oltara koja se pripisuju prianskom altaristu Gasparu Albertiniju. Razmatra se i kontekstualizira malobrojna liturgijska srebrnina koja se sačuvala u nekadašnjoj stolnici.

Brigitta Mader autorica je članka „Gallignana bei Pisino (Istrien)“ 1910.-1917.: pet restauratorskih zahvata C.k. Centralne komisije za zaštitu spomenika u Gračišću“ (261-267). Opisan je rad C.k. Centralne komisije za istraživanje i zaštitu spomenika, osnovane 1850., na području Austrijskog primorja, osobito rad konzervatora Antona Gnirsa koji je od 1910. do 1917. vodio restauraciju pet objekata, među kojima u Gračišću (Gallignana): drveno raspelo iz 13. stoljeća i 4 građevine, crkva sv. Marije na Placu, crkva. sv. Antuna opata, župna crkva i gradska vrata bivše tvrđave. Na ovaj način spašeni su glagoljski grafiti u freskama sv. Marije na Placu.

Slijedi rad Vitomira Belaja „Središnja Istra i rana teritorijalna organizacija hrvatskog prostora“ (270-276). Ovaj etnološki rad polazi od nedavno otkrivenih načina poganskog posvećivanja novozaposjednutih prostora u više južnoslavenskih područja te dva strukturalno različita tipa obilježavanja prostora. Pokazuje se da je u vrijeme dok su istarski Slaveni još javno prakticirali pogansku religiju, prije uspostavljanja hrvatske državne granice prema Franačkoj, središnja Istra organizacijski pripadala jednoj još neimenovanoj i nepoznatoj slavenskoj/hrvatskoj župi s druge strane Učke uz Kvarnerski zaljev.

Na kraju se nalazi etnografski rad Davora Šišovića „Iz tradicijskog života Pićanštine – tri krbunske štorije“ (277-278). Autor donosi tri narodne priče i to: Ivanjski „licit“ u Krbunama, Krbunske ugljevarice te Frane Vuk i njegov križ.

Zbornik radova posvećen Pićanštini i nekadašnjoj Pićanskoj biskupiji svakako predstavlja vrijedno djelo. Njegova vrijednost sastoji se u velikom broju iscrpnih članaka širokog znanstvenog polja, od povijesti i povijesti umjetnosti, preko arheologije do etnologije. Slobodno se može reći kako je zbornik sažetak višestoljetne povijesti Pićanštine, u kojem su zastupljena sva bitnija obilježja njezine povijesti i kulturno-povijesne baštine. S druge strane, on je i lijep primjer ispravnog pristupa i vrednovanja povijesti jednog geografski manjeg prostora, ali opet bogatog povijesnom baštinom.

Daniel Patafta

Barbanski zapisi: zbornik radova znanstvenog skupa „Barban i Barbanština od prapovijesti do danas“, sv. 1, Libar d. o. o. – Pićan, Barban 2013, 279 str.

Pod pokroviteljstvom Općine Barban, a uz financijsku potporu nakladničke kuće Libar d. o. o. – Pićan objavljen je prvi svezak *Barbanskih zapisa*, čime je hrvatska, a napose regionalna istarska historiografija obogaćena još jednim hvalevrijednim djelom, koje uvelike pridonosi širenju interesa prema proučavanju brojnih sastavnica osebuje, iznimno bogate kulturne i

povijesne prošlosti barbanskoga kraja. Zbornik predstavlja nastojanje glavnoga urednika prof. dr. sc. Slavena Bertoše da se radovi – izloženi na znanstvenome skupu „Barban od prapovijesti do danas“, održanome 24. veljače 2012. u sklopu Drugoga memorijala Petra Stankovića – sustavno uobliče u knjigu, čime bi bili sabrani na jednome mjestu i time postali dostupni ne samo istraživačima nego i širem čitateljstvu zainteresiranom za svestranu osobnost čuvenoga Barbanca.

U prvome su dijelu zbornika otisnuti „Uvodna riječ“ (str. 7-9) Denisa Kontošića, načelnika Općine Barban, „Predgovor“ (str. 11) glavnoga urednika Slavena Bertoše te „Program znanstvenog skupa“ (str. 13-15).

Slijedi prilog Kristine Mihovilić (str. 17-34) u kojemu su prikazani rezultati poslijeratnih arheoloških iskopavanja na Gradinama kod Prnjanâ, koja su proveli Boris Bačić i Štefan Mlakar. Analiza tipoloških karakteristika pronađenih keramičkih ulomaka pokazala je da prvi tragovi naseljavanja spomenutoga lokaliteta, smještenoga iznad doline rijeke Raše, datiraju od ranoga do srednjega brončanog doba, kada su se na istarskome području pojavili začetci kulture polja sa žarama.

Prilog Josipa Šikličića (str. 35-52) donosi mnoštvo vrijednih podataka o kvaliteti fresaka koje ukrašavaju zidove barbanske crkve sv. Antuna Opata. Freske s nizom svetačkih likova i prizora iz legende o sv. Antunu Pustinjaku akademik Branko Fučić smjestio je u prvu četvrtinu XV. stoljeća. Dragocjen trag o postojanju glagoljaške pismenosti predstavljaju pronađeni grafiti na zidovima spomenute crkve, koji pokazuju odjeke velikih povijesnih zbivanja u barbanskoj sredini, a datiraju iz XV. i XVI. stoljeća. Autor napominje kako se iz grafita mogu iščitati fragmenti o nedaćama istarskoga čovjeka, kao i o njegovoj uzburkanoj svakodnevici obilježenoj epidemijama, glađu i ratnim razaranjima.

Alojz Štoković u prilogu „Adventus ad castrum Barbana“ (str. 53-58) osvrnuo se na crkvene prilike u barbanskoj župnoj crkvi sv. Nikole tijekom apostolske vizitacije veronskoga biskupa Agostina Valiera, obavljene 1580. godine. Iako je ondašnja Istra – u stanju političke neizvjesnosti i gospodarske bijede – bila razmjerno zaražena heretičkim krivovjerjem, crkveno je povjerenstvo ustanovilo da se u barbanskoj župi svećenici služe hrvatskim jezikom u liturgijskoj praksi, što ne predstavlja odstupanje od očekivanoga s obzirom na činjenicu da je riječ o sredini s plodnom glagoljaškom tradicijom.

Iznoseći na svjetlo dana nekoliko prijepisa iz ostavštine znamenitoga Barbanca Josipa Antuna Batela, Slaven Bertoša (str. 59-70) razmotrio je podatke o administrativnome i gospodarskome ustroju Barbansko-raklanske gospoštije u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Naime, Batelova se iznimna zasluga očituje u tome što su se u njegovu prijepisu sačuvali mnogi vrijedni spisi iz nekadašnjega općinskog arhiva, koji je izgorio, ali i iz crkvenoga arhiva u Barbanu. Iz analiziranih se triju isprava doznaje da je na Barbanštini postojalo devet četa – postrojbi koje je Mletačka Republika organizirala s ciljem obrane toga područja. Na čitavom je teritoriju bilo naseljeno više od 2000 žitelja, a autor ističe i zanimljiv podatak o postojanju mlinova u Raškoj dolini, kao i o uzgajalištu riba na Pisku.

Koristeći se arhivskim gradivom barbanske župe, Jakov Jelinčić (str. 71-202) u opsežnome prilogu donosi osnovne naznake o sadržaju matičnih knjiga vjenčanih i umrlih, upustivši se potom u detaljnu analizu matične knjige krštenih – prvorazrednoga povijesnog vrela za razdoblje od 1815. do 1831. godine. Autor je posebnu pozornost posvetio rekonstrukciji obitelji, a sukladno s time donosi niz zanimljivosti o gustoći rađanja i načinu nadijevanja imena,

iznoseći naposljetku cjelovit popis svih obitelji, sastavljen prema kućnome broju, uz naznaku godine u kojoj se pojedino dijete rodilo.

„Obitelj i obiteljski odnosi na Barbanštini u drugoj polovici XIX. stoljeća“ (str. 203-214) naslov je priloga Ive Kolić, čije je istraživanje usmjereno na razdoblje od 1871. do 1886. godine. Osobit je osvrt posvećen broju rođene djece koja su potjecala iz nezakonitih veza i konkubinata, a izdvaja se i nekoliko slučajeva djece pristigle iz tršćanskoga sirotišta. Autorica ističe da je u navedenome razdoblju u župi Barban zabilježena visoka stopa smrtnosti, a najčešći su razlozi smrti bili slabost i *febbre*.

Denis Kontošić u prilogu „Don Giuseppe Radole – barbanski monsinjor i počasni građanin“ (str. 215-236) predstavio je životni put i djelovanje tog istaknutog svećenika, muzikologa, produktivnoga skladatelja i folklorista podrijetlom iz Barbana. O iznimnoj svestranosti monsinjora Radolea svjedoči iscrpan pregled njegove razgranate i plodne djelatnosti. Bio je dobitnikom više talijanskih priznanja i odlikovanja, a proglašen je i počasnim građaninom Općine Barban.

„Jezik Stankovićeve *Kratkoga nauka karstianskoga*“ (str. 237-270) predmet je proučavanja Line Pliško i Samante Milotić Bančić. Prvi je dio priloga posvećen razmatranju Stankovićeve slovpisa u okviru slovpisa gramatika i rječnika nastalih krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, dok se u drugome dijelu analiziraju jezične osobitosti na fonološkoj i morfološkoj razini na temelju usporedbe sa značajkama iz Appendinijeve gramatike (1828.), kao i s dijalektološkim istraživanjima jugozapadnoga istarskog dijalekta kojemu pripada mjesni govor Barbana.

Osvrt na osobna imena zapisana u barbanskim matičnim knjigama krštenih dali su Valter Milovan i Maja Cerić (str. 271-279). Slijedom samoga naslova okosnicu njihova priloga čini proučavanje petnaest stilskih figura kojima obiluje osobnoimenski korpus kao najstarija antroponimijska kategorija.

Unutar korica prikazanoga sveska *Barbanskih zapisa* zastupljeni su raznovrsni znanstveni prilozima koji otkrivaju nepoznate i dosad neistražene pojedinosti o rodnome kraju jednoga od najuglednijih Istrana, koji nam je u nasljeđe ostavio znatne plodove svojega stvaralaštva. Raznolikost tema koje nas uvode u manje poznat i u historiografiji nedovoljno istražen svijet istarske mikroregije te širok vremenski raspon koji obuhvaćaju radovi ovaj zbornik čine nezaobilaznim izvorom podataka ne samo za čitatelje iz znanstvenih krugova, nego i za širu publiku zainteresiranu za bilo koji aspekt zavičajne prošlosti. Osnovni je cilj ovoga izdavačkog pothvata proširiti istraživačke obzore i potaknuti nove generacije zaljubljenika u raznolike sastavnice prošlosti, kulturne znamenitosti i sadašnjosti lokalnoga krajobraza na daljnja proučavanja ovoga živopisnog djelića Istarskoga poluotoka.

Samanta Paronić

1918. u hrvatskoj povijesti, ur. Željko Holjevac, Matica hrvatska, Zagreb 2012, 543 str.

Sastavni dio povijesne stvarnosti, kronološkoga slijeda povijesti, svakako su godine. Neprestani tok rađanja i umiranja, progresa i uništenja, gradnje i rušenja, zaborava i ponovnog otkrivanja, pa čak i nastajanja novih uvjerenja, poredaka i ideologija, označen je vrtlogom godina. Za života svakoga pojedinca postoje dobra i loša sjećanja na neki događaj u određenoj godini. Tako je i s državama i društvima uopće. U našoj percepciji godine mogu biti trivijalne, dok druge po određenim događajima označavaju raskid s prošlošću, odnosno društvenim realite-

tima u kojima su se do tada nalazili pojedinci, narodi ili države. Neke su godine prijelomne. Jedna je od takvih godina u hrvatskoj povijesti bila 1918.

Godina 1918. po mnogo čemu se pamti. Bila je to godina završetka Prvoga svjetskog rata, godina kako dobitaka tako i gubitaka zaraćenih sila. Promjene u životima milijuna bile su neizbježne, mnoge su stare granice nestale, a nastale nove. Tako je bilo i s tadašnjom Hrvatskom. Od mnogih događaja koji su te godine obilježili hrvatsku povijest istaknut ću tek neke koji su se dogodili potkraj 1918.: raskid državnopravnih odnosa s Austro-Ugarskom Monarhijom i osnutak Države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. listopada 1918.), zatim postanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. prosinca 1918.) povodom čega je neposredno nakon njezina osnutka došlo do nemira na Jelačićevu trgu u Zagrebu, događaja koji je ušao u kolektivnu memoriju pod nazivom „Prosinčačke žrtve“ (5. prosinca 1918.). Devedeset godina kasnije, među brojnim znanstvenim skupovima u svijetu koji su održani radi prisjećanja i boljeg razumijevanja završetka Prvoga svjetskog rata, i u Zagrebu su organizirana dva veća znanstvena skupa. Jedan je održan u organizaciji Odjela za povijest Matice hrvatske i Društva za hrvatsku povjesnicu od 29. do 30. listopada (znanstveni skup *1918. u hrvatskoj povijesti*), dok je drugi održan od 4. do 5. prosinca u organizaciji Hrvatskoga instituta za povijest (znanstveni skup *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*). Pritom je evidentno da su oba organizatora znanstvenih skupova poklonili veću pozornost nekim od značajnijih datuma hrvatske povijesti 1918., namjerno aludirajući na događaje koje sam prethodno spomenuo. Oba su znanstvena skupa rezultirala objavom zbornika radova. Ovaj je prikaz posvećen zborniku radova znanstvenoga skupa *1918. u hrvatskoj povijesti*, što je ujedno i naslov zbornika. Iako je na skupu sudjelovalo 29 izlagačica i izlagača, u zborniku su objavljena 23 članka. Glavna je urednica zbornika Romana Horvat, izvršni je urednik Luka Vukušić, dok je urednik izdanja Željko Holjevac, koji je ujedno napisao i predgovor zborniku.

U predgovoru (str. 7-9) Holjevac piše o važnosti održanoga znanstvenoga skupa i objavljenoga zbornika te napominje kako je 1918. bila prijelomna godina svjetske, ali i hrvatske povijesti, ponajprije zbog odluke Hrvatskoga sabora da 29. listopada 1918. raskine sve državno-pravne odnose s Austro-Ugarskom. Prema Holjevcu, bio je to jedan od značajnijih događaja u povijesti hrvatskoga naroda koji je zbog svoje važnosti našao mjesto u Izvorišnim osnovama suvremenoga Ustava Republike Hrvatske. Stoga ne čudi da je pokrovitelj znanstvenoga skupa bio predsjednik Hrvatskoga sabora kao „baštinika povijesne odluke“ kojom je 1918. osnovana, ali na kraju krajeva, nikad priznata država koja je nestala s geografskih karata i prije nego što je tamo stigla biti zacrtana. No, 1. prosinac 1918. nije prema Holjevcu zaustavio niti prekinuo prirodan proces hrvatske nacionalne emancipacije koja je svoj vrhunac doživjela u Domovinskomu ratu.

Prvi članak, „1918.: granica epoha“ (str. 11-16), napisao je Ljubomir Antić. Kao što i naslov sugerira, za autora Prvi svjetski rat, odnosno 1918. godina, predstavlja granicu epoha što znači da su se nakon 1918. „dogodile takve promjene koje su duže vrijeme bitno odredile živote ljudi, odnosno ljudsku povijest“. (str. 11) Sukladno toj tezi, autor dalje piše o razdoblju gdje je nakon velikog „krvoprolića izostala katarza“, odnosno o međuraću u Europi i u Hrvatskoj, posebno ističući društvene i političke okolnosti koje su dovele do uspostave novih totalitarnih režima i početka Drugoga svjetskoga rata.

U članku „Godina 1918. kao stvarni početak problema u hrvatsko-slovensko-talijanskim odnosima na Jadranu u 20. stoljeću“ (str. 17-52) Petar Strčić piše o višestoljetnome razvoju, suživotu, ali i aktualnim problemima u odnosima između Italije, Hrvatske, Slovenije, Srbije i

drugih država u regiji počevši od kraljice Teute pa do trenutačnih dnevno-političkih prepiranja oko rješenja istočnojadranskoga hrvatskoga „problema“. Pritom posebnu pažnju poklanja 1918. godini i zbivanjima na jadranskoj obali uoči, za vrijeme i nakon Londonskoga, Rapalskoga i Rimskoga ugovora. Strčić na kraju članka donosi iscrpan popis literature, domaće i strane edicije povezane s navedenom tematikom.

Livia Kardum se u članku „Američka politika 1918. i problem Austro-Ugarske“ (str. 53-71) usredotočuje na okolnosti ulaska u rat SAD-a i američke objave rata Njemačkome Carstvu, kao i kasnijem Wilsonovu mirovnom programu u „14 točaka“, kako u svjetskome, tako i u austro-ugarskome kontekstu. Autorica naglašava da Wilsonova početna politika nije bila za rušenje, već za očuvanje Austro-Ugarske kao „savršeno zaokružene ekonomske cjeline“ gdje bi države unutar njezinih granica uživale veću autonomiju, ali bez prava na samoodređenje. Taj se stav prema L. Kardum ubrzo promijenio nestankom Austro-Ugarske i početkom procesa balkanizacije Europe, tj. njezinim teritorijalnim mrvljenjem sve do današnjih dana.

Pitanjem loše ekonomske situacije i pojavom gladi tijekom Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj i Slavoniji bavi se Mira Kolar u članku „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“ (str. 73-96). Autorica napominje da je nestašica hrane i glad za vrijeme i potkraj rata bila sveopća europska pojava, dok su razne bolesti, posebice španjolska gripa, i u Europi i Hrvatskoj dodatno pogoršale već ionako tešku situaciju. Nestašica hrane i velike socijalne tenzije nisu se smanjile nakon rata, kao ni u novoj Kraljevini SHS u kojoj se našla Hrvatska gdje je, prema autorici, „dobar dio srpske vojske ujedinjenje poistovjetio s tihom okupacijom“ i u Srbiju počeo odvlačiti „sve što je za nju imalo određenu vrijednost“ (str. 94); time je, među ostalim, Hrvatska u 1919. ušla s još većim socijalnim i društvenim problemima.

Nakon tog slijedi osam članaka koji se bave društvenim i političkim zbivanjima u hrvatskim regijama tijekom 1918. godine. Prvi takav članak je onaj Željka Bartulovića „Rijeka i Sušak 1918: 90. obljetnica raspada Austro-Ugarske Monarhije i početka talijanske okupacije“ (str. 97-115) u kojem autor prikazuje pravni položaj te politička zbivanja u Rijeci i Sušaku od Hrvatsko-ugarske nagodbe do kraja 1918. kada Sušak i Rijeka nakratko postaju sastavnim dijelom Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Autor napominje da je talijanska okupacija Rijeke možda mogla biti spriječena da je srbijanska politika pokazala odlučniji stav, umjesto politike nezainteresiranosti i popuštanja naspram talijanskih iredentističkih zahtjeva.

Darko Dukovski u članku „Talijanska okupacija Istre 1918.-1920.“ (str. 117-137) piše o društvenim i političkim prilikama u Istri u prvim godinama nakon talijanske okupacije. Autor naglašava izrazitu represiju „talijanskih vlasti i fašističkih skvadri“ nad istarskim stanovništvom koje nije otvoreno prihvatilo novu talijansku vlast. Dukovski se nadalje usredotočuje na sveopću, a često i prisilnu talijanizaciju hrvatskoga i slovenskoga stanovništva kao i na politički život u Istri nakon okupacije, ističući istarski fašistički pokret nastao radi bržeg i povoljnijeg rješavanja Jadranskog pitanja.

O društvenoj i političkoj slici Međimurja potkraj rata piše Vladimir Kalšan u članku „Međimurje 1918. i 1919. godine“ (str. 139-154). Autor ističe kako su Međimurci zahvaljujući Katoličkoj crkvi očuvali svoj nacionalni identitet što je posebice bilo uočljivo 1919. kada se međunarodna vojna komisija za razgraničenje „na licu mjesta uvjerila u hrvatski karakter Međimurja“ (str. 139), unatoč desetljećima mađarizacije međimurskog stanovništva. Kalšan se bavi i nemirima u Međimurju u studenome 1918. izazvanim kako nezadovoljnom narodnom masom, tako i zelenim kadrom usmjerenim protiv Mađara i ostalih „izrabljivačkih“ elemenata na selu.

O političkome životu te izrazito teškoj ekonomskoj situaciji u Dalmaciji piše Franko Mirošević u članku „Prilozi za povijest Dalmacije u 1918. godini“ (str. 155-201). Filoksera, rekvizicija poljoprivrednih proizvoda, nedostatak hrane, trgovačka izoliranost te bolesti zajedno s ratom pridonijeli su tome da je u Dalmaciji veliki broj stanovnika stradao ili emigrirao. Za razliku od uobičajena shvaćanja da je zeleni kadar djelovao mahom u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, Mirošević smatra da i u Dalmaciji bilježimo aktivnosti pripadnika zelenoga kadra, ukoliko pod tim pojmom podrazumijevamo vojnike koji su bili protiv rata i spremni izaći odmah iz vojske. Takvi su vojnici, prema autoru, bili mornari austrougarske mornarice. Također, značajan dio članka posvećen je političkim i pravnim aspektima u Dalmaciji 1918. gdje su stvoreni uvjeti za politiku integralnog jugoslavenstva koja će na kraju biti štetna za Hrvatsku jer je prema Miroševiću „...jugoslavenstvo utiralo put velikosrpstvu negirajući hrvatstvo“ (str. 199).

Zdravka Jelaska Marijan u članku „Uspostava Zemaljske vlade za Dalmaciju u Splitu 2. studenoga 1918.“ (str. 203-212) raspravlja koliko su zapravo točni memoari Josipa Smodlake vezani uz osnivanje Zemaljske vlade za Dalmaciju u studenome 1918., a koji odstupaju od činjenica koje nalazimo o tome događaju u suvremenim izvorima. Na temelju četiri postavljena pitanja (1. Tko je i kako imenovao Zemaljsku vladu za Dalmaciju?; 2. Zašto je izabran Split, a ne Zadar?; 3. Tko je i kako odlučio o preuzimanju Namjesništva u Zadru?; 4. Kako je predstavnik dalmatinskih Srba uključen u Zemaljsku vladu?), autorica ukazuje na nedostatke u Smodlakinim sjećanjima kao i općenito manjkavosti memoarskih zapisa koji predstavljaju subjektivni pogled na prošla zbivanja.

Tado Oršolić u članku „Dalmacija u posljednjem tromjesečju 1918. zabilježena u dalmatinskim novinama“ (str. 213-227) piše o utjecaju novinskih medija (*Objavitelj Dalmatinski, Smotra Dalmatinska, Narodni list, Novo doba, Hrvatska kruna, Dan*) na oblikovanje javnog mnijenja u Dalmaciji. Autor napominje da je jedino *Hrvatska kruna* pokušavala kritički polemizirati o budućem, bilo republikanskom, bilo monarhijskom uređenju nove države, dok je *Novo Doba* bilo isključivo usmjereno k jednom cilju – združenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku državu s Kraljevinom Srbijom.

U članku „Zadarska recepcija sloma Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja novih država“ (str. 229-247) Ante Bralić piše o političkim zbivanjima zadarskoga kraja uoči svršetka rata ističući da je liberalizacija stanja u Monarhiji uz Svibanjsku deklaraciju dovela do prvoga političkoga pokreta u Dalmaciji nakon početka rata gdje s jedne strane imamo hrvatske i srpske političke snage koje su pokušavale sačuvati jugoslavenski, tj. hrvatski karakter Zadra, a s druge strane talijansku političku elitu koja se zalagala za priključenje Zadra i Dalmacije Kraljevini Italiji. Također, autor iz perspektive različitih novinskih izvora (*Narodni list, Hrvatski list, La Voce Dalmatica*) i ideoloških osnova u njihovim temeljima donosi sliku toga kako su novine pisale o prijelomnim događajima 1918., među kojima je najvažnije pitanje bilo pitanje ustrojstva buduće države.

O djelovanju odbora Narodnoga vijeća na otoku Korčuli piše Tonko Barčot u članku „Odbori narodnog vijeća SHS-a na otoku Korčuli: uspostava, djelovanje i političko-upravni kontekst“ (str. 249-282). Autor naglašava da su do dolaska talijanskih vlasti odbori Narodnoga vijeća SHS-a bili važno političko i upravno tijelo na otoku, zaduženi za zaštitu stanovništva i njihove imovine. Po karakteru bili su izrazito antitalijanski, odnosno projugoslavenski. To se ponajviše očitavalo za vrijeme talijanske okupacije i osnutka kratkotrajne „Narodne republike Blato“.

Nakon ovih članaka, koji su se bavili regionalnom tematikom uoči 1918., u zborniku slijedi jedanaest članaka koji tematiziraju društvene prilike te životna iskustva značajnih pojedinaca i društvenih grupa u određenim hrvatskim sredinama za vrijeme rata. Sukladno tome slijedi članak vojne tematike Nikole Tominca, „79. pukovnija zajedničke vojske u Prvome svjetskom ratu“ (str. 283-322), u kojem autor piše o vojnim aktivnostima spomenute pukovnije počevši od njezina posljednjeg okupljanja u Ogulinu, preko odlaska na Balkansko, Istočno i Jugozapadno bojište. U članku spominje i ukratko opisuje bitke, vojne operacije i značajne događaje vezane uz 79. pukovnicu. Autor se bavi i sudbinom nekih preživjelih vojnika spomenute pukovnije, koji su se, vrativši se u domovinu, nezadovoljni političkim i gospodarskim stanjem u državi, odlučili na oružane pobune i demonstracije, nerijetko se priključujući zelenokaderškom teroru i pljački.

Ivan Bulić u članku „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata“ (str. 323-352) napominje da je organizirana i institucionalizirana vojna cenzura prvi put uspostavljena u svim zaraćenim državama za vrijeme tog rata radi zaštite stanovništva i mnijenja vojske od propagandnog djelovanja neprijateljskih država te širenja općenito „loših“ vijesti za trenutnu vlast. Posebice su na udaru vojne cenzure bili stranački časopisi poput *Pokreta* ili *Hrvata*, čiji su novinari i urednici koji bi se usprotivili cenzuri često završavali na bojišnici. Prema Buliću, vojna je cenzura u potpunosti ukinuta proglašenjem Države SHS, barem jedno kraće vrijeme.

U članku „Narodne straže Narodnog vijeća SHS-a na prostoru Banske Hrvatske“ (str. 253-376) Tomislav Zorko piše o društvenome kontekstu u kojem su preko Mjesnih odbora Narodnoga vijeća osnovane i organizirane Narodne straže radi osiguranja reda i mira te zaštite osoba i imovine, ponajprije od pripadnika zelenoga kadra, i u socijalnoj neimaštini u kakvoj se nalazila nova država, od pobunjenih seljaka. No, zbroj mnogobrojnih čimbenika, poput nedostatka oružja, nemira među vojnicima i seljacima te nedisciplina i neposlušnost u redovima Narodnih straža, čiji su pripadnici ionako bili seljačkoga podrijetla, doveli su do toga da se Narodna straža u većini slučajeva pokazala neefikasnom i nepouzdanom što je i rezultiralo njezinim raspuštanjem dolaskom srpskih postrojba u Hrvatsku. Autor napominje da je dodatan problem s pripadnicima Narode straže bio i taj da se straža često zloupotrebljavala za političke obračune, posebice protiv onih koji su se protivili ujedinjenju Države SHS s Kraljevinom Srbijom, što je kulminiralo na Jelačićevu trgu u Zagrebu 5. prosinca 1918.

O političkome djelovanju Stjepana Radića piše Branka Boban u članku „Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskoga rata“ (str. 377-393). Citirajući brojne javne Radićeve govore, posebice iz 1918., autorica napominje da je Radić smatrao ulazak hrvatskih zemalja u novu jugoslavensku državu nužnim, ali na federalno-konfederalnim načelima, kao i načelima socijalne pravde i demokracije. Ta načela nisu poštivana, a nova je državna tvorevina postala „trajnim poprištem nestabilnosti i sukoba“ (str. 393).

Ivan Mirnik u članku „Referat dr. Viktora Alexandra caru Karlu“ (str. 395-417) piše o, kako ga je nazvala Milada Paulova, „viteškome“ činu dr. Viktora Alexandra (str. 401), odnosno njegovu argumentiranu referatu pred carem Karlom I. kojim je krivooptuženo gotovo „cjelokupno“ stanovništvo Srbije i mnogi ugledni ljudi iz Ugarske i „Trojednice“ oslobođeno optužbe veleizdaje zbog navodne suradnje sa srpskom Narodnom odbranom. Referat u kojem je Alexander dokazao da se optužbe austrijske Generalne uprave u Srbiji temelje na falsificiranim dokumentima autor članka donosi u cijelosti u njemačkome izvorniku i hrvatskome prijevodu.

Na temelju neobjavljene knjige *Prevrat god. 1918. i željeznice u Hrvatskoj i Slavoniji* (knjiga se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu) književnika, a 1918. i željezničkog činovnika, Vilima Filipašića, Željko Holjevac u članku „Filipašićeva zbirka obavijesti o hrvatsko-slavonskim željeznicama u prevratničkoj jeseni 1918.“ (str. 419-425) donosi kratak povijesni prikaz razvoja željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji od početka njihove gradnje pa do teškoga stanja u kojem su se našle posebice pred kraj rata, odnosno studenoga i prosinca 1918. (akcije zelenoga kadra i pobunjenog seljaštva) iz Filipašićeve perspektive.

Ljiljana Dobrovšak u članku „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata (1914-1918)“ (str. 427-453) donosi detaljan povijesni pregled djelovanja židovskih zajednica u Hrvatskoj za vrijeme rata, posebice se osvrćući na društveni život unutar Židovske općine kao i na sudbine Židova na bojišnicama, ali i sve veće prisutnosti antisemitizma u javnosti. Posebice je to bilo uočljivo za vrijeme „nemirnih“ mjeseci potkraj 1918. kada su brojne Židove, a posebice židovske trgovce napadali pobunjeni seljaci i zeleni kadar. Određena razina protužidovskoga raspoloženja ne jenjava u Hrvatskoj ni nakon stvaranja nove države, kao ni u međuratnome razdoblju, jer Židovi prema Lj. Dobrovšak nisu „kod jednog dijela javnosti uspjeli izgraditi pozitivnu sliku o sebi iako su značajno sudjelovali u hrvatskom intelektualnom, kulturnom i političkom životu“ (str. 451).

O smjeni gotovo stogodišnje političke vlasti na čelu plemenite općine turopoljske piše Branko Dubravica u članku „Prevrat u Velikoj Gorici 1918. ili kako je srušena vlast župana dr. Ljudevita Josipovića“ (str. 455-468). Kao što i naslov sugerira u fokusu autorova interesa je posljednji potomak obitelji Josipović koji se nalazio na županskoj poziciji općine Turopolje od 1893. do „prevratničke“ 1918. kada je župana pritiscima siromašnih turopoljskih plemića (ovlaštenika) i vladinim dekretom naslijedio Franjo Lučić. Također, autor se osvrnuo i na reakcije stanovništva u velikogoričkome kotaru prilikom raspada Austro-Ugarske kao i na osnivanje Narodnog vijeća SHS-a nakon toga događaja.

Kao što je bio slučaj s brojnim hrvatskim gradovima za vrijeme Prvoga svjetskog rata, i Samobor je bio pogođen depresijom rata o čemu piše Danijel Vojak u članku „Kako je završio rat u trgovištu ili iz povijesti Samobora 1918.“ (str. 469-492). U radu autor donosi, prije nego se osvrće na zbivanja u Samoboru 1918. iz kulturne, društvene, gospodarske i političke perspektive, kraću sliku zbivanja u gradu do 1918., odnosno od vremena Samobora kao slobodnog kraljevskog trgovišta. Uz kaotično stanje u gospodarstvu, kao i „zamrlj“ kulturni život, Vojak napominje da je grad bio bačen u posebno tešku situaciju i zbog nedostatka liječnika usred haranja crnih kozica i španjolske gripe. Na primjerima sačuvanih pisama i pjesmama, koje su napisali Samoborci na bojištu ili oni koji su ih iščekivali u domovini, autor prikazuje izrazito intimnu i humanu stranu Samoboraca koji su se završetkom rata nadali novoj državi u kojoj će se „poštovati temeljna načela demokratičnosti, ravnopravnosti i jednakosti“ (str. 490).

Sa stavom da su pisma „documentum temporis hominumque“, Alojz Jembrih u članku „Odras posljedica Prvoga svjetskog rata na život Vatroslava Jagića u Beču“ (str. 493-500) na temelju korespondencije između hrvatskoga intelektualca Vatroslava Jagića i udovice Marije Pintar, donosi sliku Jagićeva života u Beču, odnosno egzistencijalnih problema s kojima se za vrijeme, ali i nakon rata susretao. Ta je korespondencija danas pohranjena u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i predstavlja vrijedno svjedočanstvo vremena u kojem je živio onaj kojeg još danas pamtimo po „Jagićevom zlatnom dobu bečke slavistike“ (str. 494).

Zbornik zaključuje članak Ivice Zvonara „Pogled na 1918. iz perspektive dijela istaknutih sudionika“ (str. 501-524). Na temelju sačuvanih razmišljanja eminentnih svjedoka vremena, odnosno hrvatskih političara (Matka Laginje, Ante Pavelića st., Stjepana Radića, Srđana Budisavljevića i Ive Pilara), crkvenih dostojanstvenika (Frana Barca, Antuna Bauera, Ljudevita Ivančanina, Josipa Stadlera i Josipa Pozmana), publicista (Josipa Horvata i Marija Matulića), umjetnika (Ivana Meštrovića i Joze Kljakovića) i književnika (Miroslava Krležu), autor donosi sliku njihova stava glede prijelomnih zbivanja na hrvatskome području uoči završetka rata, posebice po pitanju ujedinjenja Hrvatske s Kraljevinom Srbijom. Analizirajući iskaze spomenutih osoba, Zvonar zaključuje da su prijelomna zbivanja 1918. zatekla nespremnima hrvatsku političku elitu, ali i narod, gdje je, prema riječima Miroslava Krležu, prevladao „hrvatski oportunitizam spram jačega“ (str. 520).

Zbornik završava kazalom imena svih osoba koje se spominju u zborniku (str. 525-543). Knjiga *1918. u hrvatskoj povijesti* nesumnjivo pridonosi boljem razumijevanju Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj, a u konkretnome slučaju, njegova kraja. Neki su se autori odmaknuli od političke perspektive toga razdoblja, posebice političkih aktera i njihove uloge ili „percepcije“ situacije prilikom nastanka Države Slovenaca, Hrvata i Srba te ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom. Tako u zborniku postoji niz članaka koji se bave regionalnom tematikom u okviru zbivanja 1918., ali i poviješću u čijoj su središtu sudbine i uloge pojedinaca te određenih društvenih grupa kao i povijest svakodnevnice.

Uskoro će se obilježiti stota obljetnica od izbijanja Prvoga svjetskog rata, a u našem nacionalnome diskursu mnogi su nam kulturni, društveni i gospodarski fenomeni iz toga razdoblja još uvijek nejasni ili nedovoljno istraženi. U historiografiji je iznad svega potrebno uvažavanje multiperspektivnosti i interdisciplinarnosti u istraživanju povijesti. Sukladno tome, povijest žena, filma, kazališta, mode, glazbe, industrije, svakodnevnice grada i sela, zdravstva, graditeljstva, znanosti, sporta, marginalnih društvenih skupina i mnoge druge teme još su uvijek u kontekstu Prvoga svjetskoga rata u nas nedovoljno istražene. Stoga ovaj zbornik ne bismo trebali shvatiti kao konačan, već kao početak, pomoć i poticaj za daljnja razmišljanja i istraživanja svih naraštaja povjesničara i drugih zainteresiranih.

Željko Martan

Vladimir Tismaneanu (ed.), *Promises of 1968. Crisis, Illusion and Utopia*, Central European University Press, Budimpešta 2011, 449. str.

Događaji iz 1968. godine radikalno su utjecali na društveni, politički i kulturni krajolik Europe i svijeta po završetku Drugoga svjetskog rata. U kontekstu Hladnog rata, 1968. godina bila je transnacionalni trenutak revolta protiv *statusa quo* koji je stajao iza podjele Istoka i Zapada. I dok se sve donedavno tvrdilo da su sjećanja sudionika studentske pobune 1968. godine tek fragmentarna, najnovija kazivanja daju cjelovitije podatke, bez kojih razumijevanje fenomena te „magične 1968.“ često ne bi bilo moguće. Od Francuske do Čehoslovačke, od Njemačke do Poljske, od Španjolske do Italije, od Sjedinjenih Američkih Država do Sovjetskog Saveza, druga polovica šezdesetih godina 20. stoljeća bila je obilježena izazovima redefiniranja opozicijske politike, s različitim stupnjevima participacije i reprezentacije u nastojanjima da se obrani „buđenje društva“ kao odgovor na uočljivu krizu države. Fundamentalni faktor diferencijacije među tim pokretima bio je njihov stav naspram utopije s krucijalnim

posljedicama koje su nastale na temelju rekonceptualizacije političkog u svim tim zemljama. Ako su neki pokreti bili antiideološki, drugi su bili protiv uhodanih struktura vlasti, ali svi su bili varijante aktivizma koji se okomio na nova društvena raslojavanja razvijena već u sumrak Drugoga svjetskog rata. O svemu tome govori zbornik *Promises of 1969. Crisis, Illusion and Utopia*, čiji je urednik Vladimir Tismaneanu.

Vladimir Tismaneanu je politolog i direktor Centra za istraživanje postkomunističkih društava na Sveučilištu Maryland u SAD-u. U bogatoj, kako znanstvenoj, tako i kulturnoj djelatnosti trenutno vrši dužnost predsjednika znanstvenog vijeća na Institutu za istraživanje komunističkih zločina i sjećanja na rumunjski egzil. Neka su od njegovih najpoznatijih djela: *Stalinism for All Seasons: a Political History of Romanian Communism* (Berkeley 2003), *Fantasies of Salvation: Nationalism, Democracy and Myth in Post-Communist Europe* (Princeton 2009) i *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (New York 2009).

Ovaj je zbornik nastavak konferencije „Promises of 1968. Crisis, Illusion and Utopia“ koja se odvijala 6. i 7. prosinca 2008. u Washingtonu. Dio je višegodišnjeg projekta započetog 2007. godine u koordinaciji s Centrom za istraživanje postkomunističkih društava na Sveučilištu Maryland u suradnji s Rumunjskim kulturnim centrom. Cilj projekta je dati pregled globalnih dinamičnih karakteristika 20. stoljeća i njihovih poduka, odnosno pokušava sagledati koji utjecaj one imaju na 21. stoljeće.

Struktura zbornika pokušava simultano slijediti tematski profil i cilj članaka koje sadrži, zato što su brojni autori bili uključeni i osobno iskusili 1968. godinu. Prvi dio zbornika (str. 19-154), koji slijedi nakon uvodnika Vladimira Tismaneanua (str. 1-18) u kojem Tismaneanu daje pregled najvažnijih zbivanja 1968. godine te upućuje na nužnost pisanja povijesti 1968. godine uvijek iznova, nosi naslov „Picking up the Pieces: 1968 between Memory and Theory“. U prvom se dijelu premošćuju neka od sjećanja sudionika s revidiranjem glavnih teoretskih pitanja koja su se postavljala 1968. godine. Martin Palouš u svojem članku „Revolutions and Revolutionaries, Lessons of the Years of Crises (Three Czech Encounters with Freedom“ (str. 21-42) govori o tri prijelomne godine u Čehoslovačkoj – 1968. kao godini studentskih pobuna i prvom većem sukobu sa SSSR-om, tj. intervenciji SSSR-a na Čehoslovačku, zatim o 1977. godini u kojoj su čehoslovački disidenti izdali *Povelju 77* kojom traže slobodnu, neformalnu i otvorenu zajednicu ljudi različite vjere i profesija te poštovanje ljudskih prava kako u Čehoslovačkoj, tako i u svijetu. I na kraju o 1989. godini kad je zahvaljujući Baršunastoj revoluciji došlo do svrgavanja jednopartijskog sustava i otvaranja zemlje demokratskim vrijednostima. Drugi članak pod naslovom „1968 in Poland: Spoiled Children, Marxists, and Jews“ (str. 43-53) Irene Gruzdinski Gross govori o događajima u Poljskoj u ožujku 1968. godine i o načinu na koji su pobunu u Poljskoj doživljavali različiti slojevi društva. Poseban naglasak stavlja se na pitanje antisemitizma u Poljskoj po završetku Drugoga svjetskog rata. Treći članak nosi naslov „In Search of a New Left“ (str. 55-64), a njegov je autor Dick Howard. Howard piše o svojim reminiscencijama na studentske dane u šezdesetim godinama 20. stoljeća te o načinu na koji se Nova ljevica uklapala u njegov svjetonazor, pri čemu daje teoretsku podlogu ideja Nove ljevice predvođene Herbertom Marcuseom. Piše i o tom kako su američki studenti doživljavali zbivanja u Europi 1968. godine. Jeffrey C. Isaac autor je članka „Rethinking the Political Scientifically. Brief Reflections on 1968 by a Child of Seventies“ (str. 65-71) u kojem piše o 1968. godini kao simbolu i za apoteozu i za imploziju šezdesetih godina, koja je bila centrirana na pojavu Nove ljevice kao i na teme

vezane za demokraciju, pobunu mladih, nove društvene pokrete, nove oblike liberalizacije te o alijenaciji vezanoj za postindustrijalizam i modernost. Pri opisu daje osoban osvrt na svoje djetinjstvo u šezdesetima i na studij u sedamdesetim godinama 20. stoljeća. Članak Jana-Wernera Müllera nosi naslov „What Did They Think They Were Doing? The Political Thought of (the West European) 1968 Revisited“ (str. 74-102). Autor u članku najprije daje događajnicu 1968. godine pri čemu želi naglasiti da je tu godinu najprije simboliziralo nasilje. Potom opisuje teorijske pravce koji su tražili svoju praktičnu primjenu u šezdesetosmaškim pobunama, prvenstveno Frankfurtsku školu kritičke filozofije, zatim francuske mislioce poput Louisa Althussera te sve završava idejom o potrebi transformacije parlamentarne demokracije koju su toliko željno iščekivali studenti na Zapadu. Slijedi članak Aureliana Craiutua „Thinking Politically: Raymond Aron and the Revolution of 1968 in France“ (str. 103-129). U njemu autor piše o jednom od najprominentnijih novinara intelektualaca – Raymondu Aronu i o tome kako je u časopisu *Le Figaro* izvještavao o svibanjskim događajima u Parizu. Posebna je pažnja posvećena Aronovom narativu i interpretaciji uzroka događaja, kao i njegovim kritičkim refleksijama na događaje koji su zadesili francusko društvo šezdesetih godina 20. stoljeća. Posljednji članak prvog dijela zbornika nosi naslov „The Divided Spirit of the Sixties“ (str. 131-154), a autor mu je Karol Edward Sołtan. U članku autor govori o ambivalentnosti 1968. godine, o njezinim pozitivnim i negativnim stranama i o polovima koji su se u njoj susreli. Od pitanja demokracije, preko teorije, sve do obične događajnice te o percepciji o 1968. godini koju s jedne strane imaju obični građani, a s druge strane vlast.

Drugi dio zbornika naslovljen je „Lessons and Legacies of 1968“ (str. 155-253) i u njemu se analiziraju najvažnije posljedice 1968. godine. Prvi članak, „The Year 1968 and Its Results. An East European Perspective“ (str. 158-165), čija je autorica Agnes Heller, analizira važnost događanja 1968. godine u zemljama Istočne Europe – od Čehoslovačke, preko Mađarske i Poljske do Jugoslavije. Poseban naglasak autorica stavlja na Mađarsku i razvoj revolucionarne ideje od 1956. godine, preko Lukácsovog učenja do 1968. godine. Drugi članak, autora Jiříja Pehe, „The Prague Spring 1968. Post-Communist Reflections“ (str. 167-178) govori o postkomunističkim refleksijama na Praško proljeće 1968. godine. Autor počinje obilježavanjem četrdesete godišnjice Praškog proljeća 2008. godine i govorom predsjednika Václava Klause, potom se retrogradno vraća na samu ideju Praškog proljeća te završava Baršunastom revolucijom u kojoj su ostvarena htijenja tražena već 1968. godine. Isto tako, autor se osvrće na probleme s komunistima nakon 1989. godine, odnosno s njihovom nemogućnošću da svoju stranku pretvore u lijevu demokratsku stranku. Treći članak „From Revisionism to Dissent. The Creation of Post-Marxism in Central Europe after 1968“ (str. 179-196), autora Bradleyja Adamsa, daje pregled događaja koji su zadesili Europu poslije 1968. godine. Pritom se posebno osvrće na djelovanje Frakcije Crvene Armije (RAF), pojavu terorizma i nastavak marksističke teorije, postmarksizma, koji su obilježili prostor Srednje Europe nakon 1968. godine. Sljedeći je članak Tereze-Brîndușe Palada pod nazivom „Post-Marxist Mentality and the Intellectual Challenge to Ideology after 1968“ (str. 197-225). Autorica u članku postavlja pitanje je li marksistička ideologija uistinu dovedena u pitanje nakon što je prestalo njeno magično djelovanje 1968. godine ili je tek kasnije, u novome obliku, došla do svog vrhunca. Na temelju toga pitanja autorica raspravlja o razvoju marksizma od njegovih početaka pa sve do 1989. godine. Članak završava tezom o tomu kako se još uvijek teži spoznaji pravog marksizma, a tome u prilog ide i činjenica da u novije vrijeme postoji sve više interpretacija te ideologije. Možda najtrezniju priču o 1968. godini donosi Nick Miller u svojem članku

„Yugoslavia's 1968. The Great Surrender“ (str. 227-239) u kojem govori o nesposobnosti systemske re-invenicije u toj komunističkoj federaciji te nespremnosti i nomenklature i intelektualaca da reformuliraju inicijalnu kritiku reforme koja vodi u nove alternative: novu dinamiku etničke reafirmacije. Posljedice revolta u Prištini, Beogradu i kasnije u Zagrebu opozicija je počela koristiti za sve, samo ne za humane ideje. Iako se opozicija organizirala u sličnoj modi kao i građanske inicijative u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj, njezin primarni fokus ipak je bio baziran na atavističkim vizijama nacije. Posljednji članak drugog dijela nosi naslov „1968 Romania. Intellectuals and the Failure of Reform“ (str. 241-253), a autor mu je Cristian Vasile. Vasile u članku govori o situaciji u Rumunjskoj 1968. godine s posebnim naglaskom na intelektualnu elitu i njezinu ulogu u revoltu protiv sistema. Poseban naglasak stavlja na propast reformi koje su se 1968. godine pokušale provesti, ali nisu naišle na pozitivan odjek.

Posljednji, treći dio zbornika, „1968 in Pieces: Case Studies of Transformation“ (str. 255-433) donosi detaljnije analize događaja iz 1968. godine orijentirane na studije slučaja. Prvi članak nosi naziv „Betrayed Promises, Nicolae Ceaușescu, the Romanian Communist Party and the Crisis of 1968“ (str. 257-283), a autori su Vladimir Tismaneanu i Bogdan Iacob. U članku autori pišu o Ceaușescovom potezu negiranja sovjetskog napada na Čehoslovačku koji je postao svojevrсни rumunjski mit druge polovice 20. stoljeća, pri čemu se daje i osvrt na odnos Sovjetskog Saveza prema Rumunjskoj nakon navedenog događaja. Na temelju tog događaja rekonstruiraju cjelokupnu situaciju u Rumunjskoj šezdesetih godina prošlog stoljeća dajući pritom historijsko-sociološko-kulturalni presjek rumunjskog društva. Posebno se osvrću na Rumunjsku komunističku partiju te ulogu Ceaușescua kao rumunjskog diktatora kako u rumunjskoj, tako i u istočnoeuropskoj politici u drugoj polovici 20. stoljeća. Sljedeći je članak Marka Kramera „The Kremlin, The Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine“ (str. 285-370), koji je ujedno najopsežniji članak cijelog zbornika i u kojem autor nudi iscrpnu interpretaciju Praškog proljeća te odnosa Kremlja prema nemilim događajima u Čehoslovačkoj 1968. godine. Posebnu pažnju pridaje i Brežnjevljevoj doktrini te pokušava uklopiti zbivanja 1968. godine u kontekst njegovog vladanja Sovjetskim Savezom. Članak započinje kontekstom krize 1968. godine, a nastavlja opisivanjem događaja u Čehoslovačkoj šezdesetih godina prošlog stoljeća. Autor se osvrće i na odnos Varšavskog pakta naspram zbivanjima u Čehoslovačkoj te na reakcije u Sovjetskom Savezu na zbivanja 1968. godine, ne samo u Istočnoj Europi, već i u cijelome svijetu. Jeffrey Herf autor je članka „1968 and the Terrorist Aftermath in West Germany“ (str. 371-385) u kojem pokušava srušiti mit o Frakciji Crvene Armije, kao organizaciji koja je bila terorističkog karaktera i pokušala je zvesti svoju vlast po prestanku studentskog pokreta u Zapadnome Berlinu, te o „njemačkoj jeseni“ koja završava tek 1977. godine. U članku „The Prague Spring. Resistance and Surrender of the PCI“ (str. 387-406) Victor Zaslavsky govori o Praškom proljeću i otporu Čehoslovačke Sovjetskom Savezu te uzima tu godinu kao godinu početka raspada Čehoslovačke komunističke partije. Cătălin Avramescu u članku „Don't Push Up, Comrade! De Gaulle in Bucharest“ (str. 407-412) govori o posjeti francuskog predsjednika Charlesa De Gaullea Bukureštu u periodu od 14. do 18. svibnja 1968. godine, kad je studentski pokret u Francuskoj bio na svojem vrhuncu, a Bukurešt i Rumunjska su se spremali zaprkositi Sovjetskom Savezu zbog moguće intervencije na Čehoslovačku. Autorica postavlja pitanje jesu li oba predsjednika uopće bila u stanju prihvatiti promjene koje je 1968. godina donosila za sobom, a odgovor je naravno bio jasan – nisu. Posljednji članak, „Conclusion. 1968 – Did It Matter?“ (str. 413-433), čiji

je autor Charles S. Maier, ponovno sumira događaje koji su se zbili 1968. godine i postavlja pitanje je li 1968. godina uopće bila važna i zavređuje li uopće da ju se istražuje.

Zbornik završava popisom sudionika koji su na njemu radili te njihovim kraćim biografijama (str. 435-440) te indeksom najvažnijih pojmova i ličnosti koji se u zborniku spominju (str. 441-449).

Poznati njemački historičar Norbert Frei jednom je prilikom izjavio da je o 1968. godini napisano mnogo, a nije rečeno ništa. Time je želio naglasiti da o fenomenu 1968. godine trebaju biti provedena još brojna istraživanja, jer su najčešće informacije upravo one koje se dobiju od aktera samih. To je dakako dvosjekli mač, jer je sjećanje, kao i sama povijest, u ovome slučaju izrazito selektivna. Ali upravo je u tome bogatstvo povijesne znanosti, jer ona je ta koja na temelju dobivenih informacija treba razlučiti jesu li oni vjerodostojne ili ne. Ovaj zbornik to uistinu i donosi. Kroz intimne iskaze svjedoka 1968. godine, preko povjerskih interpretacija pojedinih fenomena do teorijskih postavki samih pokreta, zbornik daje izvanredan pregled svih događaja koji su se dogodili 1968. godine, a često puta su bili potisnuti u drugi plan zbog tendencije da se naglašavaju samo oni najrazvikaniji revolti – francuski, američki i njemački. Ovim je zbornikom Istočna Europa dovedena u egalitarni položaj zapadnome svijetu, čime je komparativnom metodom utvrđeno da su i manji pokreti često puta uistinu reprezentativni primjerci onoga što se 1968. godine tražilo – promjene i želje za većom slobodom i većim ostvarenjima unutar onoga što je bilo dopušteno u krutim socijalističkim režimima.

Zrinka Borovečki

Knjige

EGIDIO IVETIĆ

Sveučilište u Padovi, Italija

Protiv povjesničarske palanke. Drago Roksandić u *NIN*-u i *Danasu* (1983.-1990.)

Nisam jedini koji je knjigu Drage Roksandića *U NIN-u i Danasu* pročitao gotovo u jednom dahu.¹ Ne samo zbog međusobnog dugogodišnjeg prijateljstva ili kakvog kurioziteta, već, bar za mene, potrebe da iznova sagledam posljednje desetljeće Jugoslavije. Ovo Roksandićevo djelo jest reprint spisa nastalih prije skoro tri desetljeća i predmet historizacije autorove početne stvaralačke faze, ali i zanimljivo svjedočanstvo godina u kojima se rušio savez jugoslavenskih historiografija, kao prethodnica raspada SFRJ. Radi se o zbirci publicističkih tekstova, to jest osvrta na povijesne knjige i studije nastale unutar jugoslavenskog prostora, članaka objelodanjenih na stranicama beogradskog tjednika *NIN* u godinama 1983.-1989. i zagrebačkog tjednika *Danas* u razdoblju od 1985. do 1990. Njihovo objavljivanje je, kako sam autor kaže, iskustvo prošloga ponuđeno drugima: „Mislim da je to vrlo važno danas kada mnogi među nama još uvijek nemaju snage suočiti se sa samima sobom iz vremena prije 1990. godine. Pitam se je li moguće biti otvoren prema budućnosti, ako čovjek zazire od vlastite prošlosti.“²

Autor je danas redoviti profesor u trajnom zvanju, predstojnik Katedre za povijest srednje i jugoistočne Europe na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, međunarodno priznati povjesničar, višegodišnji *visiting professor* na Central European University u Budimpešti, gost više vodećih svjetskih sveučilišta, stručnjak za ranonovovjekovnu povijest hrvatskih prostora i tzv. Zapadnog Balkana, kao kod kuće u vodećim humanističkim akademskim ustanovama Pariza, Berlina i Beča, inicijator i promotor inicijativa poput Međunarodnoga istraživačkog projekta *Triplex Confinium* i *Desničinih susreta*.³ Impresivan profil – a ima toga i mnogo više (čitava škola formiranih mladih povjesničara) – plod je dva desetljeća ustrajnog rada, od presudne 1991. sve do danas. To je nesumnjivo najvažniji dio osebuje ličnosti Drage Roksandića, povjesničara koji se našao na prijelomu dvaju stoljeća, dviju država, između doba ideologija i dugih tranzicija prema jedinstvenoj Europi, danas možda zadnjoj ideologiji na našem kontinentu.

Rođen 1948. godine, Roksandić se školovao u Zagrebu, studirao je filozofiju i sociologiju na Sveučilištu u Zagrebu te povijest na Univerzitetu u Beogradu, gdje je diplomirao i magistrirao i gdje je radio kao asistent dok 1989. nije bio primoran napustiti posao zbog političke nepodobnosti u tadašnjem beogradskom akademskom *establishmentu*, tada većinom nacionalistički opredijeljenom.⁴ To je motiviralo grupu uglednih povjesničara da na stranicama *New*

1 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, Prosvjeta, Zagreb 2011.

2 Isto, 27.

3 Vidi: H. Petrić, „Živjeti Triplex Confinium (u povodu 60. godine rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)“, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 4 (2008), 151-231.

4 Objavljena je opsežna izvorna dokumentacija s time u vezi. Vidi: „Univerzitet i moralnopolitička podobnost (o montiranom političkom procesu na Filozofskom fakultetu beogradskog Univerziteta“, *Naše teme*, 34(3-4) (1990), 516-600.

York Review of Books objave apel, koji je spomenut i u opisu eskalacije srpskog nacionalizma u monografiji *Saviours of the nation? Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism* Jasne Dragović Soso.⁵ Prelazak na Sveučilište u Zagrebu 1990. godine, na kojemu je bio vanjski član Zavoda za hrvatsku povijest od početka 1980-ih godina te iskustvo kao *visiting lecturer* na Yaleu (1990) bile su prekretnice izuzetne akademske karijere Roksandića, koji živi i djeluje kako u hrvatskom tako i europskom pa i svjetskom povjesničarskom habitatu.

Rano sazrijevanje historijskog zanata Roksandić je proživio u Jugoslaviji, radeći gotovo dva desetljeća (1968.-1988.) u Beogradu i u Zagrebu, najprije kao student i profesionalni omladinski rukovodilac, profesionalni član Predsjedništva Savezne konferencije Saveza omladine Jugoslavije iz Hrvatske (1969.-1974.), a potom kao sveučilišni asistent i publicist. Roksandić je radio na opsežnoj disertaciji o vojnokrajškom društvu u doba Napoleona, pišući istovremeno za kulturnu rubriku *NIN*-a, a zatim i *Danasa*, tada vodećih glasila u formiranju javnog mnijenja u Jugoslaviji. Tako se i našao u neobičnom i nezavidnom položaju da istovremeno djeluje i kao mlađi profesionalni povjesničar i kao neizbježno istureni kritičar historiografske produkcije u Federaciji. Ta dvojnost nije mu olakšala akademski uspon. Naprotiv! Roksandić se nije priklanjao sveučilišnom farizejstvu niti je prihvaćao ideologiziranu retoriku nacionalnih historiografija. Osamostalivši se kao povjesničar u ulozi javnog *referee*-a jugoslavenske historiografije, Roksandić se distancirao od njemu neprihvatljivih trendova u „beogradskoj školi“, to jest od bilo kakve povjesničarske skolastike. Svoja je istraživanja usredotočio na Vojnu krajinu, dakle i na jednu predmetnu razdjelnicu hrvatske i srpske historiografije – sklizak teren, ničiju i svačiju zemlju, mjesto sukoba i razgraničavanja civilizacija. Pisati povijest Vojne krajine znači i danas, nakon svega što se dogodilo, pisati (u najmanju ruku) višenacionalnu ili – bolje reći – transnacionalnu povijest jednog od najkompleksnijih područja Europe.⁶

Roksandić se u predgovoru knjige „Između Zagreba i Beograda, u *NIN*-u i *Danasu*“ osvrće na godine koje prethode svemu tome, godine oblikovanja vlastitog svjetonazora, ne umanjujući činjenicu da je bio mlađi *insider* u jugoslavenskom sustavu, u samom vrhu Saveza omladine u Zagrebu i Beogradu, iako uvijek donekle nepodoban, uvijek pod nekakvim kafkijanskim procesom zbog upitne podobnosti na političkom planu. Aktivnu politiku, u profesionalnom smislu, Roksandić definitivno napušta 1975. u 27. godini života i opredjeljuje se za daleko manje rentabilno i nesigurno zvanje povjesničara, asistenta-pripravnika i izdavačkog savjetnika. Političko iskustvo ipak mu daje samopouzdanje čovjeka koji se suočio sa sustavom moći i njegovim granicama. Kao omladinski rukovodilac ključne su bile godine koje je proveo radeći u saveznoj Komisiji za obrazovanje (1969.-1971.), kao njezin predsjednik. Te su komisije – dakako u malome – ličile nekima od današnjih komisija Europske unije. Shvaćaju se i prihvaćaju razlike, grade se kompromisi, šire se pogledi, postaje se pragmatičniji. U svom drugom mandatu Roksandić je bio predsjednik savezne Komisije za međunarodne odnose i imao je priliku putovati po raznim državama europskog i nesvrstanog svijeta pa i dalje te je

5 Apel su potpisali Ivo Banac, Daniel Chirot, Jan T. Gross, Tony Judt, Norman Naimark, Gale Stokes, Ivan Szelenyi, Katherine Verdery, Andrzej Walicki. Usporedi „Fired in Belgrade“, *The New York Review of Books*, 37/5, 1990. Vidi J. Dragović-Soso, *Saviours of the nation? Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism*, Hurst, London 2002, 233.

6 D. Roksandić, *Vojna Hrvatska - La Croatie militaire. Krajško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb 1988 (knj. I-II).

imao mogućnost da počne „razumijevati što je svijet izvan jugoslavenskih granica“.⁷ A Jugoslavija je tada bila globalna i globalizirana država bar na razini vanjske politike, kao kakva veća i jača država, iako u disproporciji u odnosu na gospodarsku i društvenu strukturu.⁸ Putujući po svijetu Roksandić do svoje 27. godine dobiva percepciju kako teku stvari, stječe smisao za međunarodnu kontekstualizaciju jugoslavenskih prilika. Sa studentskim boravkom na usavršavanju u Beču (1978.-1979., gdje intenzivno uči njemački) te s godinom dana provedenom na glasovitoj École des hautes études en sciences sociales u Parizu, tada vrhunskoj ustanovi za povijesna istraživanja u svijetu, a napose na usavršavanju kod Pierra Vilara, Roksandić sazrijeva i ubrzo manifestira ono samopouzdanje po kojem ga Teodor Anđelić primjećuje na jednom zagrebačkom skupu i poziva da surađuje u NIN-u, tada najboljim tjednim novinama u Jugoslaviji.⁹ Javno mnijenje bilo je žedno autentičnih povijesnih svjedočenja, bilo je sito režimskih istina. U „Jugoslaviji ‘poslije Tita’ historiografija je vrlo brzo postala pretijesna za sve one rasprave o suvremenoj povijesti koje je bilo nemoguće izbjeći u društvu koje se moralo suočiti s ‘totalnom krizom’ i u kojima su se sve češće javljali dotada šutljivi akteri zbivanja ili pak nerijetko opskurni ‘feljtonisti’. Prošlost je ponovno postala sve važnijom za budućnost jugoslavenskog društva“.¹⁰ Roksandić je siguran u sebe, izražava neobično znanstveno samopouzdanje. On je među prvima u Jugoslaviji koji je stvarno, a ne deklarativno ovladao trendovima francuske historiografije, tada najbolje svjetske historiografije. Naslov intervjua koji daje Teodoru Anđeliću i koji mu otvara vrata u NIN-u, glasi „Novi talas, nove obale“.¹¹ Poput novih valova u pop-kulturi, bio je potreban neki novi val u kanoniziranoj kulturi pa i u historiografiji. Neophodna je bila nova komunikacija historijskih tema u društvu. Roksandićeve kolumne trebale su predočiti široj publici akademsku historiografiju, ali i potaknuti razmišljanje o tome da je moguća nekakva jugoslavenska *nouvelle histoire*. U to je Roksandić bio krajnje uvjeren. Aktivan istovremeno na znanstvenom i javnom planu, podsjeća na François Fureta dok je pisao za *France Observateur* i *Nouvel Observateur* (1956.-1964., 1964.-1966.) i stvarao čuvenu *La Révolution française*. U povijesnoj domeni Roksandića su „magnetski privlačile ‘domaće teme’, posebno one u vezi s hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima, danas bismo rekli, u Srednjojugoistočnoj Evropi, s kojima sam se htio baviti na svjetskoj razini“.¹²

Prvih nekoliko prikaza/članaka, objavljenih 1983.-1984., kroničarskog su karaktera.¹³ A onda dolaze poteškoće. Knjizi Vasilija Krestića *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja*,¹⁴ koja je provocirala diskusije među povjesničarima u Zagrebu, Roksandić daje sve u svemu neutralnu, prolaznu ocjenu smatrajući da je usredotočena „na utvrđivanje konkretnog povijesnog sadržaja jugoslavenstva u bilo kojoj pojedinačnoj hrvatsko-srpskoj kontroverzi“.¹⁵ Mislim da je to Roksandiću bio najteži osvrt. Krestić mu je, naime, bio mentor u Beogradu. A Krestić

7 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 16.

8 Vidi T. Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Fraktura, Zapešić 2011.

9 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 18-20.

10 Isto, 20.

11 Isto, 31-39.

12 Isto, 19.

13 Isto, 40-45.

14 V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja, 1860-1873*, Narodna knjiga, Beograd 1983.

15 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 48.

je *de facto* rušio mit početnog jugoslavenstva, dokazavši da su tu ideju njezini tvorci (naročito Strossmayer) rabili u političke svrhe. Krestićev relativizam jugoslavenstva stvarao je nedoumice. Što je bilo jugoslavenstvo ako ne pokriće za nacionalne planove ili pomoćno sredstvo nacionalne integracije? Iako se to nije smjelo tako otvoreno reći zbog AVNOJ-evske ideologije, Krestić je pokrenuo reviziju jugoslavenstva, referirajući na prvobitne elemente jugoslavenske doktrine kao na nešto neutemeljeno, u stvari neiskreno (u odnosu prema Srbima) i instrumentalizirano. Takav stav podrazumijevao je da su elite mogle manipulirati jugoslavenstvom. Ideologija jugoslavizma služila je tome da se određene elite, u 19. stoljeću konkretno hrvatske (odnosno katoličke), dočepaju vlasti. Jugoslavenstvo je, prema Krestićevom shvaćanju, izražavalo hrvatsku želju za dominacijom nad Srbima i ostalim južnoslavenskim narodima. Roksandić i Krestić nalazili su se naravno na antipodskim pozicijama, što je i dovelo do krize u međusobnim odnosima. Roksandić je vjerovao u jugoslavensku viziju u europskoj modernosti, neovisno o režimu.¹⁶ Stvarno jugoslavenstvo, po njemu u biti suživot i – rekli bismo danas – misija jugoslavenskih naroda, imala je dublje humanističko, pa čak renesansno utemeljenje.¹⁷ Jugoslavenska interpretacija prošlosti naroda tzv. Zapadnog Balkana imala je i ima sama po sebi svoju legitimnost, naprosto kao kulturna opcija i *Weltanschauung*. Koliko god to kome bilo (ne)prihvatljivo, Roksandić u ime jugoslavenstva nije nimalo zapostavljao specifičnosti hrvatske i srpske povijesti i kulture.¹⁸ To se vidi kada, primjerice, opisuje poteškoće oko usuglašavanja oko zajedničke historiografije Bosne i Hercegovine, kroz kritiku politikanstva i tzv. imperativnoga nacionalnog ključa u radu na drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* (tzv. *Jugoslavica*) ili kada načelno pozitivno vrednuje nacionalne pothvate *Istorije srpskog naroda* i *Hrvatskog biografskog leksikona* kao „kapitalnu investiciju u hrvatskoj kulturi“.¹⁹

Roksandićev polemički duh iskazao se na temama zajedničke povijesti Srba i Hrvata. To se vidi u žustrom osvrtu „U grčko-rimskom stilu“ (prosinac 1984.) u kojem autor prikazuje monografije Mile Bogovića, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine* i Marka Jačova, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, knjige koje, svaku na svoj način, kritizira kao pristrane i metodološki anakrone.²⁰ Nije izostala oštra reakcija obojice autora i kraća polemika na stranicama NIN-a²¹. I u članku „Duboka provincija“ (travanj

16 Otvoreni sukob između njih dvojice izbio je ubrzo, 1985. godine, na jednome velikom skupu jugoslavenskih povjesničara u Neumu. Vidi: D. Roksandić, „Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije“, u: isti, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Stvarnost, Zagreb 1991, 185-195. Izjašnjavajući se protiv ahistorijskih koncepcija „nadnacionalnog jugoslavenstva“, neovisno o tome potječu li s hrvatske ili srpske strane, a zagovarajući temeljnu promjenu teorijskog i metodskog pristupa fenomenima jugoslavenstva prije 1918. godine, eksplicitno je ustvrdio: „Ukoliko se globalno-historijski istražuje u razdoblju nacionalnih integracija, jugoslavenstvo je u nas povijesno bilo moguće samo kao ‘intranacionalna’ i ‘internacionalna’ pojava.“ Isto, 189. Za njega je u tom smislu jugoslavenstvo bila europska civilizacijska mogućnost u procesu svake južnoslavenske nacionalne integracije, ali ne i imperativ, neovisno o njegovim vlastitim shvaćanjima.

17 To je lijepo predočila Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing, Zagreb 2008.

18 Ne bih se složio s interpretacijom tadašnjeg Roksandićeveg jugoslavenstva u inače odličnom prikazu Stipe Kljajića *U NIN-u i Danasu*, „Migracijske i etničke teme“, 28/2 (2012), 216.

19 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 50-69.

20 M. Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982; M. Jačov, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, Prosveta, Beograd 1984.

21 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 81-96.

1985.) Roksandić izražava lament nad zaostalim načinom *faire histoire* u Jugoslaviji: „(...) kada imamo u vidu sve ono što je prevedeno, štošta nas mora radovati, ali u cijelosti je nemoguće izbjeći dojmu o trajnom stanju duboke provincijaliziranosti historiografskog prevodilaštva na srpskom ili hrvatskom jeziku (...) Historiografija pod pritiskom nacionalnih ideologija u jugoslavenskom prostoru, svim prodorima kritičkog osvrta usprkos, očigledno nije uspjela osigurati izravno suočavanje s dugačkim nizom vrhunskih djela svjetske historiografije.“²² I dalje: „Prevođenje loših, zastarjelih ili osrednjih historiografskih djela je usporedivo s ‘promašenim’ ulaganjima u privredi. (...) Nema sumnje da ih bez puno obzira treba dovoditi u vezu s neokolonijalističkim oblicima svijesti, neovisno da li su im ‘paradigme’ na Istoku ili Zapadu.“²³ Ili kada autor u eseju „Hrvatski epicentar“, ilustrira „nedoumice jezične politike u SR Hrvatskoj“ i upozorava na histeriju traženja demarkacione linije između srpskog i hrvatskog književnog jezika.²⁴ Ili kada mu knjiga Petra Šimunovića *Naša prezimena. Porijeklo – značenje – rasprostranjenost* (Zagreb 1985.) postaje povod da upozori na banalnost „da se ni za jedno osobno ime, a gotovo ni za jedno prezime, ne može danas reći da pripada određenoj naciji“.²⁵ A odlična izložba u Zagrebu *Pisana riječ u Hrvatskoj* povod mu je da je opširno prikaže kao „Obracun s duhom palanke“. Ipak, slijedeći kataloški predgovor, kritički izražava nadu da će nekom drugom sličnom prilikom biti vrednovane i dotad uvelike ignorirane orijentalna osmanska baština i judaika.²⁶ Njegov je najveći prigovor izostanak ozbiljnijeg napora da se ovom prilikom vrednuje „srpska ‘komponenta’ u hrvatskoj kulturi“.²⁷

Pri kraju svake godine NIN-ovi kritičari birali su najbolje, najrepresentativnije knjige objavljene u Jugoslaviji. Tako je Drago Roksandić, odgovoran za historiografiju, sastavio svoju prvu listu deset povijesnih djela vrijednih pažnje objavljenih 1984. godine.²⁸ Provinciji usprkos, sredina osamdesetih godina bila je u Jugoslaviji neobično bogata na historiografskom planu. Roksandić ne može, a da se s uvažavanjem ne osvrne na knjige objavljene 1985. godine i to Janka Pleterskog, *Nacija, Jugoslavija, revolucija*, Latinke Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Đorđa Đ. Stankovića, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Mirjane Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Miroslava Bertoše, *Etos i etnos zavičaja*, zatim na *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću* (glavni urednik Josip Adamček) te knjigu Branislava Đurđeva, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*²⁹. U debati oko *Jugoslavike* u rujnu 1986. redakcija NIN-a s razlogom predstavlja Dragu Roksandića kao jednog „od retkih jugoslovenskih istoričara koji ima stručni pristup na celom jugoslovenskom prostoru“.³⁰

22 Isto, 108.

23 Isto, 109.

24 Isto, 127-134.

25 Isto, 120.

26 Isto, 151-152.

27 Isto, 153. S time u vezi Roksandić izričito kaže: „Očigledno je da pred budućnošću ostaje otvoreno pitanje izložbe ‘Pisana riječ Srba u Hrvatskoj’ koja će reflektirati veliko bogatstvo, trajne povijesne vrijednosti srpsko-hrvatskih prožimanja u hrvatskom prostoru.“

28 Isto, 97-99.

29 Isto, 140-142.

30 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 170.

Abecedni redosljed autora kao i djela sama vraćaju nas u prošla vremena i nekadašnje prostore.³¹ Dan-danas ostaju važne knjige Andreja Mitrovića, *Srbija u prvom svetskom ratu* i Đorđa Stankovića, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Ako je 1984. prošla u znaku „Tradicije i inovacije“, za 1985. se kaže „Sve teže, sve bolje“.³² Deset izabranih djela za 1986. godinu predstavljena su pod naslovom „Jugoslavija i prioritet“. Bila je to (uostalom) godina velikih debata oko jugoslavenstva, a najvažnije su u tom smislu bile knjige Petra Korunića, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870*, Koste Milutinovića, *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije* te Ljubinke Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*.³³ I dok je 1987. uz silne nedoumice i sa skromnom svečanošću u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu nakon pet godina stanke ponovno promoviran *Jugoslavenski istorijski časopis* (prestao je izlaziti zbog problema oko budžeta 1982. godine),³⁴ Roksandić za istu godinu bilježi deset najboljih ostvarenja iz historiografije pod znakom integriteta historijske znanosti, kada je već bilo „sve više očiglednih instrumentalizacija povijesne baštine u socijalnopolitičkim konfliktima u suvremenom jugoslavenskom društvu“.³⁵ Određena kvaliteta i danas se prepoznaje u slučaju Josipa Adamčeka, *Bune i otpo-*

31 Na popisu za 1984. nalaze se: V.S. Dabić, *Banska krajina (1688-1751). Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajinskog uredjenja u Baniji* (Istorijski institut u Beogradu – Prosvjeta, Beograd - Zagreb); D. Janković, *Srpska država prvog ustanka* (Nolit, Beograd); S.N. Kosanović, *Jugoslavija je bila osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma* (Globus -Arhiv Jugoslavije, Zagreb - Beograd); R. Mihaljčić, *Lazar Hrebljanović. Istorija, kult, predavanje* (Nolit, Beograd); A. Mitrović, *Srbija u prvom svetskom ratu* (Srpska književna zadruga, Beograd); B. Petranović, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi (1939-1945)* (Samoupravna praktika, Skopje); P. Pljaku, *Nasilje nad albanskom revolucijom* (Narodna knjiga – ‘Rilindja’ i ‘Jedinstvo’, Beograd - Priština); Đ.Đ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije* (Nolit, Beograd); *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (Sveučilišna naklada Liber - Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb). Uz to je spomenuto i hrvatsko izdanje A. Fortisa, *Put po Dalmaciji* (Globus, Zagreb). Isto, 98-99.

32 Na popisu za 1985. spominju se: Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918* (Institut za savremenu istoriju, Beograd); zbornik *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta* (Globus, Zagreb); *Historija Saveza komunista Jugoslavije* (Izdavački centar Komunist – Narodna knjiga – Rad, Beograd), Ž. Milisavac, *Historija Matice srpske* (Matica srpska, Novi Sad); L. Perović, *Srpski socijalisti 19. veka* (Rad, Beograd); J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija* (Izdavački centar Komunist, Beograd); A. Stipčević, *Povijest knjige* (Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb); Đ.Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje* (BIGZ, Beograd); V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata* (Institut za savremenu istoriju, Beograd); D. Živojinović, *Uspon Evrope* (Matica srpska, Novi Sad). Isto, 141-142.

33 Na listi za 1986. nalazimo: M. Bertoša, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615/1618* (Istarska naklada, Pula); M. Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860.* (Narodna knjiga, Beograd); Lj. Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas (Školska knjiga, Zagreb)*; F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj* (Globus, Zagreb); P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870* (Globus, Zagreb); R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1839)* (SANU, Beograd); K. Milutinović, *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije* (Matica srpska, Novi Sad); zbornik *Oslobođenje Hrvatske* (IHRPH, Zagreb); Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije* (Narodna knjiga, Beograd), te bestseller *The Times Atlas svjetske povijesti* (Cankarjeva založba, Ljubljana-Zagreb). Isto, 183-184.

34 Isto, 185.

35 Isto, 211.

ri. *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Ljube Bobana, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Dime Vujovića, *Prilozi izučavanja crnogorskog nacionalnog pitanja*, i Envera Redžića, *Muslimansko autonomaštvo u 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*.³⁶ A za 1988. naglašava: „Duboka kriza jugoslavenskog društva, koje je ove godine zaoštrenija nego ijedne prethodne, ostvarila je neizbrisiv pečat i na historiografskoj produkciji (...). Na žalost, pojavno je nerijetko uočljiva provala publicističkog dilentantizma (...)“.³⁷ Među ostalima, na toj zadnjoj listi – 1989. prekida se Roksandićeva suradnja s NIN-om – nalazimo Ivu Banca, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Ljubodraga Dimića, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Latinku Perović, *Planirana revolucija*, Branka Petranovića, *Historija Jugoslavije*, Đorđa Stankovića, *Iskušenja jugoslavenske historiografije*.³⁸

Ova parada naslova najbolje svjedoči o opusu historijske znanosti u Jugoslaviji pred sam njezin kraj. Što primjećujemo? Bogatstvo tema i raznovrsnost pretežno monografskih analiza. Dominira analiza ključnih političkih faza ili zaboravljenih svjetova dok je sinteza prisutna u zbornicima i kolektivnim izdanjima poput *Istorije srpskog naroda*. Nedostaju metodološki inovativne studije. Nedostaju sinteze s obzirom da Jugoslavija nije bila mala zemlja (24 milijuna stanovnika i površine poput Ujedinjenog Kraljevstva), da je bila višenacionalna, policentrična, multikulturalna, da je imala bogatu civilizacijsku prošlost između Mediterana i Srednje Europe, da je imala kulturni elan (izdavaštvo, glazba, kazalište, festivali, obrazovanje, novinarstvo), ništa inferiorniji zemljama poput Španjolske, a da ne govorimo o Istočnoj Europi. Ipak, malo tko se među povjesničarima usudio misliti „na veliko“. Prevladava konformizam. Branko Petranović bio je izuzetak; pravi Titan po stvaralačkoj energiji i historijskoj viziji u godinama jugoslavenskog historiografskog revizionizma (1979.-1990.). I dan-danas impre-

36 Popis za 1987. godinu: J. Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću* (Globus, Zagreb); Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije (Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb); D. Vujović, Prilozi izučavanja crnogorskog nacionalnog pitanja* (Univerzitetaska riječ, Titograd); S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941* (Institut za savremenu istoriju, Beograd); T. Kraljević, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)* (Veselin Masleša, Sarajevo); E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931-1937* (Institut za savremenu istoriju, Beograd); zbornik *Prvi korpus NOV Hrvatske odnosno Četvrti korpus NOV Jugoslavije* (Historijski arhiv Karlovac, Karlovac); E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo u 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Svjetlost, Sarajevo); G. Stanojević, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku* (Istorijski institut – Prosvjeta, Beograd - Zagreb); A. Hegediš, *Agrarni odnos u Torontalskoj županiji u Banatu 1779-1848* (Matica srpska, Novi Sad). Isto, 211-213.

37 Isto, 228. Za 1988. izbor je bio ograničen „na srpskohrvatsko jezično područje jer jednostavno nije bilo dovoljno mogućnosti za pouzdano obavještavanje o izdanjima na drugim jezočkim područjima. Nužno je morao biti ograničen i na istraživanja novovjekovne i suvremene povijesti u nas“.

38 Popis za 1988. godinu: I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Globus, Zagreb); Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952* (Rad, Beograd); A. Pandžić, *Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske* (Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb); L. Perović, *Planirana revolucija* (Nolit, Beograd); B. Petranović, *Historija Jugoslavije* (Nolit, Beograd); Đ.Đ. Stanković, *Iskušenja jugoslavenske historiografije* (Rad, Beograd); V. Stojančević, *Srbija i Bugari 1804-1878* (Historijski institut, Beograd - Zagreb); A. Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu* (Zavod za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb); J. Šidak (ur.), *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret (Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb); Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj* (JAZU, Zagreb). Isto, 228-229.

sionira njegova *Istorija Jugoslavije* u tri knjige.³⁹ Tu su naracija i vizija. Po veličini korpusa, u ovom bi prisjećanju trebalo dodati i *Stvaranje Jugoslavije* Milorada Ekmečića, golemo djelo od preko 1500 stranica objavljeno u Beogradu 1989. godine, prekasno za bilo kakvu diskusiju, totalno prešućeno u Hrvatskoj.⁴⁰ Kontroverzna politička i nacionalistička opredjeljenja Ekmečića u toku devedesetih ne bi smjela zasjeniti njegov opus do 1990. godine, njegovo zalaganje za povijesnu sintezu Jugoslavije prije Jugoslavije. Kada se uzmu u obzir djela Petranovića, Ekmečića i Pleterskog dobiva se dojam da se u sutonu jugoslavenske federacije iskristalizirala *de facto* jedna jugoslavenska neunitaristička historiografija, sedma ili osma historiografija, svejugoslavenska, unutar SFR Jugoslavije, u stanju da sažme cjelokupnost Jugoslavije, tematski usredotočena na moderno i suvremeno doba (1790-1990.). Ostaje to zanimljiviji pokušaj stvaranja jugoslavenske transnacionalne povijesne naracije te promišljanja zajedničkih povijesnih tematika za narode koji su činili Jugoslaviju.⁴¹ Može se osporiti vrijednost tog svojevrsnog eksperimenta, ali ne može se negirati njegova legitimnost ni činjenica da se – promatrano iz današnje perspektive – radi o dijelu jugoslavenske kulturne fenomenologije.

Ali vratimo se Roksandiću, njegovom *faire histoire*, distanciranom između nacionalnih/nacionalističkih i općejugoslavenskih historiografskih stremljenja. U srpnju 1985. piše za tjednik *Danas* prvi članak pod naslovom „Zajedničke razlike“. Članak se odnosi na probleme proučavanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, na izučavanje prožimanja unutar zajedničke povijesti i kulture.⁴² Izostanak srpske komponente u povijesnim sintezama hrvatskog naroda ne objašnjava na prečac: „Nije jednostavno objasniti zašto je tako. Najjednostavnija su nacionalistička ‘objašnjenja’. Po jednom takvom ‘objašnjenju’ tome je razlog ‘srbofobija’ hrvatske historiografije. Dakako, ona je samo isprika za vlastitu ‘kroatofobiju’! Ni hrvatska ni srpska historiografija nisu imune na nacionalizam i klerikalizam, ali je sasvim sigurno van pameti izjednačavati bilo koju od njih s nacionalizmom i klerikalizmom“.⁴³ Na taj članak slijedila su reagiranja Branka Hrvoja i Branke Pribić te rasistički ispad Jelene Brekalo na, s Roksandićeve strane, citiranu ocjenu hrvatskoga ranog srednjeg vijeka Ive Goldsteina.⁴⁴

U lipnju 1986. *Danas* objavljuje intervju s Roksandićem. Riječ je o sporovima i nespozorazumima u odnosima između jugoslavenskih historiografija, o poteškoćama pisanja priručnika povijesti Srba u Hrvatskoj, o vojnim krajinama kao predmetu povijesnih istraživanja itd. Godine 1987. Roksandić razmatra „Šanse jugoslovenstva“: „Iako kao povjesničar nemam nikakvih iluzija o srpsko-hrvatskim odnosima u SFR Jugoslaviji i SR Hrvatskoj, u meni je duboko ukorijenjena svijest o vlastitoj istovremenoj, ravnopravnoj pripadnosti i srpskoj i hrvatskoj historiografiji i kulturi, a time i jugoslavenskoj. Svjestan sam svoje duhovno ‘manjinske’ pozicije. Neću je ništa manje odlučno zbog toga braniti jer jednostavno vjerujem u Jugoslaviju kao u otvoreno društvo u kojem može biti više bratstva i zajedništva.“⁴⁵ Dakle,

39 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, Nolit, Beograd 1988 (knj. I-III).

40 M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*, Prosveta, Beograd 1989 (knj. I-II).

41 Takvo shvaćanje povijesti jugoslavenskog prostora nalazimo također u J. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge – New York 1996.

42 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 253-261.

43 Isto, 255.

44 Isto, 262-274.

45 Isto, 311.

ono što je barbarska isključivost, *aut ... aut* u kulturnom i nacionalnom opredjeljenju, za Roksandića je civilizacijski tolerantan i inkluzivan *et ...et*. Kriza Jugoslavije ipak nosi svoje tjeskobe: „kao ‘zagrebački Beograđanin’ i/ili ‘beogradski Zagrepčanin’ posebno sam je [krizu] dramatično osjećao jer je s velikim promjenama u srpskoj politici u drugoj polovici 1980ih godina komunikacijski prostor između Beograda i Zagreba bio sve zakrčeniji, a legitimnost interkulturnih pozicija kao što je bila i moja sve više osporavana, prije svega u Beogradu“.⁴⁶ Čitajući autorove priloge iz 1988. i 1989. godine osjeća se Sizifov trud nošenja s mržnjama i međusobnim nerazumijevanjima. Tko je više pamtio, tko je htio još pamtiti da je Hrvatski sabor 1861. nazvao svoj službeni jezik jugoslavenskim?⁴⁷ Tko je još htio prepoznati Ilirskog Sokrata u Dositeju Obradoviću?⁴⁸ Posljednji Roksandićeve pokušaj da nešto konkretno učini bio je njegov tada utopistički prijedlog u siječnju 1989. godine da se organiziraju *Desničini susreti* i da na njima hrvatska i srpska inteligencija otvoreno, ali i stvaralački porazgovara o suživotu unutar europskog ozračja, u neizbježno, sve prepoznatljivije post-ideologijsko doba.⁴⁹ Jer, naglasio je: „Desničina sinteza srpskih i hrvatskih tradicija nije utemeljena na pretpostavkama o ‘rasnom’ jedinstvu, nego je izvedena iz njegova evropskog duhovnog obzora.“⁵⁰

Tijekom 1990. i 1991. Roksandić prelazi na kulturno-politički angažman oko redefinicije srpskog pitanja unutar demokratske Hrvatske. Opredjeljuje se za Zagreb. Javno ga napadaju baš na stranicama NIN-a (Ratko Dmitrović, „Šta to reče dr Roksandić“⁵¹), a i njegovi humanistički i pacifistički stavovi te apeli u *Danasu* za stvaranje srpskih nacionalnih institucija u Hrvatskoj, ne bi li se tako izbjegao građanski, međunacionalni rat, sve su više izuzetak.⁵² *In memoriam* za Vasu Čubrilovića, objavljen u lipnju 1990. u *Danasu*, posljednji je osvrt skrojen u rezigniranom jugoslavenskom duhu, gotovo kao *memento* za neka druga vremena.⁵³ Tije-

46 Isto, 23.

47 Isto, 313-323.

48 Isto, 331-335.

49 „Takve su inicijative uistinu nužne, neovisno o tome koliko su doista i željene u sadašnjim okolnostima. Iz perspektive vlastitih evropskih i kozmopolitiskih uvjerenja tvrdim da ni Hrvati ni Srbi ne mogu ‘ući’ u Evropu, kako se sasvim neprimjerenosve češće govori, ako međusobne odnose u Jugoslaviji ravnopravnih (...) ili izazvan nje (kako se sve češće priželjkuje na obje strane) ne civiliziraju i ne kultiviraju u skladu sa standardima bez kojih je nemoguće zamisliti funkcioniranje modernog postindustrijskog društva.“ Isto, 327-328.

50 Isto, 330. Danas, zaslugom Roksandića, ipak postoje *Desničini susreti*, niz znanstvenih skupova počevši od 2006. Vidi: D. Roksandić, „O Vladanu Desnici i ‘Desničinim susretima’“, u: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije - Plejada d.o.o., Zagreb 2010, 255-306.

51 D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 230-234.

52 Isto, 344-355.

53 „Sada, kada se u povodu njegove smrti u devedeset i četvrtoj godini, najčešće govori o njemu kao atentatoru, povjesničaru-političaru, vrijedi reći da je profesora Čubrilovića uvijek, više od svega zanimao život – u vlastitoj sredini, zemlji, u planetarnim i kozmičkim razmjerima, u prošlosti, ništa manje u budućnosti. Slijedeći povremeno njegova ‘glasna razmišljanja’, otkrivao sam ga kao čovjeka toliko atipičnog i u odnosu prema profesionalnim povjesničarima i u odnosu prema profesionalnim političarima, da sam bez teškoća mogao prihvatiti njegovu interpretaciju ‘mladobosanstva’ – pojam je trajno osporavao kao neprimjeren – u obzoru civilizacijskog i kulturnog, a ne samo nacionalnog nadahnuća jedne, pretežno gimnazijske generacije. Atentatorstvo je u tom

kom dramatične 1991. Roksandić objavljuje dvije knjige u velikoj nakladi: zbirku stručnih eseja *Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'* te agilnu povijesnu sintezu *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana* (čak u 20.000 primjeraka).⁵⁴ Svoje javne istupe i spise u medijima 1990.-1991. objavio je u knjizi *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*.⁵⁵

S knjigom *U NIN-u i Danasu* zaokružuje se dakle cjelokupno Roksandićevo akademsko i javno kulturno iskustvo od 1980. do 1991. Sada imamo četiri knjige preispitivanja hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih povijesnih odnosa, tih međusobnih prožimanja i udaljavanja, imamo zapise jednog intelektualnog angažmana za konstruktivni dijalog i shvaćanja nacije kao otvorene zajednice, shvaćanja povijesti kao demitologiziranog prostora sučeljavanja i suživota. Teme, dakle, duboko hrvatske i srpske i dakako jugoslavenske jer se na tim odnosima temeljila Jugoslavija, ali i sama Hrvatska kao država, koliko god to poricala njezina intelektualna elita. Teme još uvijek aktualne. Svi ti spisi potvrđuju zapravo određeni *praxis* i potragu za smislom unutar „nemogućeg“ srpsko/hrvatskog bipolarizma. Kao malo koji intelektualac, Roksandić je svjestan životne uloge medijatora među kontrapozicijama istovjetnih i različitih. Istovremeno, on je u tome nešto treće, više nego hrvatsko ili srpsko, nešto duboko europsko. Svi smo, naravno, Europljani, ali netko jest ili postaje više Europljanin, kada u sebi ima više kultura, jezika i vidokruga.

Iz takve perspektive, ono što je za druge nacionalna povijest, za Roksandića je prošlost jedne europske regije, u njegovom slučaju Srednje i Jugoistočne Europe, preko koje su se lomile bezbrojne granice i raznorazni civilizacijski limesi, bit prostora gdje su živjeli i žive Srbi i Hrvati.⁵⁶ Njegova ključna geografija koincidira danas s nazivom katedre kojoj je predstojnik: Povijest Srednje i Jugoistočne Europe. Dakle, pogled na hrvatske, srpske, jugoslavenske teme

obzoru bilo sasvim sporedan, a neizbježan fenomen, fenomen očaja unutar jedne generacije koja se nije htjela odreći svoje vizije multicivilizacijske i multikulturne, demokratske nacionalne države, 'srpsko-hrvatske', odnosno jugoslavenske. Vaso Čubrilović je u štočemu mijenjao svoje stavove u toku svoga dugog života, ali je cijeloga života ostao privržen viziji sinteze civilizacija i kultura u jugoslavenskom prostoru, kao vidu kontinentalnog procesa⁴. Isto, 341. Treba imati na umu da je u vrijeme u koje ovo piše, 1990. godine, Roksandić prekinuo radni odnos s Filozofskim fakultetom u Beogradu.

54 D. Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'*, Stvarnost, Zagreb 1991; D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb 1991.

55 D. Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Prosvjeta, Zagreb 1996.

56 Roksandić je anticipirao interes za granična područja. Danas postoji niz novih tumačenja povijesti granica unutar Srednje Europe i povećava se broj zbornika na tu temu: *Die Nationalisierung von Grenzen. Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen*, (Hrsg.) M.G. Müller, R. Petri, Verlag Herder-Institut, Marburg 2002; *Europa und die Grenzen im Kopf*, (Hrsg.) K. Kaser, D. Gramshammer-Hohl, R. Pichler, Wieser-Verlag, Klagenfurt 2004; *Grenzregionen der Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert. Ihre Bedeutung und Funktion aus der Perspektive Wiens*, (Hrsg.) H.-C. Maner, Lit Verlag, Münster 2005; *Grenzraum und Transfer. Perspektiven der Geschichtswissenschaft in Sachsen und Tschechien*, (Hrsg.) Miloš Rezník, Duncker & Humblot, Berlin 2007; *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis 20. Jahrhundert*, (Hrsg.) Ch. Duhamelle, A. Kossert, B. Struck, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2007; *Die Grenze als Raum: Erfahrung und Konstruktion. Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. bis 20. Jahrhundert*, (Hrsg.) E. François, J. Seifarth, B. Struck, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2007; *Grenzen in Europa*, (Hrsg.) M. Gehler, A. Pudlat, Olms Verlag, Hildesheim 2009; *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*, ed. by T. Frank, F. Hadler, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011; *Der Grenzraum als Erinnerungsort: über den Wandel zu*

kod Roksandića proizlazi iz nekog šireg vidokruga. To je bilo tako već u osamdesetima, kada je tumačio da je svako zajedničko povijesno iskustvo, pa time i sama Jugoslavija kao povijesno iskustvo, bilo nekakav odgovor na fragmentaciju, parcelizaciju te Jugoistočne Europe u ime imperijalnih ambicija i strategija. Ima li smisla tvrditi da bit jedne nacije proizlazi iz ideološkog bića imperijalnih periferija, po shemi *amicus/hostis*? Zar nije bolje pokušati razumjeti kako kulture imperija (na kojima počivaju identiteti pojedinih nacija) tako i stvarnost lokalnih situacija, bezbroj graničnih zona? Zar nije bolje prihvatiti kompleksnost? Roksandićeve perspektiva je naravno *histoire totale*, odnosno mentaliteti i kulture povezani s gospodarskom i političkom stvarnošću.⁵⁷ Roksandić drži – to otvoreno kaže – do nacionalnih identiteta i kultura, ne negira ih, ne omalovažava ih. Ali striktno nacionalna obzorja po sebi su preoskudna da bi spoznala sve historijske aktere, naročito u povijesno kompleksnim zonama, naročito na granicama civilizacija. Naravno, kompleksnost koju je nudio Roksandić nije mogla puno u odnosu na lažnu, prividnu jednostavnost i jednostranost nacionalizma i njegove retorike.

Površinsko čitanje ove Roksandićeve knjige moglo bi je svesti na zbir političkih ideja autora. Sam autor osjetio je potrebu da se izjasni u predgovoru o svome marksizmu, ne bi li izbjegao olako poistovjećenje s nekakvom režimskom kulturom.⁵⁸

Ova knjiga je zapravo još jedan tekst-svjedok kraja simboličke sfere Jugoslavije i u tome je nevjerojatno *à la page*. Naime, svi opažamo u domeni kulture neki tekući *crescendo* formulacija vezanih za nešto nedefinirano pa ipak *post-jugoslavensko*. Imamo tako post-jugoslavensku književnost i post-jugoslavensku pop i folk kulturu.⁵⁹ Tu je naravno sada već posvuda neizbježni *region*, gdje se uspoređuju svi i sve, od kupovne moći do televizijskih programa. Postoji, dakle, jedna simbolička sfera, koja traži definiciju vlastitog okvira. Bez ikakve nostalgije, jer u pitanju su ukusi i viđenja mlađih generacija, evidentna je potraga za smislom života u ovom dijelu Europe, gdje se ljudi razumiju, ali se ne poznaju ili se ne prepoznaju. Sve više izranja problematika suživota unutar kompleksnosti, a kompleksnost u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi u prvom je redu kompleksnost njezine povijesti, realnih i izmišljenih tradicija.

einer postnationalen Erinnerungskultur in Europa, (Hrsg.) P. Ostermann, C. Müller, K.S. Rehberg, Transcript, Bielefeld 2012.

57 To se najbolje vidi u knjigama: D. Roksandić, *Triplex Confinium, ili o granicama i regijama Hrvatske povijesti 1500-1800*, Barbat, Zagreb 2003; D. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Prosvjeta, Zagreb 2004. Vidi također rezultate Triplex Confinium International Research Projecta: *Microhistory of the Triplex Confinium. International project conference papers*, edited by D. Roksandić, Central European University, Institute on Southeastern Europe, Budapest 1998; *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference papers*, edited by D. Roksandić, N. Štefanec, Central European University History Department Working Paper Series 4, Budapest 2000; *Triplex confinium, 1500-1800: ekohistorija*, uredili D. Roksandić, I. Mimica, N. Štefanec, V. Glunčić-Bužančić, Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split - Zagreb 2003; *Tolerance and intolerance on the Triplex confinium. Approaching the other on the borderlands: Eastern Adriatic and beyond, 1500-1800*, edited by E. Ivetic, D. Roksandić, Cleup, Padova 2007.

58 Njegov marksizam u tim godina prvenstveno potječe iz studentskog iskustva u krugu zagrebačkog *Praxisa*. Potom je očito impregniran s kritičkim dijalogom s marksizmom u pariškoj *École des hautes études en sciences sociales*, a u kasnijim godinama, dakle, prije 1990., uočljivi su jači utjecaji mađarskih povjesničara I. Berenda i Gy. Rankija te češkog M. Hrocha, koje su u to doba inače recipirali i I. Karaman i M. Gross i N. Stančić. D. Roksandić, *U NIN-u i Danasu*, 25-27.

59 B. Postnikov, *Postjugoslavenska književnost?*, Sandorf, Zagreb 2012.

Evo nas opet negdje u osamdesetima, kada je rastao stupanj demokratizacije društva, slobode mišljenja, kada su se redefinirale nacije unutar tadašnjeg jugoslavenskog prostora, kada su nacionalne kulture, u tom procesu, manifestirale sva svoja ograničenja, i to baš kada je trebalo ostvariti civilizacijski nešto više. Nešto što – danas to potpuno shvaćamo – ni u drugim europskim prostorima ni tada ni danas nije bilo moguće ostvariti. Evo neophodnosti revizije osamdesetih.

U svemu tome, ono što nam nudi Roksandić nije reminiscencija na nekakvo bratstvo i jedinstvo ili kako je ono izgledalo, već širi, kozmopolitski, svjetski način gledanja na jugoslavensku i hrvatsku povijest. To je humanistička protuteža „filozofiji palanke“, svemu što je provincijalno, samodopadno, oskudno i što se u ovim prostorima *regiona* ispostavilo opasno, ubitačno. Svjetsko naspram palanci: klasika dijalektike kulture u prostorima Srednje i Jugostočne Europe.⁶⁰

Istini za volju, historiografije Jugoslavije nikada se nisu međusobno prožele, iako su do 1960-ih vodeći povjesničari bili najustrajniji jugoslavisti među humanističkim stvarateljima. Ali povjesničari, zna se, žive većinom od institucija, od nadležnih ustanova, od državnog budžeta, i podložni su (u većini) dominantnim političkim trendovima. Efektivna federalizacija Jugoslavije nakon 1963. dala je povod nacionalizaciji povijesti. Zapravo su tek tijekom šezdesetih godina historiografije – koncentrirane u glavnim gradovima republika tadašnje države, na sveučilištima, akademijama i novoosnovanim institutima za povijest radničkog pokreta – napustile prešutni unitaristički kliše. Mlađe generacije u sedamdesetima oblikovale su nacionalne narative. Poznato je da se tek 1968. objavljuje *Povijest hrvatskoga naroda* od 1860. do 1914.⁶¹ Evo Šidakove Zagrebačke škole, evo Beogradske škole; Ljubljana, Skopje, Titograd rade za sebe; evo nacionalnih sinteza.⁶² Polemika na stranicama *Jugoslavenskog istorijskog časopisa* između Mirjane Gross i Milorada Ekmečića zbog njegove vizije proto-jugoslavenskog *Ottocenta* u kontroverznoj *Istoriji Jugoslavije* iz 1972. doveo je do međusobnog hrvatsko-srpskog povjesničarskog nepovjerenja, do blokade bilo kakve opcije transnacionalne ili nadnacionalne povijesti u nekoj široj jugoslavenskoj naraciji⁶³. Nikada nije napisan treći

60 R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd 1981 (1971).

61 J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb 1968. Vidi, za šezdesete godine, selekciju povjesničara u Hrvatskoj kroz pristup doktoratu znanosti: D. Agičić, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon drugoga svjetskoga rata (1946-2008). Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: D. Roksandić, D. Agičić (urednici), *Spomenica Josipa Adamčeka*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zagreb 2009, 519-537. Vidi također S. Lipovčan, Lj. Dobrović (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2005.

62 *Istorija Crne Gore*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967-75 (knj. I-III); A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana. Rasprave i članci*, Svjetlost, Sarajevo 1970; M. Apostolski, (ur.), *Istorija na Makedonskiot narod*, Institut za nacionalna istorija, Skopje 1972; Z. Čepić, D. Nećak (ur.), *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979; *Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruga, Beograd 1981-86 (knj. I-VI).

63 I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1972. Vidi: M. Gross, „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću u ‘Istoriji Jugoslavije’“, *Časopis za suvremenu povijest*, 12 (1973), 8-21; M. Ekmečić, „Odgovor na neke kritike ‘Istorije Jugoslavije’ (XIX vijek)“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2 (1974), 217-281; M. Gross, „Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću i ‘dogmatski nacionalizam’“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3-4 (1975), 121-160. M. Ekmečić, „Za-

tom *Historije naroda Jugoslavije*, koji je trebao obuhvatiti doba stvaranja južnoslavenskih nacija (1790.-1914.), a drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* popraćeno je mukotrpnim diskusijama i polemikama.⁶⁴ Djela Petranovića, Pleterskog i Ekmečića (*Stavaranje Jugoslavije*), ostaju izuzeci, primjeri pokušaja prevladavanja te stagnacije. Historiografska razgraničenja bila su stvarnost. U takvom kontekstu osamdesetih Roksandić, i malo tko drugi, želio je otići korak dalje, a to je jedino mogla biti kakva jugoslavenska *nouvelle histoire*, koja naravno nije stvorena pa ni zamišljena jer je bila u kontradikciji s nacionalnim vizijama.

Danas se osjeća potreba za intelektualnom historijom i kulturnom historijom (za razliku od povijesti nacionalnih kultura) postjugoslavenskog prostora jer mnoga pitanja ostaju otvorena. I to upravo kada se sve više na širem planu razmišlja o europskoj zajedničkoj kulturi. Izgleda da u tom pogledu nije dovoljno definirati europsku kulturu kao federaciju i skup prožimanja raznih europskih nacionalnih kultura. U potrazi za smislom Europe traži se razlog njezinih unutarnjih granica i smisao njezinih povijesnih regija (Skandinavija, Rusija, Balkan, Mediteran, *Mittleeuropa* itd.), odnosno „mezoregiona“.⁶⁵ Apstrakcija Europe odnosno njezine ideje može se u konačnici mjeriti kroz dekonstrukciju povijesti njezinih subkontinentalnih dijelova, kroz konkretnost regija europske povijesti.⁶⁶ I s obzirom na takva razmišljanja i u prilog takvim domišljanjima Europe, ono što naoko izgleda kao prošlost u ovoj knjizi Drage Roksandića, postaje zapravo prethodnica i razlog za otvaranje diskusije o tome kakvu povijest, kakvu historiografiju pored nacionalnih naracija zaslužuje ovaj dio Srednje i Jugoistočne Europe.

Victor Genke i Francis X. Gumerlock, *Gottschalk and a medieval predestination controversy: texts translated from the Latin*, Milwaukee: Marquette University Press, 2010., 247 str.

Prije nekoliko godina objavljeno je izdanje prijevoda najvažnijih ranosrednjovjekovnih tekstova o predestinaciji na engleski jezik. Hrvatski čitatelj u dijelu knjige s prijevodima neće pronaći veći dio Gottschalkovih vijesti o Dalmaciji i Hrvatskoj, već samo napomenu iz cjeline *De praedestinatione* koja govori o tome kako su Dalmatinci oslovljavali vladara (str. 124). Uostalom, s obzirom na značajnu pažnju koju je Gottschalk dobio od strane hrvatskih povje-

vršna reč u polemici sa Mirjanom Gros“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2 (1976), 150-156; M. Gross, „U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2 (1977), 168-171.

64 K. Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961-1991 – glavni tokovi*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2003; K. Nikolić, „Jugoslavika – prošlost i sadašnjost. Polemike o istoriji u drugom izdanju Enciklopedije Jugoslavije 1981-1989“, *Istorija dvadesetog veka*, 21 (2003), 177-202.

65 Vidi S. Troebst, „Meso-regionalising Europe: history versus politics“, *Domains and divisions of European history*, ed. by J.P. Arnason, N. Doyle, Liverpool University Press, Liverpool 2010, 73-89. Također: S. Troebst, „Region und Epoche statt Raum und Zeit - „Ostmitteleuropa“ als prototypische geschichtsregionale Konzeption“, *Themenportal Europäische Geschichte* (2006), URL: <http://www.europa.clío-online.de/2006/Article=161> (25.01.2013).

66 Vidi bibliografiju u bilješci 56.

sničara, (ne)prisutnost prijevoda podataka o Dalmaciji i Hrvatskoj u ovom izdanju ništa ne oduzima niti dodaje već postojećem znanju o tim područjima u 9. stoljeću. S druge strane, prijevodi ostalih Gottschalkovih tekstova pružaju koristan uvid u njegovo učenje, jednako kao što pokazuju da se radilo o elokventnom čovjeku koji je bio sposoban argumentirati teze za koje je držao da su teološki ispravne. Ostali autori tekstova o predestinaciji zastupljeni u ovom izdanju su Hraban Maur, Hinkmar iz Reimsa, Amolo iz Lyona i Flor iz Lyona.

Uvodna studija koju potpisuje Victor Genke donosi pregled Gottschalkovog života i učenja (str. 7-63). Pritom je u niz poznatih činjenica ubačeno nekoliko interpretacija o temama iz hrvatske povijesti. Na primjer, Genke je prenio Bollerovo mišljenje da je Borna bio Gottschalkov otac za kojeg inače znamo da se zvao Bernus. Interpretacija se u prvom redu temelji na stanovitoj sličnosti dvaju imena, prvenstveno jer se „etimologija imena dalmatinskog vladara čini germanska“ (str. 31). Dodatni argument trebala bi biti činjenica da je Karlo Veliki bio sklon raseljavanju Sasa. Međutim, nema uvjerljivog argumenta koji bi išao u prilog tome da je Bernus bio među raseljenim Sasima, a kamoli da je prilikom raseljavanja poslan u Dalmaciju. Uostalom, on je bio franački čovjek, a ne njihov protivnik. Također, nema dokaza da su Franci poslali svog čovjeka iz Saske s ciljem uvođenja reda u Dalmaciji. Vojnici iz Saske po tom pitanju nisu bili potrebni jer su Franci na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće već služili slavenskim odličnicima u sukobima na panonsko-jadranskom prostoru (Vojnomir, možda i Višeslav). Doduše, za Ljudevitovog ustanka dio franačke vojske je tijekom jednog pohoda pristigao iz Saske. Međutim, ta se vojska nakon pustošenja Ljudevitove zemlje vratila na svoja područja pri čemu je stradala od dijareje. Također, poznati su nam članovi triju generacija u Borninoj obitelji (ujak Ljudemisl, sam Borna, nećak Vladislav) i zbog toga nije izgledno da se radi o čovjeku koji je tek nedavno pristigao. Konačno, franački anali dosta iscrpno opisuju situaciju na području Bornine vlasti. Mogućnost da bi propustili navesti osobu poput Borninog potencijalnog sina nije previše vjerojatna, pogotovo jer je samim time riječ o mogućem nasljedniku. Naime, poznato je da se Gottschalk borio za povrat imovine koju je njegov otac poklonio. Zbog toga je teško povjerovati da je Gottschalk zaista bio Bornin sin jer bi u tom slučaju logičnije bilo da polaže pravo na očevu kneževinu nego na imanja u Saskoj. Jednako se tako čini apsolutno nevjerojatnim da sam Gottschalk u dosta detaljnim opaskama o Dalmaciji ne bi spomenuo prilično nezanimarivu činjenicu da je njegov „otac“ nekad bio njezin vladar.

Drugo Bollerovo mišljenje koje Genke prenosi tiče se čitanja natpisa smještenog na nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu čija fotografija krase naslovnice ovog izdanja. Tumačenje natpisa zadavalo je istraživačima „najveće dileme“ (Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: MHAS, 1996, str. 209). Prevladalo je mišljenje da se na njemu nalazi zapisano ime župana Godečaja, a sam tekst se prema prevladavajućem konsenzusu rekonstruirao u obliku GODEČAI IVPPANO [qui?] ISTO DOMO CO[(m)psit]. Međutim, Genke na tragu Bollera zastupa mišljenje da je na natpisu možda zapisano Gottschalkovo ime te stoga tekst treba čitati kao GODES[CALC] AV[CTORE] IVPPANO [...] ISTO DOMO CÔ[STRVXIT] (str. 34). Iako ovakva interpretacija djeluje intrigantno, ona zanemaruje paleografske osobine samog natpisa zbog kojih je najvjerojatnija njegova datacija u 11. stoljeće - problem na koji se Genke uopće nije osvrnuo. Samim time, ako je natpis nastao dva stoljeća nakon što je Gottschalk živio, teško mu je sam redovnik mogao biti autor.

Genke se osvrnuo i na Katićevo mišljenje da Gottschalka treba izjednačiti s Martinom koji se spominje u *De administrando imperio*. Međutim, upravo je na ovom problemu po-

kazao da ne poznaje recentniju literaturu koja se bavi hrvatskim ranim srednjim vijekom. Naime, Genke je Katićevo tumačenje odbacio i kao vjerojatnije preuzeo Tkalčićevo. Prema njemu, Porfirogenetovog je Martina izjednačio sa Sv. Martinom iz Podsuseda. Ovdje treba napomenuti da je Katićevo interpretaciju nedavno u određenoj mjeri oživio Tibor Živković u *De Conversione Croatorum et Serborum: a lost source* (Beograd: Istorijski institut, 2012), str. 73. Komentirajući zapis o svetom čovjeku Martinu koji je stigao u Hrvatsku u vrijeme Trpimira, Živković zaključuje da se najvjerojatnije radi o Gottschalku. Kako je Gottschalk bio heretik, zaključuje Živković, nije bilo poželjno da se njegovo ime spominje u izvoru iz kojeg je Porfirogenet crpio podatke o Martinu/Gottschalku. Stoga je priča o njemu uljepšana ubacivanjem Martina kojem su osobnost i djela konstruirani iz dijelova spisa *Vita Eligii episcopi Noviomagensis*. No postavlja se pitanje čemu uopće vijesti o Martinu/Gottschalku u Porfirogenetovom izvoru, pa makar i uljepšane, ako ga se nastojalo prešutjeti? S druge strane, uočljivo je da u ovom slučaju Živković posve ignorira druga mišljenja o tome tko je bio Martin. Uzmimo na primjer mišljenje Predraga Komatine koji je nedavno identificirao Profirogenetovog Martina u sastavljaču Trpimirove darovnice u radu „O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa De administrando imperio,“ *Radovi ZHP* 42 (2010), str. 83-105. To tumačenje je Živkoviću sigurno poznato, no nigdje se ne spominje u njegovoj knjizi. Kao što je istaknuto, sličan problem s nenavođenjem ili nepoznavanjem recentnije literature ima i Genke. Upravo zbog toga se cijeli problem identifikacije Gottschalka kao Martina, nebitno kojeg, doima nedorečenim (Živković) i neuvjerljivim (Genke).

Kritika Genkeovog mišljenja i digresija vezana uz Živkovićevo tumačenje iznesene su s ciljem da upozore kako nastojanja da se „sveti“ Gottschalk identificira u nekom od „svetih“ Martina iz nekog razloga ignoriraju stvarne tragove koji pokazuju da se u Hrvatskoj uistinu štovao svetac po imenu Gottschalk. Na primjer, dovoljno je u ruke uzeti neki od radova koji se bave tkz. misalom Jurja iz Topuskog. Među njegovim medaljonima nalazi se i jedan s natpisom „S. Godescalcus rex Sclavonie et M.“. Svakako bi trebalo detaljnije proučiti o kakvoj se tradiciji radi, te može li se taj svetac zbilja povezati sa redovnikom iz Orbaisa.

Studija koju je napisao Genke dostupna je na Internetu na adresi http://www.lectio-divina.org/index.cfm?fuseaction=feature.display&feature_id=7 (pristup ostvaren 15.3.2013.). Treba napomenuti kako digitalna verzija ima drugačiju paginaciju od one u knjizi. Tumačenja Gottschalkovog života koja iznosi Genke dobrim će dijelom ostati tek historiografske crtice. S druge strane, prijevod tekstova o predestinaciji predstavlja vrlo koristan uvid u teološka gibanja u 9. stoljeću. Nažalost, Gumerlock i Genke nisu ovo korisno izdanje oplemenili latinskim originalima, no zato je prijevod popraćen opsežnim referencijama na biblijske citate i djela crkvenih otaca. Iako će ponajprije biti zanimljive prvenstveno stručnjacima, ove rasprave na sjajan način ilustriraju duh jednog vremena u kojem su pitanja vjere i preispitivanje dogme dramatično utjecali na živote pojedinaca. Šteta što se ista ocjena ne može dati popratnoj studiji.

Tomislav Bali

Zoran Ladić, *Last Will: Passport to Heaven, Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Srednja Europa, Zagreb 2012, 469 str.

Knjiga *Last Wills: Passport to Heaven* znatno je proširena verzija doktorskog rada Zorana Ladića, koja je konačno ugledala svjetlo dana. Tijekom rada autor je upotpunio svoja istraživanja razmatranjem bilježničkih izvora iz Šibenika, Raba, Poreča i Labina kao i nekih novih narativnih vrela kao što je *Obsidio Iadrensis*. Knjiga je pisana i objavljena na engleskom jeziku, a bavi se svakodnevicom i pobožnošću na području srednjovjekovne Dalmacije. Kao što i sam naslov sugerira, autor je u središte svoga istraživanja stavio oporuke kao vrhunski izvor za proučavanje ovog tipa pojava u društvu. Knjiga je podijeljena u tri velika dijela koja se kreću od uvodnih napomena s kojima se čitatelja uvodi u istraživanje oporuka pa sve do najsitnijih analiza mnoštva podataka vezanih uz ovu problematiku.

Prvi dio knjige je uvodnog karaktera. Poglavlje „*Introduction: The legacies pro remedio animae and ad pias causas*“ (17-22) definira glavne motive Zorana Ladića, ciljeve njegove studije, te određuje prostorno i geografski područje istraživanja. Religioznost i pobožnost ono je što nastoji proučiti autor, te je sukladno tome, glavni predmet istraživanja oporuka. Obrađeni su gradovi sa bogatom arhivskom građom, prostorno smješteni u relativno pravilnim razmacima duž istočnojadranske obale (Zadar, Trogir, Dubrovnik i Kotor). Posebna važnost dana je Zadru, što je i razumljivo s obzirom na njegovu geopolitičku i ekonomsku važnost na istočnojadranskom i općenito mediteranskom prostoru, kao i zbog jako velikog broja sačuvanih oporuka. Izvori kronološki sežu od druge polovice 13. sve do početka 15. stoljeća. Glavna metoda, iako ne i jedina korištena u ovom djelu, je kvantitativna metoda čije temelje čine serijski podaci prikupljeni u oporukama. Drugo poglavlje „*The study of medieval last wills*“ (23-52) donosi pregled dosadašnjih najvažnijih istraživača srednjovjekovnih oporuka, kako svjetskih tako regionalnih i hrvatskih. Istaknuti su istraživači s engleskog govornog područja, iz francuske, austrijske, njemačke, talijanske, mađarske i hrvatske historiografije. Autor se u ovom poglavlju pozabavio i razvojem oporuke kao dokumenta, ali i problemima sa kojima se susreće istraživač ovog tipa izvora. „*Zadar and Dalmatia from the end of the thirteenth until the beginning of the fifteenth century*“ (53-68) poglavlje je koje ukratko opisuje mjesta radnje u kojima su nastajale obrađene oporuke. Radi se o istočnojadranskim gradovima Zadru, Trogiru, Dubrovniku i Kotoru. Opisana je povijesna situacija svakog grada pojedinačno u kasnosrednjovjekovnom razoblju, njihov geopolitički i ekonomski status, a sve sa ciljem boljeg razumijevanja konteksta u kojem su stanovnici tih komuna sastavljali oporuke. Prvi dio zaokružuje poglavlje „*Sources*“ (69-94) gdje je izložen pregled glavnih izvora, objavljenih i neobjavljenih, korištenih u studiji. Naglasak je stavljen na oporuke iz proučavanih gradova, kao primarni izvor podataka, dok se kao sekundarni navode komunalni statuti i narativni izvori.

U drugom dijelu knjige, naslovljenom „*Wills and testators*“ (95-180), obrađene su tri veće cjeline. Prva se tiče distribucije oporuka kroz određeni period. Navode se podaci distribucije po godinama i po mjesecima, popraćeno grafičkim prikazima, te pojašnjenja zašto je u pojedinim godinama/mjesecima dolazilo do oscilacija u zapisivanju oporuka i koji su mogući povijesni i društveni događaji utjecali na ova kretanja. Zatim se autor posvetio osobi oporučitelja. Iz dokumenata često se mogu iščitati razne informacije o spomenutim ljudima. Stoga je Zoran Ladić to iskoristio i napravio analizu oporučitelja, uzimajući u obzir njihov spol, porijeklo, društveni položaj i zanimanje. Kraj drugog dijela ostavljen je za promišljanje

o razlozima koji su ljude kasnoga srednjeg vijeka tjerali i motivirali na pisanje oporuka. Iz razumljivih razloga, prevladava strah od smrti kao osnovni razlog sastavljanja oporuka.

Treći dio knjige, „*Pro remedio animae: recipients, legacies, and actions for the salvation of soul*“ (181-342), sadrži najveći korpus teksta i središnju analizu knjige. Prva cjelina osvjetljava tko su bili primatelji legata u dalmatinskim gradovima. Istraživanje je podijeljeno na četiri obrađena grada te na raniji i kasniji period. Izuzetak je slučaj Kotora, gdje se autor zadržao samo na ranijem periodu. Općenito, primatelji su podijeljeni u nekoliko glavnih grupa: crkvene institucije, bratstva, ubožnice (hospitali), pripadnici svećenstva i laici. Autor je mnogobrojnim grafikonima i statističkim podacima prikazao raspodjelu primatelja za navedene grupe, zasebno u svakom gradu, te ih svojim objašnjenjima stavio u kontekst pojedinačne urbane zajednice. Druga cjelina pruža uvid u paletu legata ostavljenih u oporukama. Iako se oporučno moglo ostaviti bilo što, ipak je moguće grupirati ostavštinu u nekoliko kategorija zavisno od oporučitelja, primatelja i cilja koji se nastojao ostvariti oporukom. U slučaju dalmatinskih gradova, u knjizi su obrađeni: novac, zemlja, odjeća, hrana, liturgijski proizvodi, slike i knjige. U zadnjoj cjelini ovoga poglavlja fokus interesa usmjeren je na čin za spasenje duše. Naime, oporučitelji su u svoje oporuke uvrštavali obveze kako bi sebi osigurali spas duše u onostranosti. Autor ih je grupirao u četiri skupine, to su: mise za dušu oporučitelja, pokop u skladu s kršćanskim običajima, hodočašća i križarski pohodi. Analiza obuhvaća specifične lokalne preference, razlike i novčane priloge za pojedini čin u oporukama gradova kao i njihovu učestalost.

Konačno, važno je istaknuti da knjiga sadrži bogati znanstveni aparat kako bi se omogućilo lakše snalaženje u tekstu. Tako su na samom početku knjige postavljeni popisi grafova, tablica, mapa i abrevijacija, dok se na kraju, uz standardnu bibliografiju (popis izvora i literature), nalaze dva dodatka. Prvi je lista svih zadarskih oporučitelja čije su oporuke sačuvane ili samo spomenute u bilježničkoj i drugoj zadarskoj građi od konca 13. stoljeća do početka 15. stoljeća, a koja sadrži ime, spol, tip dokumenta, datum zapisivanja i izvor u kojem je zapis nađen. Drugi dodatak popisuje crkvene institucije primatelje legata te prikazuje njihovu lokaciju na tlocrtima obrađenih dalmatinskih gradova.

Knjiga Zorana Ladića *Last Will: Passport to Heaven* donosi prvenstveno analizu pobožnosti koja je bila prisutna u kasnom srednjem vijeku u gradovima Zadru, Trogiru, Dubrovniku i Kotoru. Time ja autor stvorio cjelovitu sliku koja prikazuje glavne pojave koje su prisutne na dalmatinskom, istočnojadranskom prostoru u domeni religioznosti i pobožnosti. Iako je usmjerenost na specifičnu problematiku neupitna i nužna prilikom svakog značajnijeg i podrobnijeg istraživanja, istaknuo bih da kroz ovo djelo nalazimo i čitav niz drugih aspekata koji su jednostavno neizbježni u bavljenju prošlošću. Kroz prizmu oporuka, dodirnete su i teme iz socijalnog, ekonomskog i kulturnog života urbanih dalmatinskih sredina. Stoga je ova knjiga nezaobilazni štivo za svakoga tko se želi baviti raznim aspektima života istočnojadranskih komuna u spomenutom periodu. Nadam se također da će englesko izdanje pridonijeti da ova tematika, pisana iz perspektive ovdašnjeg čovjeka, dopre i do širih europskih krugova, te da barem po pitanju pobožnosti i religioznosti u europskom kontekstu naše područje neće ostati bijela, neistražena mrlja na karti Europe.

Ivan Šutić

Dražen Vlahov, *Matica krštenih župe Lindar (1591.-1667.)*, Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2012, 547 str.

Nova knjiga povijesničara Dražena Vlahova, jednog od naših ponajboljih i rijetkih istraživača historiografske glagoljske baštine, još je jedno u nizu vrijednih ostvarenja koja se bavi istarskim povijesno-demografskim temama. U ovom slučaju radi se o Maticama krštenih župe Lindar u razdoblju od 1591. do 1667. Knjiga je podijeljena u četiri veća poglavlja: „Uvod“ (9-73), „Transliteracija glagoljskih zapisa“ (75-181), „Preslika knjige“ (183-374), „Prilozi“ (375-537).

Prvi, uvodni dio, donosi povijesnu i demografsku analizu izvora. Prvo potpoglavlje „*Mjesto Lindar u Istri*“ (11-14) upoznaje nas s izvorom, mjestom i župom Lindar gdje je nastala obrađena matica krštenih. Zatim slijede potpoglavlja: „*Osnovni podaci o Matici krštenih iz Lindara*“ (15-17), „*O glagoljskim zapisima u knjizi*“ (17-21), „*O sadržaju knjige*“ (22-24), „*O popovima glagoljašima i nekim značajkama njihova pisma i jezika*“ (24-36), „*Odnos popova glagoljaša prema bračnom životu*“ (36-38) i „*Podaci koji se unose u zapise*“ (38-40). U njima autor je pobliže prikazao materijalni opis i stanje izvora, opis zapisa i poimene popove glagoljašima piscima same matice. Posebno se osvrnuo na istraživače koji su se bavili ovom maticom krštenih te pri tome pojašnjava i daje svoja tumačenja pojedinih dijelova rukopisa. Središnji dio uvoda sadrži potpoglavlja: „*O novorođenim/krštenim u Lindaru*“ (41-42), „*Blizanci rođeni u župi Lindar (1593.-1614.)*“ (43-45), „*Krštenje iz nužde ili pogreška zapisivača*“ (46-47), „*Nezakonita djeca*“ (48-53), „*O imenima koja su se dodjeljivala novorođenoj djeci*“ (53-58), „*Djeca rođena poslije očeve smrti*“ (59-60). Kao što je vidljivo i iz spomenutih naslova, glavni fokus ovdje je usmjeren prema onome čime matice krštenih obiluju, a to su informacije vezane za novorođenu djecu. Obuhvaćena je brojčana analiza krštenje i rođenja, učestalost pojedinih imena, pojave blizanaca kao i problematika odnosa prema nezakonitoj djeci. Iako matice krštenih služe prvenstveno kao izvor za povijesno-demografsko proučavanje novorođene djece, one sadrže i mnoštvo podataka iz kojih se mogu iščitati crtice iz svakodnevnog života mjesta Lindar. Upravo takve teme nalazimo u potpoglavljima: „*Lindarska prezimena*“ (60-61), „*Lindarski župnici i njihovi kapelani-skrbnici*“ (61-63), „*Mjesta iz kojih dolaze kumovi i kume*“ (63), „*Zanimanja koja se spominju*“ (63-64). Uvodni dio zaključen je s potpoglavljima: „*O sačuvanosti matičnih knjiga župe Lindar*“ (65-68), „*Umjesto zaključka još ponešto o Knjizi*“ (68-71) i „*O transliteraciji glagoljskih zapisa*“ (71-73).

Nakon analize izložene u uvodnom dijelu slijede poglavlja koja donose priređeni izvor pogodan za uvid i provjeru podataka kao i za buduća istraživanja. To su poglavlje „*Transliteracija glagoljskih zapisa*“ (75-181) i „*Preslika Knjige*“ (183-374) s transliteracijom na latinicu i faksimilima izvora.

Zadnja cjelina knjige „Prilozi“ (375-537) sadrži mnogobrojne statističke podatke koje je autor prikupio tijekom rada na izvoru i grupirao ih u potpoglavlja (*Kazalo prezimena i imena, Kronološki poredak krštenih/rođenih u glagoljskim zapisima, Abecedno kazalo prezimena i imena krštenih/rođenih u glagoljskim zapisima, Abecedno kazalo imena krštenih/rođenih u glagoljskim zapisima, Blizanci u glagoljskim zapisima, Češće upotrebljavane ligature, Svećenici koji se spominju u glagoljskim zapisima*). Prilozi su koncipirani iznimno pregledno i sistematično. Podaci su poredani najčešće kronološkim ili abecednim redom te su stoga pogodni za komparativna povijesna i demografska istraživanja. Na kraju knjige nalaze se još potpoglavlja „Korišteni

izvori i literatura“ (538-540), „Sažetak“ (541-542), „Summary“ (543-544) i „Riassunto“ (545-547)

Knjiga Dražena Vlahova *Matica krštenih župe Lindar (1591.-1667.)* još je jedno djelo koje rasvjetljava mozaik svakodnevnog života Istre u novom vijeku. Autor donosi vrijednu analizu obrađene matice krštenih popraćenu s brojnim slikovnim primjerima, statističkim tablicama i korisnim podacima. Što je još važnije, iz arhivskog mraka iznosi i javnosti predstavlja dio glagoljske baštine te izvor spreman za buduća istraživanja.

Ivan Šutić

Ágnes R. Várkonyi, Jelena Zrinski, najhrabrija žena Europe, Jesenski i Turk, Zagreb 2011, str. 190

Mađarska povjesničarka Ágnes R. Várkonyi dio je svoga znanstvenoga rada usmjerila prema proučavanju povijesti obitelji Zrinski. Poseban dio toga rada odnosi se na lik i djelo kćeri Petra IV. Zrinskoga, Jelenu Zrinsku. U mađarskoj povijesti Jelena je ostala zapamćena kao Ilona Zrínyi, odvažna žena i majka koja je branila naslijeđe svoje djece. U taj svijet borbe, žrtve i hrabrosti, kroz prizmu pisama Jelene Zrinske i važnijih povijesnih događaja toga vremena, uvodi nas povjesničarka Várkonyi.

Knjiga započinje predgovorom hrvatskome izdanju te, umjesto uvoda, autorica započinje viješću francuskoga veleposlanika iz Carigrada koji javlja da je kneginja preminula u Nikomediji. U ovome dijelu knjige naznačene su bitne odrednice i pitanja na koja su dani odgovori.

Autorica život Jelene Zrinski dijeli u tri jednako važna perioda. Prvi dio naziva „Hrvatska grofica“ i određuje ga kronološki od 1643. do 1666. godine, drugi dio „Kneginja“ opisuje život Jelene Zrinski od 1666. do 1692. godine, a treći dio, „Na turskom tlu“, kronološki je određen od 1692. do 1703. godine, odnosno do njezine smrti.

Prvi dio podijeljen je u tri manja dijela: „Djetinjstvo“, „Turski svijet“ i „Mars i Venera“. Točna godina Jelenina rođenja nije sigurna, ali prema poznatim podacima vjerojatno je rođena 1643. godine. Znamo i zašto su joj roditelji nadjenuli ime Jelena – prema starome obiteljskome običaju da se prvorođenoj kćeri da ime Jelena. U nastavku djela autorica prikazuje svijet mlade Jelene prije nego se udala. Jelenin krug poznanika bio je raznolik. Velik utjecaj na nju imala je majka Katarina Frankopan, koja joj je usadila važnost poznavanja jezika. Kao što autorica piše, u obitelji Zrinski govorilo se na hrvatskom, mađarskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Poznavanje jezika kasnije će Jeleni uvelike pomoći. Osim majčinoga odgoja, na nju je utjecao i spjev strica Nikole VII. Zrinskoga *Opsada Sigeta*. Várkonyi zaključuje da je hrabrost ispjevana u spjevu zadivila Jelenu. I kasnije će Jelena, kroz svoja pisma sinu, spominjati spjev svoga strica. U dijelu knjige „Mars i Venera“ autorica govori kako je došlo do braka Jelene i Ferencza I. Rákóczi. Jelena se, za razliku od drugih djevojaka toga doba, udala relativno kasno, u dvadeset i drugoj godini. Njezin zaručnik pripadao je moćnoj i bogatoj kneževskoj obitelji. I ovdje autorica postavlja nekoliko pitanja poput onih zašto se Jelena tako kasno udala te zašto se sa zarukama čekalo do sredine 1665. godine. Brak je, zaključuje autorica, bio politički motiviran. Zaruke su se održale u uskom krugu ljudi.

Várkonyi drugi dio knjige pod naslovom „Kneginja“ dijeli na poglavlja: „Carstvo Rákóczi-jevih“, „Borba za opstanak“, „Nos Helena Zrínyi“, „Politika i ljubav“, „Savez s Turcima“, „Najodvažnija žena Europe“ i „Zatočenica carske prijestolnice“. Ovaj period Jelenina života

bio je najburniji i kronološki gledano najduži. Započinje njezinim dolaskom u Mađarsku te udajom za Ferenc I. Rákóczi. Donijela je vrlo bogat miraz, a suprug joj je za svadbeni dar poklonio neizmjereno bogatstvo. Posjedi koje su imali Rákóczijevi bili su veliki. Sistem upravljanja bio je sličan načinu na koji su upravljali Zrinski i nastojao je osigurati što veće prihode. Svoju sposobnost upravljanja Jelena će pokazati upravo na dvoru Rákóczijevih. U nastavku nas autorica uvodi u borbu koja je prožeta politikom. Vašvarski mir, sklopljen 1664. godine, obilježio je ovo razdoblje Jelenina života. Bila je neposredni svjedok događaja koji su slijedili. U to vrijeme otpora velikaša glavu su izgubili njezin otac Petar IV. Zrinski i ujak Fran Krsto Frankopan. Várkonyi na kraju toga dijela knjige zaključuje da su ti događaji uvelike obilježili nastavak Jelenina života, a ona će kasnije u pismu svome drugom suprugu Thökölyju spomenuti kako ne može zaboraviti san u kojemu je vidjela oca bez glave.

U nastavku doznajemo da je Jelena Zrinski bila je poput prave vladarice što dokazuje potpisivanje formulom „*Nos Helena Zrínyi...*“. Autorica opisuje kako je na svijet došao njezin sin Ferenc II. Rákóczi 1767. godine te kako nema podataka je li bila uz svoga supruga kada je preminuo. U ovome dijelu govori se i o tome kako je morala preuzeti sve poslove koji su se ticali upravljanja tvrđavom i vođenja poslova. U nastavku, „Politika i ljubav“, donosi priču kako je Jelena napokon, iščitavano iz njezinih pisama, pronašla ljubav. Njezin drugi suprug bio je Imre Thököly koji je, kao i prvi suprug, bio mlađi od nje, ali puno mlađi nego što je to bio Ferenc I. I ovaj brak je, prema autorici, sklopljen zbog politike. Imre i Jelena su se prije samoga braka više puta dopisivali, a Várkonyi donosi dijelove tih pisama. Imre Thököly bio je protestant što nije utjecalo na njihov brak. Brak im je, naime, obilježio svečani spjev Istvána Gyöngyösija.

Imre Thököly stao je na stranu Turaka, o čemu se govori u dijelu knjige „Savez s Turcima“. Ovdje saznajemo da ga se na turskom nazivalo kraljem, ali on se i dalje potpisivao kao knez. Budući da su Turci Thökölya nazivali kraljem događalo se da i je Jelena ponekad bila nazivana kraljicom. U nastavku saznajemo da je 1682. čekala dijete, ali ono nije preživjelo više od šest tjedana. Drugi period njezina života, od 1666. do 1692. godine, obilježen je opsadom tvrđave Munkács. Autorica taj dio knjige naslovljuje „Najodvažnija žena Europe“ te osim što navodi tko ju je tako prozvao, govori i kako je Jelena hrabro branila, ne politiku svoga muža, nego nasljedstvo svoje djece. Njezina pisma proširila su se diljem tadašnje Europe, a obrana tvrđave postala je sinonim za borbu za samostalnost. Glavni akter priče oko opsade bio je grof Antonije Carafa. Várkonyi opisuje kako je tekla opsada i pregovori te donosi priču o sudbini ahndame koju je Imre Thököly dobio kada je sklopio savez s Turcima. „Zatočnica carske prijestolnice“ nastavak je priče o borbi za samostalnost. Nakon što je bila prisiljena predati tvrđavu, odlazi u zarobljeništvo u Beč. Uspjela se dopisivati sa sinom pa joj duh nije klonuo. Autorica u nastavku donosi podatke o Thökölyu i njegovu zahtjevu za Jeleninim odlaskom iz Beča. Saznajemo i da Jelena nije odobrvala kćerkin brak s grofom Ferdinandom Gobertom Aspremontom-Reckheimom.

Treći dio knjige, „Na turskom tlu“, kronološki je određen od 1692. do 1703. godine, odnosno do Jelenine smrti. Autorica ovaj dio knjige dijeli na poglavlja: „Ponovno zajedno i odlazak“, „Kraljica“ u progonstvu“, „U očekivanju prinove“, „Osmanlijsko-habsburški prijepori oko kneginje“ i „U Maloj Aziji“. Poglavlje „Ponovno zajedno i odlazak“ govori o Jeleninom odlasku iz Beča te susretu sa suprugom Thökölyjem u Palanci. Jelena se pri odlasku nije mogla oprostiti sa sinom Ferencem II, ali mu je poslala pismo u kojemu se oprašta i napominje mu da uvijek može vratiti svoja opustošena dobra. Potom je opisan život Jelene

u stranom svijetu. Taj svijet bio je na turskom tlu. Iako joj je bio nepoznat, Jelena se dobro snašla. Održavala je dobre diplomatske odnose i pomagala svome suprugu. U poglavlju „U očekivanju prinove“ opisano je kako se Jelenin život u progonstvu odvijao u blaženom stanju. Ovdje se navodi da je bila u pedeset i prvoj godini života te kako je, nakon što se sa suprugom povukla u Beograd, rodila djevojčicu Susannu. Nakon rođenja Thököly je priredio veliko slavlje na mađarski način.

„Osmanlijsko-habsburški prijepori oko kneginje“ dio je knjige koji govori o pregovorima koji su trebali zaustaviti rat. Sile koje su cijelo vrijeme ratovala znale su da bez mira nema napretka. U pregovorima za mir našli su se i interesi Jelene i njezina supruga Thökölya. Nakon što je mir sklopljen, 26. siječnja 1699., oružje je utihnulo. Za Jelenu i Thökölya bila je važna deseta točka Karlovačkoga mira koja govori da Osmansko Carstvo više neće podupirati otpadnike. U zadnjemu dijelu knjige, „U Maloj Aziji“, autorica govori o danima koje je Jelena provela u Nikomediji (današnji Izmit). Jelena je bila uvjerena da će se još za svoga života vratiti u domovinu. Prijašnje iskustvo vođenja gospodarstva pomoglo joj je da si život u progonstvu barem malo olakša.

Ágnes R. Várkonyi svojim je djelom doprinijela spoznaji tko je bila Jelena Zrinski u okviru mađarske nacionalne povijesti. Na pitanja koja autorica postavlja djelomično je odgovoreno, no neka pitanja koja su postavljena, a na njih nije odgovoreno odnosi se na Jelenin život u Hrvatskoj. Autorica i sama zaključuje da izvori o tom periodu života Jelene Zrinske šute. Nadajmo se da će ova knjiga pomoći i potaknuti buduće istraživače kako bi se rasvijetlio i taj nepoznati dio Jelenina života. Znamo tko je bila Ilona Zrínyi, no tek trebamo otkriti tko je bila Jelena Zrinski.

Matea Jalžević

Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2012, 388 str.

Monografija Vladimira Stipetića *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)* svakako predstavlja važan doprinos hrvatskoj ekonomskoj povijesti. Iznimno pozitivne reakcije koje su pratile objavljivanje knjige nesumnjivo su zaslužene, ne samo zbog velikog vremenskog odmaka od posljednje objave ozbiljne sinteze ekonomske povijesti Hrvatske. Ovo djelo također pobuđuje nadu u mogućnost kvalitetne obnove te povijesne discipline u hrvatskoj historiografiji. Zbog obilja savjesno prikupljenih, analiziranih i prezentiranih podataka djelo akademika Stipetića zaslužuje pozitivan odjek neovisno o stanju u tom segmentu hrvatske historiografije. Ipak, imajući na umu navedene neosporne kvalitete ovoga djela, njihovo preciziranje ovaj će osvrt popratiti nužnim primjedbama, koje se može smatrati primjedbama povjesničara ekonomistu. Prvenstveno, radi se o problemima s kontekstualizacijom i komparacijom podataka o ekonomskom razvoju i njegovih pokazatelja koji, kako bih želio pokazati, imaju u konačnici epistemološke izvore. Osvrt će ugrubo pratiti strukturu same knjige, kroz pet velikih cjelina, no navedeni cilj osvrta nužno uvjetuje povremeno napuštanje takve strukture i istodobno referiranje na različite cjeline. Konačno, s obzirom na spomenuti historiografski kontekst objave ovoga djela i njegov kapitalni karakter, navedene primjedbe ne bi trebale oduzeti od tvrdnje o njegovoj vrijednosti.

U uvodu saznajemo koje ključne pristupe autor koristi u svom djelu: polazeći od suvremene ekonomije kao znanosti (1), autor je nastoji primijeniti na povijesno istraživanje, oslobođeno od vladajućih dominantnih ekonomskih pretpostavki i ideologija. Autor se u uvodu veoma brzo eksplicitno distancira od „ideologije neoliberalizma“ kao dominantne u ekonomskoj znanosti. (2) Nužno se opširnije osvrnuti na te dvije tvrdnje, jer uvelike predstavljaju ključne osi djela u cjelini. U znanstvenost ekonomije autor nimalo ne sumnja. Tako već na prvoj stranici možemo pročitati kako „u općem rasapu uvjerenja i ideologija jedna znanost odolijeva neupitnom vitalnošću: ekonomija“ i, ključno, „tomu pridonosi i pretvorba ekonomske znanosti od inicijalno deskriptivne discipline u znanstveno utemeljenu spoznaju... s ciljem *povećanja bogatstva pojedinca* [kurziv Stipetić] (i tek preko njega društva)“. Čak i prihvaćajući slabo definiran karakter onoga što autor u djelu naziva „ideologija neoliberalizma“, možemo ustvrditi kako su njene osnovne postavke „znanstvenost“ slobodnotržišnog kapitalizma i primat individue u promišljanju, analizi i organizaciji društva.¹ Time Stipetić, iako se eksplicitno udaljava od onoga što naziva „ideologijom neoliberalizma“ ipak implicitno prihvaća njene osnovne postavke.

No, to je u osnovi tek posljedica prve uvodno navedene tvrdnje o znanstvenom karakteru ekonomije. Bez pretenzija na mogućnost konačnog odgovora na pitanje da li ekonomija jest ili nije znanost, ovdje će biti dovoljno navesti mogući pravac dovođenja u pitanje znanstvenosti ekonomije. Pri tome također možemo ostati u okvirima samoga djela. Naime, u pogovoru Stipetić piše „Smatram ovaj svoj rad prilogom stvaranju *paradigme* [kurziv Stipetić] uspješne ekonomske politike budućnosti Hrvatske.“ Pri tome pojam „paradigma“ u 759. fusnoti jasno koristi prema Thomasu Kuhnu pojašnjavajući je kao „univerzalno prihvaćena znanstvena dostignuća koja će nekoj zajednici praktičara pružati modele problema i rješenja“. Nažalost, time Kuhnovu *Strukturu znanstvenih revolucija* svodi na rječničku definiciju pojma paradigme. Dok su sam Stipetić i suvremena ekonomija uopće, kao što više puta navodi u svojem djelu, gotovo u potpunosti oslonjeni na induktivni pristup, Kuhn je radikalni dedukcionista, na kraju lanca koji možemo sažeti kao Russell – Popper – Kuhn.² Primijenimo li Kuhnovu

1 Tvrdnje o te dvije pretpostavke kao temelju neoliberalizma možemo potvrditi osloncem na njegove duhovne i praktične začetnike, Friedricha Hayeka i Miliona Friedmana. Hayek u *Put u ropstvo* totalitarizme XX. stoljeća objašnjava upravo napuštanjem ekonomskih sloboda liberalizma XVIII. i XIX. stoljeća te ključno s time povezanoga individualizma. [prema F. A. Hayek, *The Road to Serfdom*, London 2001, 13-14] Friedman u binarnoj opoziciji centralno usmjeravanje – slobodno tržište posljednje postavlja ne samo kao nužan uvjet i komponentu svih drugih sloboda, nego i kao „objektivno“, gotovo prirodno stanje organizacije društva. [prema Milton Friedman, *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb 1992, 19, 24, 36]

2 Opširnije objašnjenje Kuhbove epistemologije i filozofije znanosti ovdje nije nužno, no kratak osvrt može biti koristan. Najčešće je kritiziran zbog njegova nekumulativnog pogleda na povijest znanosti, ali te kritike često su usmjerene više na nastavljače Kuhna s radikalno post-modernim odbacivanjem objektivnosti same, nego na njegovu osnovnu tezu. Nekumulativnost za Kuhna proizlazi prvenstveno iz nesumjerljivosti paradigma u znanosti, definiranih kao širi nad-teorijski koncept koji usmjerava istraživanje tzv. „uobičajene znanosti“, koja jest i za Kuhna kumulativna. Tek za znanstvene revolucije, promjene paradigme, uvodi nekumulativnost i nesumjerljivost, tvrdeći kako znanstvenici djelujući u različitim paradigmama u osnovi govore različitim jezicima. [prema Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions 3rd edition*, Chicago, London 1996., 10-13, 36-42, 71 itd.] / Spomenimo još da iako je za Kuhna proces znanstvene revolucije ili promjene paradigme u osnovi temeljen na falsifikaciji deducirane teorije/paradigme, za to smatra potrebnim

epistemologiju na ekonomiju kao znanost, najbolje što o njoj možemo reći, s obzirom na dominaciju indukcije i supostojanje više teoretskih okvira čak i u samom liberalnom svjetonazoru (npr. kejnzijizam, neoliberalizam), jest da se radi o pred-paradigmatičkoj znanosti. Kuhn se sam ne osvrće na ekonomiju, no ostaje otvoreno pitanje može li ekonomija uopće steći paradigmu u tom smislu.

Ako je osvrst na uvod do sada pretjerano opsežan, i istodobno preusko fokusiran na tek dvije autorove tvrdnje, nadam se da to mogu opravdati njihovim središnjim položajem u daljnjoj razradi i interpretaciji u djelu. Konačno, nužno se osvrnuti na glavni cilj koji sam autor postavlja u uvodu: „osigurati za Hrvatsku dugoročnu seriju BDP-a, što će omogućiti mjerenje učinkovitosti pojedinih mjera u nas“. (40) U tom smislu može se ustvrditi kako je primarni cilj osiguranja dugoročne serije BDP-a iznimno uspješno ostvaren iscrpnim sakupljanjem, preračunavanjem, prezentacijom i analizom bogatstva podataka o učinku hrvatske ekonomije kroz dugo povijesno razdoblje. Već time djelo postaje nezaobilaznim elementom većine budućih povijesnih istraživanja razdoblja obrađenoga u ovome djelu.

Autor u prvoj cjelini, „Istraživanja makroekonomske povijesti Hrvatske“, u osnovi daje užu i tematski specifičan uvod u provedeno istraživanje. Ono je bazirano na visini i dinamici bruto domaćeg proizvoda (BDP) kao sintetskog pokazatelja. (43) Naravno, prepoznata su ograničenja BDP-a kao ekonomskog pokazatelja, upravo zbog njegova sintetskog karaktera. Svako takvo sažimanje složene društvene i ekonomske stvarnosti na jedan numerički pokazatelj nužno izostavlja veliki dio društvene stvarnosti. Ipak, kako je u djelu ključan element dinamika BDP-a, iz koje se zaključuje o općoj ekonomskoj dinamici, te zamjerke mnogo su relevantnije za BDP u funkciji suvremenog pokazatelja i vodiča u suvremenoj ekonomskoj politici nego za povijesni pregled u kojemu je upravo dinamika ključna. Drugi problem je primjena tog pokazatelja na razdoblja u kojima nije bio korišten, no autor stručno prilazi preračunavanju povijesnih pokazatelja, naročito „društvenog proizvoda“ koji je kao pokazatelj korišten u socijalističkom razdoblju. Struktura djela određena je fazama gospodarskog razvoja Europe i svijeta koje autor prihvaća iz induktivne analize Agnusa Maddisona. Ukratko, prva faza 1820.-1870. obilježena je europskom ekonomskom dominacijom i postupnom eliminacijom carinskih barijera i trgovačkih restrikcija. (91) Druga faza 1870.-1913. u osnovi je kvantitativno nastavljanje prve, obilježena ubrzanom dinamikom gospodarskog razvoja. Treća faza 1914.-1950. razdoblje je daljnjeg razvoja ekonomskih potencijala i njihove ograničene primjene u povećanju blagostanja zbog ratova i ekonomske krize. (92) Četvrta faza 1950.-1973. puni je izraz ranije stvorenih potencijala i gospodarski najuspješnije razdoblje u promatrana dva stoljeća, ali i razdoblje ubrzanog rasta nejednakosti. (93) Konačno, peta faza, koja prema ovoj podjeli još traje, karakterizirana je usporavanjem rasta u Europi, raspadom socijalističkog modela i snažnom dinamikom rasta azijskih ekonomija. (94)

Druga cjelina, „Hrvatsko gospodarstvo između 1820. i 1913.“ prema tome obuhvaća dvije uvodno navedene faze. Struktura cjeline ponovljena je i za kasnija razdoblja, počinje s pregledom demografskih kretanja, zatim općim političkim i društvenim kontekstom te konačno glavninu nosi sam pregled gospodarskog razvoja prema pojedinim gospodarskim granama i zatim ukupno, sintetski. Gospodarska politika, kretanja i razvoj Hrvatske postavljeni su u austrougarski kontekst, sučeljavajući prednosti velikog i razvijenog unutrašnjeg tržišta s

veći korpus kontradiktornih podataka i istodobno postojanje alternativne paradigme, dok za Karla Poppera svaka kontradiktorna činjenica ruši deduciranu teoriju. [prema Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London, New York 2005.,58-72 itd.]

manama nedostatka političke autonomije u dugoročnom strateškom ekonomskom planiranju. U ovoj cjelini vraća se uvodno razrađena pretpostavka postojanja „objektivno prirodnog“ puta razvoja ekonomija. Naravno riječ je o liberalnom konceptu slobodnog tržišta, te Stipetić traži uzroke hrvatskoga odstupanja od tog zamišljenog ideala. Uzroke nalazi dijelom u spomenutom nedostatku autonomije u strateškom planiranju, i ključno u ograničenom pristupu širem svjetskom tržištu. Pretpostavka idealnog, „prirodnog“ razvoja implicitna je u izboru država s kojima Stipetić komparira Hrvatsku u ovom razdoblju – Danska, Belgija, Švicarska. (160) Veliko unutrašnje tržište Austro-Ugarske, no kao cjelina zaštićena protekcionizmom prema svjetskom tržištu, za autora je osnovni uzrok ograničenoj specijalizaciji za to unutrašnje tržište, dok navedene države s kojima uspoređuje Hrvatsku specijalizaciju provode u svjetskim razmjerima. (158) Cilj komparacije trebao bi biti apstrahiranje jednog ili nekoliko elemenata kao zavisnih varijabli, koliko je to u povijesnom istraživanju moguće. Dakle, taj pristup zahtijeva komparaciju s društvima koja su po ostalim strukturnim elementima što sličnija proučavanom. Zavisna varijabla koju Stipetić traži ovdje je upravo nedostatak političke samostalnosti. No, tražeći odstupanja od idealnog liberalnog modela uzima navedene Dansku, Belgiju i Švicarsku kao analogne slučajeve maloljudnih država na svjetskom tržištu, s tom političkom autonomijom. Zanimljivo je što ne odabire npr. Srbiju kao strukturno i geografski mnogo sličnije društvo hrvatskome od odabranih, sa razlikom u ključnoj zavisnoj varijabli – političkoj autonomiji (kao *de facto* neovisne i prije *de jure* priznanja 1878.). Čak i ako Srbiju ne bismo smatrali autonomnom prije 1878., s obzirom kako je ta komparacija izvršena u poglavlju „Gospodarski rast Hrvatske 1870.-1913.“ komparacija bi bila mnogo opravdanija od navedene, no ne bi podržala implicitnu tezu o postojanju „prirodnog“ modela razvoja. Vratimo li se na uvod, u tome vidimo epistemološke probleme s induktivnom metodom. Deduktivni pristup nužno bi zahtijevao pokušaj falsifikacije teze, koju bi komparacija sa Srbijom ovdje pružila.

„Hrvatsko gospodarstvo između 1913. i 2005. godine“, treća cjelina, pokriva tri uvodno navedene faze gospodarskog razvoja. Poput druge cjeline, počinje sumarnim pregledom demografskih kretanja, a zatim općeg političkog okvira razdoblja cjeline. Političkim prelaskom iz austrougarskog na jugoslavenski kontekst, promijenjeno je i unutrašnje tržište u kojemu je Hrvatska djelovala. Ono je istodobno suženo u odnosu na ranije, ali i ekonomski nerazvijenije, što znači da Hrvatska od periferije većega, postaje uz Sloveniju jedan od industrijskih centara novoga, užega tržišta. Ipak, navodeći tu promjenu, autor prvenstveno naglašava negativne posljedice lomljenja višestoljetnih veza s Mađarskom i Austro-Ugarskom u cjelini, istih onih koje su prema ranijoj analizi spriječile integraciju Hrvatske u svjetsko tržište i specijalizaciju na toj razini. (233, 234). Isti problem protekcionizma, odnosno nemogućnosti specijalizacije preostaje, čime autor objašnjava kako se, usprkos ostvarenom napretku, razlika između Hrvatske i najrazvijenijih gospodarstava svijeta dalje povećava, no to je trend i za svijet u cjelini. (303). Najbrži gospodarski rast Hrvatske u cijelom promatranom razdoblju jest u četvrtoj fazi, od 1950. do 1973. Iako je to također razdoblje najbržeg svjetskog rasta, razlika između Hrvatske i najrazvijenijih gospodarstava se smanjuje. (324) Autor to objašnjava s tri čimbenika: konstantnim pritiskom ekonomske politike na povećanje investicija, visokim priljevom inozemnih sredstava i sposobnošću ekonomske politike da mijenja svoje početne dogme. (325, 326) Istovremeno, početke strukturalnih problema s gospodarstvom autor povezuje s liberalizacijom započetom od 1961. i ograničenim otvaranjem prema svjetskim tržištima, a naročito pristupom Općem sporazumu o trgovini i carinama, GATT. Usprkos teškoj

prilagodbi, autor je smatra u konačnici nužnom i najveći problem tog razdoblja pronalazi u reakciji na unutrašnje probleme i odustajanju od mnogih reformi nakon studentskog bunta 1968. (327) Ponovno, funkcija slobodnog tržišta u svjetskim razmjerima ostaje neupitno pozitivna za razvoj, a jedini problem jest ako tog slobodnog tržišta „nema dovoljno“. Nije potrebno ulaziti u postojeće debate da li otvorenost svjetskom tržištu potiče ili onemogućava industrijalizaciju i intenzivni razvoj slabije razvijenih ili ekonomija u razvoju. Dovoljno je spomenuti njihovo postojanje, koje i sam autor navodi u posljednjoj cjelini, kako bi se ponovno istaklo pitanje „znanstvenosti“ ekonomije, odnosno njen pred-paradigmatski status. Posljednje razdoblje obuhvaćeno ovom cjelinom, od 1973. do 2005., obilježeno je usporenim razvojem, ponovno u skladu sa svjetskim i europskim trendom, te ključnom tranzicijskom prekretnicom. Stipetić navodi neuspjeh izvozne orijentacije hrvatskog gospodarstva u tranziciji. (344) Obnavljajući eksplicitnu kritiku neoliberalnog modela, iako ga implicitno prihvaća u njegovim osnovama kako sam nastojao pokazati, Stipetić kao osnovni uzrok navodi „uvjerenje hrvatskih vlada da su tržišne sile – *laissez-faire* – u stanju automatski regulirati sve defekte u naslijeđenoj proizvodnoj strukturi gospodarstva. Taj tržišni fundamentalizam,“ tvrdi Stipetić, „...sputava i sada i proizvodnu i ekonomsku politiku u provođenju potrebnih mjera za sanaciju nezavidne situacije.“ (345, 346)

Četvrta cjelina, „Naslijeđe: hrvatsko gospodarstvo 1500.-1820.“, sažet je pregled razvoja hrvatskog gospodarstva u svjetskom kontekstu u razdoblju koje prethodi primarnoj analizi. Osnovna teza cjeline komparativna je analiza hipoteze o zaostajanju Hrvatske zbog osmanskih napada koje, piše Stipetić, do sada ne potvrđuju nikakva komparativna istraživanja. (369). Autor pruža upravo takvo komparativno istraživanje, koristeći analize Agnusa Maddisona za Europu i svijet u cjelini. Polazeći od pada broja stanovnika Hrvatske u razdoblju 1500. do 1700. i osiromašenja Hrvatske u istom razdoblju, Stipetić je eksplicitno komparira sa Zapadnom Europom. (385, 398) Osim ratnih zbivanja, relativno zaostajanje objašnjava i podijeljenošću hrvatskih zemalja te velikom površinom obuhvaćenom Vojnom krajinom s ekstenzivnom poljoprivredom i nazadovanjem zbog novačenja vojnika. (419) Stoga zaključuje: „Hrvatska započinje svoj gospodarski uspon tek nakon 1820. godine; gotovo tri stoljeća nakon što su to učinile zemlje Zapadne Europe.“ (420) Zapadna Europa ovdje je korištena kao točka usporedbe jer predstavlja jednu od jedinica analize kod Maddisona, no u istoj je funkciji kao ranija usporedba s Danskom, Belgijom i Švicarskom. Zanimajući velike razlike između dvije regije, spomenimo samo atlantsku trgovinu i različit povijesni razvoj feudalizma, usporedba sa Zapadnom Europom ponovno postavlja jedan „prirodni“ model, odstupanje od kojega je potrebno objasniti.

Peta cjelina „Sinteza makroekonomske povijesti Hrvatske 1820.-2005“ rekapitulacija je obavljene analize, uz ponovnu eksplicitnu kritiku neoliberalnog modela, ovaj put s prepoznavanjem kako se primjena Washingtonskog konsenzusa pokazala neučinkovitom u mnogim nerazvijenim zemljama. (429) Ne ponavljajući odnos eksplicitnih tvrdnji i implicitnih pretpostavki u djelu, možemo spomenuti kako bi uvid o nejednakoj učinkovitosti jednakih mjera u različitim kontekstima bilo nužno primijeniti i na analizu ekonomske povijesti, napuštajući traženje jednostavnih uzroka odmicanja Hrvatske od pretpostavljenog idealnog puta razvoja. Napuštanje samog koncepta takvog idealnog puta u tome bi bio prvi korak. Konačno, šesta cjelina „Statistika o svjetskom gospodarstvu 1820.-2005.“ niz je tabličnih i grafičkih prikaza kretanja svjetskog gospodarstva te ne uključuje njihovu posebnu analizu.

Zaključujući ovaj osvrt nužno je ponoviti kako opsežna kritika ne oduzima od trajne vrijednosti ovoga djela kao sinteze dugoročne serije BDP-a za Hrvatsku, što je uostalom i osnovni cilj naveden u uvodu. Podsjetimo li se navedenih kritika, prvenstveno epistemologije te komparacije i kontekstualizacije, trebamo postaviti pitanje može li se ekonomska povijest napisati iz perspektive koja je prvenstveno perspektiva ekonomista? Ukoliko odgovor i jest negativan te je nužna prvenstveno povjesničarska perspektiva (kao npr. kod Ivana Berenda), posao koji je ovim kapitalnim djelom odradio akademik Stipetić nužan je preduvjet za takav projekt u hrvatskoj historiografiji.

Marko Fuček

Andrea Feldman, *Imbro Ignjatijević Tkalac. Europsko iskustvo hrvatskog liberala 1824-1912, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2012, str. 222*

Veliki britanski povjesničar A. J. P. Taylor naveo je u svojim esejima o 19. stoljeću da se, za razliku od klasičnog povjesničara koji prati šire društvene odnose, biograf usredotočuje na životnu priču osobe. Unatoč Taylorovoj primjedbi, Andrea Feldman u Tkalčevoj biografiji donosi panoramski pregled hrvatske i europske povijesti 19. stoljeća. Analizom Tkalčeva politička promišljanja i djelovanja unosi novine i svježinu u zanemareni žanr hrvatske intelektualne povijesti ili povijesti ideja, kojem je Tkalčevom biografijom postavila najviši standard. Premda se hrvatska historiografija od Šufflayeva i Horvatova vremena može pohvaliti brojnim uspješnim portretima, autoričino djelo spada u ponajbolju suvremenu biografiju u hrvatskoj povijesnoj znanosti.

Dok u anglosaksonskoj historiografiji, koju ova disertacija sa Sveučilišta Yale dostojno predstavlja, prevladava povijest ideja, u hrvatskoj su ovaj žanr, kao i sam Tkalac, žrtve totalitarnih režima suprotstavljenih promišljanju liberalne ideologije i njenih zagovornika. Osnovna je potka knjige ideja nacionalne i osobne slobode – koja je po autorici temeljni sadržaj hrvatskog nacionalnog programa – i njen prodor u hrvatski politički prostor 19. stoljeća. U prvom poglavlju, slikovito nazvanom „Liberalizam na periferiji“, u kojem autorica prikazuje pobjedničku afirmaciju građanskih vrijednosti na kontinentu od Britanije do Rusije, slobodarski deficit Istočne Europe pripisuje refeudalizaciji tijekom ranog novog vijeka koja je ojačala plemstvo nasuprot građanstva. Kao kontrapunkt ovom nedostatku pojedinačnog i društvenog vitalizma i inicijative prikazuje uspon obitelji Tkalac, temeljen na poslovičnoj aktivnosti Imbrova djeda Štefana, koji se obogatio prijevozom panonskog žita pri kraju 18. stoljeća. U raskošnom poglavlju o Karlovcu, Tkalčevom rodnom gradu i „ključu primorskih luka“, autorica donosi njegovo djetinjstvo obilježeno austrijskom restauracijom koja ga potiče na mazzinijevski revolucionaran zavjet borbe za pravdu i domovinu. U karlovačkom merkantilističkom mravinjaku u doticaju s kozmopolitskom sredinom i ilirskim naraštajem oblikuje temeljne filozofske koncepte liberalizma i nacionalizma, vjeru u prosvjetiteljsku ulogu obrazovanja, svijest o boljim, proteklim francuskim vremenima i ograničenost austrijskog i susjednog turskog despotizma. Slijedi Tkalca u predrevolucionarno doba kada 1843. nastavlja srednjoškolsko obrazovanje u u Grazu gdje upoznaje Kopitara i Karadžića i dograđuje svoj svijest o važnosti „jezičnog nacionalizma“. Tijekom svojih humanističko-društvenih studija u Berlinu, Firenzi, Rimu, Parizu i Heidelbergu Tkalac upoznaje europsku inteligenciju s mla-

dom i snažnom slavenskom rasom, koja još uvijek nepoznata i bezopasna, stoji pred vratima europske civilizacije.

Treće poglavlje autorica posvećuje revoluciji 1848.-1849. godine koja Tkalca zatiče u Njemačkoj. Posredstvom Tkalčevih rasprava A. Feldman ulazi u temeljna pitanja hrvatskog 19. stoljeća, odnosno hrvatske državopravne pozicije, uloge Jelačića i odnosa prema Mađarima. I ovdje autorica svojom igrom između biografskih detalja i širih analiza koje dopunjuje i pitanjima i odgovorima, predstavlja sve značajnije portrete ilirskog naraštaja koji će obilježiti i postrevolucionarno vrijeme. Polazeći od posljednje riječi svjetske intelektualne historiografije predstavlja i analizira temeljne društvene koncepte i političke programe poput velikougarskog Széchenyja, Kossutha i Bált hanyja prokazujući prijetvornu narav mađarskog liberalizma i hrvatski odgovor s Jelačićem na čelu.

Tijekom neoapsolutizma, razdoblja koje je hrvatska historiografija neopravdano podcijenila, autorica analizira Tkalčev novinarski angažman u zagrebačkim novinama *Slavenski jug* i *Südslawische Zeitung* i njegovo društveno djelovanje kao tajnika Gospodarske komore. Ovo je razdoblje kod Tkalca obilježeno daljnjim rastom interesa za rusku slavenofilsku tradiciju i promišljanja o uređenju Monarhije po formuli ravnopravnosti njenih naroda, političkih reformi i gospodarske modernizacije koju su rani liberali nastojali iskoristiti za nacionalne ciljeve i uzdizanja vlastitih naroda. Autorica zaključuje da su poduzete ekonomske i socijalne reforme uspješno doprinijele razvitku Monarhije, no da su nacionalni problem i pitanje centralizacije ostali nerazriješeni do njenog kraja.

Otvaranjem ustavnog života 1861. Tkalac je ponovno u političkoj areni, onoj bečkoj, gdje propitkuje carska i Schmerlingova rješenja koja kroje novi državni poredak. Pokretanjem lista *Ost und West* nastavlja životnu misiju „glasa zanemarenih austrijskih regija“ na tragu federalnog preustroja Monarhije, sa središnjom vladom u Beču, bez gospodarskog izrabljivanja i političke dominacije. Brzo je uvidio raskorak između proklamirane slobode tiska i demokratskog potencijala režima okrenutog njemačkoj dominaciji nad nesimetričnom zajednicom podunavskih pokrajina i naroda. Politički mu zagovor donosi dugove i višemjesečne zatvorske osude koje zatvaraju njegovo bečko poglavlje.

Nakon izlaska iz tamnice postaje „europski emigrant“ od Rusije do Pariza, središta svih nacionalnih revolucionara pod zaštitom cara Napoleona III. koji je politički i vojno investirao u nacionalne revolucije od Italije do Srbije. Autorica prati Tkalčeve kontakte s Kossutom, talijanskom dvorom i francuskom vladom, prijepore s Kvaternikom i konačno njegovu parišku misiju 1866. godine kada nastupa kao hrvatski glas u širokoj europskoj revolucionarnoj alijansi protiv konzervativnih sila Rusije, Austrije i Turske. U poslanici *Austrijsko pitanje* raskrstio je konačno s Monarhijom, predviđajući da će na njenim razvalinama uskrsnuti federacija slobodnih naroda temeljena na suverenom pravu u okviru europski široke zajednice naroda. Autorica suvremenim alatima intelektualne historiografije izoštava percepcije brojnih političkih protagonista poput Cavoura i Garibaldija te propituje postojeće historiografske stereotipe. Originalno je i svježe njeno viđenje pape Pia IX. koji djeluje logično i u duhu vremena, političke uloge Torina i Srbije pri čemu rasvjetljava slabosti „jugoslavenskog Pijemonta“. Tkalac, po njegovim inozemnim suvremenicima najsnažnija individualna pojava među Hrvatima, koji inteligentno brani historijsko pravo i legitimne aspiracije naroda protiv austrijske centralizacije dovoljno je snažan da, osim turskog, Europi nametne i „austrijsko pitanje“.

U poglavlju o Vatikanskom koncilu, A. Feldman nam predstavlja Tkalčevu ulogu izvjestitelja za talijansko premijera Visconti-Venusta, i što je važnije Tkalčev odnos sa Strossmayer-

rom. Dijeli ih vjera u Boga, ali povezuje svijest o potrebi uzdizanja kulturno-nacionalnih institucija, protivljenje austrijskoj i mađarskoj hegemoniji i sklonost temeljnim, prirodnim, građanskim i političkim pravima pojedinca. Autorica predstavlja Tkalca kao našeg prvog „vaticanologa“, sa stajalištem „slobodne crkve u slobodnoj državi“ pri čemu smatra da jedino sekularna država može prevladati traume europskih vjerskih ratova i prijepora. Završno poglavlje uspjela je minijatura „povijesti kulture“ u kojoj Andrea Feldman predstavlja Tkalca kao Strossmayerova savjetnika koji nabavlja umjetnine za biskupovu zagrebačku galeriju. Tkalca ocrta ne samo kao „kulturtregera“ koji naredbama i esejima implementira umjetničke standarde u hrvatsku sredinu nego kao i priznatog kritičara koji Talijanima predstavlja njihove umjetničke veličine poput Cavalcaselija.

Brojne su zasluge ove Tkačeve biografije: ona postavlja biografske standarde jer kroz životnu priču prikazuje povijest lika i njegova vremena. Premda je nedostatak privatne ostavštine autoricu mogao obeshrabriti i otežati pogled iznutra (*innenschau von Personen*) uspješno je psihologizirala složen Tkalčev lik. Autorica ne donosi samo novo viđenje uloge ključnih osoba hrvatske i europske povijesti nego i političkih koncepata poput mađaronstva, ilirstva, pijemontizacije i drugih, čime je prozračila našu historiografiju od pojedinih nekritičkih zaključaka koji se desetljećima provlače od udžbenika do doktorskih disertacija. Autorica je izbjegla zamku da je tijekom istraživanja i pisanja zavede Tkalčev lik te da ga potom idealizira. Prikazala ga je sa svim njegovim ljudskim slabostima i vrlinama. Očigledan je njegov formalni akademski neuspjeh, nesimpatična je veza ovoga osamdesetogodišnjaka s mladom Rimljanom. Čitatelju se neuvjerljivim doimlje njegov argument da ga je od vjere udaljilo ponašanje nekih svećenika u Zagrebu, na što bi katolički povjesničar Henry Belock uzvratilo da je to isto kao da veli „da odbija platiti vozarinu, zato što mu se ne sviđa boja vagona“. Ipak, Tkalac je nenadmašen u njegovim *Mladenačkim zapisima*, najljepšim stranicama hrvatske memoaristike, koje autorica u knjizi stilski dostiže. Dok su svi hrvatski političari, tijekom uspostave ustavnog života, računali s državnim ili stranačkim sinekurama, taj je mladi otac četvoro djece, stavio sve na kocku boreći se za slobodu naroda što ga je dovelo na prosjački štap i u austrijsku tamnicu. Tijekom emigracije trpio je napade Kvaternika i kasnijih kritičara da je hrvatski izdajnik koji je radio u korist drugih, objede koje su bez osnova i historijskog dokaza. Autorica je kroz Tkalčev lik dokazala da je Hrvatska imala svojih liberalnih predstavnika, boraca za slobodoumlje, i da je liberalizam pod ruku s nacionalizmom, služio malim i slabim nacijama i pojedincima u borbi za njihova nacionalna i građanska prava.

Zaključno ističem da je Andrea Feldman Tkalčevom biografijom unijela novu metodologiju u hrvatsku historiografiju koja se ne temelji na plošnom prikazu nego na problematizaciji i argumentiranoj interpretaciji. Pisana je nadarenim autoričnim perom već proslavljenim lijepim književnim stilom u njenim brojnim radovima. Znanstveno je utemeljena jer je tijekom svoga dugogodišnjeg istraživanja na svim postajama Tkalčeva puta A. Feldman pretražila vjerojatno svaki preostali dokument od pomoći za njegovu biografiju. Konačno, ta nam je biografija relevantna jer pokazuje da iskustvo liberalnog nacionalizma postoji u hrvatskom političkom prostoru premda ga je hrvatska historiografska tradicija svjesno zanemarivala. Stoga ova knjiga s neuglednim Tkalčevim likom na naslovnici, koja uskoro očekuje i svoje englesko izdanje, odiše trijeznim optimizmom i samopouzdanjem, toliko netipičnim za našu političku tradiciju i kulturu.

Josip Vrandečić

Osvrt na pisanje o romskoj nacionalnoj manjini u knjizi Dragutina Babića, Filipa Škiljana, Drage Župarića-Iljića, *Nacionalne manjine u Zagrebu: položaj i perspektive*, Plejada, Zagreb 2011, str. 416

Prema trenutnim podacima sa službene mrežne stranice Grada Zagreba, na njegovom je području 2001. živjelo 40.066 pripadnika nacionalnih manjina, koji su činili 5,14% ukupnoga broja stalnih stanovnika Grada. Prema istom izvoru najbrojniju nacionalnu manjinu činili su Srbi (18.811), Bošnjaci (6204), Albanci (3389) i Slovenci (3225), a ostalih 8437 stanovnika odnosi se na pripadnike preostalih 18 nacionalnih manjina. Ovome bi trebalo pridodati navod na istoj mrežnoj stranici da pripadnici nacionalnih manjina u Zagrebu na „poseban i nenadomjestiv način, pridonose bogatstvu i raznolikosti zagrebačkoga gospodarskog, političkog, kulturnog i svekolikoga drugog života (<http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=676>, 6.VI.2012.).

Manjak djela vezanih u povijest nacionalnih manjina zasigurno je bio jedan od poticaja Dragutinu Babiću, Filipu Škiljanu i Dragi Župariću-Iljiću za objavljivanje djela *Nacionalne manjine u Zagrebu: položaj i perspektive*. Knjiga je podijeljena na četiri dijela, od kojih je Filip Škiljan autor poglavlja „Kratka pregled povijesti nacionalnih manjina Grada Zagreba“ (str. 11-125), Drago Župarić-Iljić napisao je „Kulturni, medijski, obrazovni i religijski aspekti manjinskog života u Zagrebu“ (str. 127-204), a Dragutin Babić autor je poglavlja „Sociodemografska struktura, nacionalomanjinski identitetu, socijalni kapital“ (str. 205-380). Trojica navedenih znanstvenika autori su posljednjeg poglavlja „Zaključna razmatranja“ (str. 381-382). Zatim slijedi popis korištene literature (str. 383-406), imensko kazalo (str. 407-414), te kratke biografske bilješke o autorima (str. 415). Iz navedenog uočljiv je nedostatak pojmovnog kazala, posebice jer bi se time olakšalo bolje praćenje pojedine nacionalne manjine. Djelo je popraćeno grafičkim priložima i relativno skromnim brojem slikovnih priloga.

Zasigurno se može istaknuti kako analiza povijesti i položaja nacionalnih manjina na određenom hrvatskom području ponajprije nameće kao nužnost suradnju većeg broja relevantnih znanstvenika i nužnost korištenja njihovog interdisciplinarnog iskustva. Također, potrebno je istaknuti kako postoji znatan broj djela, znanstvenih ili publicističkih, vezanih uz pojedine nacionalne manjine na određenom prostoru. Nažalost, malen je broj autora unutar hrvatske znanosti koji su se bavili proučavanjem svih nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Tako je potrebno među takvim autorima istaknuti Sinišu Tatalovića, koji je, između ostalih djela, u Splitu 2005. objavio knjigu *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Upravo zbog nedovoljne znanstvene meritornosti u razumijevanju povijesti svih nacionalnih manjina, autor prikaza ovoga djela većinom se usredotočio na analizu načina na koji je Filip Škiljan u prvom poglavlju pisao o povijesti Roma u Hrvatskoj.

Filip Škiljan je u uvodu tog poglavlja istaknuo da se njegovo pisanje o povijesti nacionalnih manjina temelji na pregledu („kratkim prikazu“) „objavljene literature“ (str. 13). Imajući to na umu, autor je nastojao prikazati povijesni položaj manjinskog stanovništva na zagrebačkom prostoru kronološki, od osnutka Zagrebačke biskupije krajem XI. st. do danas. U tom kontekstu pisao je i o položaju romskog manjinskog stanovništva. Autor u prvom poglavlju piše o doseljavanju Roma na zagrebačko područje u drugoj polovini XIV. st., no ne navodi druge relevantne podatke, poput onih da se oni spominju kao trgovci, mesari i krznari u raznim sudskim sporovima. Ovime je potrebno djelomično korigirati (nadopuniti) tezu kako su Europljani (upitno je i što označava ovaj pojam u kontekstu srednjeg vijeka?)

smatrali Rome nepoželjnima zbog njihova nomadskog načina života (str. 22). Mnogi romolozzi navode kako nomadizam nije jedini razlog „nepoželjnosti“ Roma u europskim društvima, već i njihova antropološka (npr. boja kože) i kulturna (npr. jezik, običaji) obilježja, koja su značajno utjecala na izraženu ksenofobičnost Europljana. Autorov navod kako su Romi „uslijed neimaštine najčešće krali i prosjačili“ u kasnosrednjovjekovnoj ugarsko-hrvatskoj državi (str. 22) može se smatrati, u najblažem obliku, pogrešnim. Osim toga, Škiljan takvu tezu nije potkrijepio navodom iz literature. Ivan Krstitelj Tkalčić donosi dokumente u kojima se Romi na području Zagreba spominju kao obrtnici i trgovci, a nikako (samo) kao kradljivci. Takav je bio i slučaj s Romima u Dubrovniku, gdje su se bavili obrtima i trgovinom. Zasiurno su i drugi pripadnici etničkih i vjerskih manjina u ovom razdoblju i području kao sredstvo preživljavanja koristili krađu. Predrasuda o Romima kao („okorjelim“) kradljivcima i danas je prisutna kod mnogih „Europljana“, a ona se može smatrati sastavnim dijelom (sve izraženijeg!) „anticiganizma“. I u ovom slučaju autor nije svoje teze potkrijepio određenom literaturom, pa se nameće pitanje vjerodostojnosti ove teze.

U sljedećem poglavlju o manjinama u ranom novom vijeku, Škiljan piše o položaju Roma za vrijeme vladavine austrijskih vladara Marije Terezije i Josipa II. Nažalost, za razdoblje od njihovog doseljavanja u Zagrebu u drugoj polovini XIV. st. do druge polovine XVIII. st. ne navode se nikakvi podaci o Romima. Tako se, između ostalog, ne spominje kako su Romi u hrvatskim zemljama bili dobro prihvaćeni sve do kraja XVI. st., kada su vlasti započele donositi prve poznate antiromske odredbe u kontekstu represivnog i asimilacijskog odnosa prema njima. Škiljan je, slijedeći članak Josipa Matasovića iz 1928, naveo kako su u vrijeme Marije Terezije donijete dvije odredbe „koje govore o položaju Roma u austrijskom carstvu“ (str. 33). Ova teza nije točna jer je austrijska carica donijela četiri odredbe (1749, 1758, 1761. i 1767). No, autor ispravno zaključuje kako one nisu polučile uspjeh u asimilaciji Roma. Autor donosi statističke podatke vezane uz broj Roma u Zagrebu 1880. (str. 57), a pritom je koristio arhivsku građu fonda Zavoda za statistiku, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu. Stoga bi se autorovo metodološko objašnjenje moglo nadopuniti kako svoje djelo nije temeljio samo na literaturi, jer je koristio i određene arhivske izvore. Ovime je dodatno „obogatio“ djelo, budući da navedeni statistički izvori nisu objavljeni. Osim toga, potrebno je istaknuti kako autor, izuzev navedenog statističkog podatka iz 1880, ne donosi podatke o Romima od kraja XVIII. st. do razdoblja nakon 1918. godine. Između ostalog, ne navodi se dolazak (brojnih) skupina rumunjskih Roma sredinom XIX. st., koji se prema jeziku i običajima razlikuju od „domaćih“ Roma. Također, ne navode se niti objavljeni demografski podaci o Romima u Hrvatskoj i Slavoniji (objavljeno u *Časopisu za suvremenu povijest* iz 2004), zakonodavni i represivni odnos vlasti Banske Hrvatske prema njima (objavljeno u *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* iz 2005) i druge radove.

Filip Škiljan je za razdoblje između dva svjetska rata koristio kratak osvrt Josipa Horvata iz knjige *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.* o strahu i predrasudama o Romima u blizini Zagreba kao otmičarima i zlostavljačima djece. Zatim je detaljno prenio objavljenju demografsku analizu Roma na temelju popisa iz 1921. i 1931. (str. 81-82). O drugim aspektima položaja Roma na zagrebačkom području (koje nužno mora obuhvaćati i dijelove tadašnjeg zagrebačkog kotara, budući da se oni danas nalaze unutar Grada Zagreba) autor nije donio niti jedan podatak. Između ostalog, potrebno je istaknuti kako je u Odri u travnju 1940. održano prvo rimokatoličko bogoslužje na romskom jeziku, koje je tada bilo prvo takvo u Banovini Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji. O tome, i drugim obilježjima položaja Roma, mogu se

naći u magistarskom radu obranjenom na zagrebačkom Filozofskom fakultetu iz 2006. pod naslovom *Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske Banovine u razdoblju 1929.-1939.*, časopisu *Biobibliographica* iz 2009, *Historijskom zborniku* iz 2010, kao i u nekim drugim objavljenim i dostupnim radovima.

Autor je znatan dio prostora posvetio stradanju Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata, većinom slijedeći djelo Narcise Lengel-Krizman. Zanimljiva je preslika „Popisa Roma deportiranih iz Zagreba u Jasenovac“, no nažalost nije donijet izvor iz kojega je ona preuzeta (str. 89). Zasigurno se većina znanstvenika može složiti s autorovim zaključkom kako je za vrijeme ovog rata predviđeno „da budu u potpunosti uklonjeni (ma što to značilo)“ (str. 90).

Za razdoblje povijesti Roma nakon 1945. autor navodi kako je dio Roma krajem 1950-ih sustavno preseljavan na određenim dijelovima Grada Zagreba (Gajske Požarine, Struge), a pritom navodi kako je većina njih bila „siromašna i diskriminirana“ (str. 106). I u ovom slučaju autor nije naveo literaturu. Zatim je u nekoliko statističkih tabela naveo broj Roma u popisima stanovništva od 1948. do 1971. na zagrebačkom području, te broj Roma u Hrvatskoj od 1948. do 2001. (str. 106). U ovom slučaju, primjetan je izostanak popis iz 1981, te razlog zašto je autor u ovom poglavlju objavio podatke o broju Roma u Hrvatskoj iz 1991. i 2001, a to nije učinio ni u sljedećem poglavlju „Nacionalne i vjerske manjine u Zagrebu u demokratskoj Hrvatskoj“. U tom poglavlju Škiljan koristi radove nekolicine autora iz djela *Kako žive hrvatski Romi*, te analizira njihovu demografsku strukturu. Na kraju se autor osvrnuo na političko i drugo organiziranje Roma u Zagrebu.

Drago Župarić-Iljić je u drugom dijelu knjige „Kulturni, medijski, obrazovni i religijski aspekti manjinskog života u Zagrebu“ analizirao strukturu manjinskog, uključujući i romskog, stanovništva na zagrebačkom području. U tom kontekstu spominje se romska manjina kao jedna od onih koje imaju organizirane političke predstavnike i kulturnu djelatnost. Župarić-Iljić navodi kako Romi imaju ukupno 49 registriranih organizacija, a 1986. osnovana je prva takva organizacija (Udruga Roma Zagreb – Hrvatska). Autor zaključuje kako znatan broj romskih udruga ne znači da su oni jedna od aktivnijih manjinskih zajednica na zagrebačkom području, već ukazuje na njihovu heterogenost (razjedinjenost). Posebno se osvrće na problematiku na obrazovanja Roma, unutar kojeg se odvijaju posebni programi za njihovu integraciju u hrvatski obrazovni sustav. S ovim pitanjem povezana je problematika stigmatiziranja romskih učenika u nekim zagrebačkim školama.

Dragutin Babić autor je poglavlja „Sociodemografska struktura, nacionalnomanjinski identitet, socijalni kapital“, u kojem je analizirao demografska kretanja manjinskog stanovništva na zagrebačkom području i utjecaj određenih političkih, ekonomskih i društvenih zbivanja na položaj manjinskog stanovništva (npr. ratna zbivanja, utjecaj na vlasti procesa približavanja EU, itd.). Babić donosi prikaz održanih fokus ispitivanja s pripadnicima devet nacionalnih manjina u Zagrebu, od kojih jednu čine i Romi. (Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Romi, Slovenci i Srbi). Kriterij za odabir ovih manjina bila je politička organiziranost putem vijeća nacionalnih manjina. Pripadnici romske manjine isticali su kao probleme pitanje stjecanja državljanstva i drugih zakonskih prava, prisutnost netolerancije i diskriminacije, loš ekonomski položaj (nezaposlenost) i medijski položaj, nacionalnog neizjašnjavanja i demografskog slabljenja (etnička mimikrija, asimilacija, „odumiranje“).

Navedeni autori ovog djela nastojali su svojom analizom obuhvatiti povijest i sadašnji položaj romske manjinske skupine na zagrebačkom području. Filip Škiljan imao je težak zadatak kao autor povijesnog konteksta manjinskog stanovništva ovog dijela. Zasigurno se

ne može očekivati da autor obuhvatiti svaki aspekt povijesti svake manjine, jer bi to iziskivalo djelo puno većeg opsega. No, analiza autorovog pisanja o povijesti romskog manjinskog stanovništva ukazala je na određene nedostatke. Oni se ponajprije odnose na nekorištenje dostupne literature o Romima. Ukratko, dio bibliografije o Romima objavljen je u nekim hrvatskim časopisima od 1985. do danas.¹ Dakle, Škiljan nije koristio određen broj relevantnih radova za ovu temu, a kao posljedica toga jest da je izostavio neka od važnijih obilježja iz povijesti Roma na ovom prostoru, poput odnosa hrvatskih vlasti prema njima, doseljavanje Roma Bajaša sredinom XIX. stoljeća i sl. Ono što je posebno problematično, to je izostanak citiranja određene literature nakon iznošenja određene teze, što dodatno onemogućava kvalitetnije sagledavanje autorovog prinosa u ovom dijelu. No, unatoč svim primjetnim nedostacima Škiljanovog prikaza povijesti Roma u Zagrebu, može se reći kako se ono treba koristiti kao okvir (poticaj) za iscrpnije arhivsko istraživanje ove problematike. Jedan od ciljeva ovakvih napora mogao bi biti objavljivanje prve sinteze povijesti Roma u Hrvatskoj.

Danijel Vojak

Jan T. Gross, Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest. Events at the Peripheries of the Holocaust*, Oxford University Press, 2012, 135 str.

Jan Tomasz Gross, poljski i američki povjesničar, predavač na američkom sveučilištu Princeton, izazvao je veliko zanimanje akademskih krugova i šire javnosti kada je 2001. godine objavljena njegova knjiga *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, o pokolju dijela židovskog stanovništva u poljskome gradiću Jedwabneu, što ga je u ljeto 1941. godine počinilo poljsko stanovništvo, židovski susjedi. Ta je knjiga izazvala žestoke polemike u Poljskoj (koje još uvijek traju zbog filma *Pokłosie* iz 2012. godine inspiriranog knjigom), budući da je Gross svojim istraživanjem negirao tezu poljske historiografije o poljsko-židovskoj suradnji i uzajamnoj pomoći u vrijeme Drugoga svjetskog rata, a o knjizi se raspravljalo i u hrvatskome časopisu *Gordogan* (br. 1, 2003). Nastavljajući propitivati narav poljsko-židovskih odnosa, Gross je 2006. godine objavio knjigu *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz* (usp. recenziju u *Gordoganu*, br. 11-14, 2007). Grossovo zadnje djelo, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust*, objavljeno 2012. godine u suautorstvu s Irenom Grudzinskom Gross, istražuje fenomen pljačkanja židovske imovine što ga je poljsko stanovništvo provodilo u pretežno ruralnim dijelovima Poljske nakon Drugog svjetskog

1 Za bibliografiju radova o Romima u Hrvatskoj vidi: Andrejić, Ljubomir, Prilog bibliografiji o Ciganima, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, vol. 33, 1970, str. 209-270; First-Dilić, Ruža, Izbor iz bibliografije radova o Romima, *Sociologija sela*, vol. 23, br. 87/90, 1985, str. 99-106; Dalbello, Marija, Prilog bibliografiji o Romima (Ciganima) u SFR Jugoslaviji s posebnim obzirom na etnološku i folklorističku građu u periodici, *Međunarodni naučni skup jezik i kultura Roma* (Sarajevo, 9-11.VI.1986.) (ur. Milan Šipka), Sarajevo 1989, str. 429-499; Radović, Ljubica, Popis knjiga, članaka i serijskih publikacija o Romima tiskanih od 1990. do 2000. godine u Republici Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, vol. 9, br. 2/3 (46/47), 2000, str. 337-344; Stipetić, V., Vekarić, N., *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb, Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, str. 90-91; Geiger, Vladimir, Etničke skupine/zajednice u Hrvatskoj u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, *Historijski zbornik*, vol. 60, 2007, str. 323-367.

rata, te uključenost poljskoga stanovništva u mehanizam istrebljenja Židova. Iscrpna recenzija najnovijeg Grossovog djela nastavljanje je dosadašnjih osvrti na njegove radove u hrvatskoj historiografiji i predstavljanje recentnih kontroverzi koje oni i dalje izazivaju.

U prvome poglavlju, „The Photograph“, Gross implicira uzročno-posljedičnu vezu između fenomena istrebljenja europskih Židova i pljačkanja židovske imovine, čemu je inherentna predodžba o postojanju velikih količina zlata koje skrivaju gotovo svi pripadnici židovske populacije. U prilog tome Gross opisuje fotografiju s naslovnice knjige, snimljene u ljeto 1945. godine, u okolici logora za istrebljenje Treblinka, koja prikazuje skupinu seljaka ispred kojih su poredane lubanje i kosti, te citira svjedočanstva trojice sudionika procesa oduzimanja židovske imovine. Fotografija kao najvažnija referenca i dokaz prakse pljačkanja židovske imovine i prekopavanja masovnih grobnica oko logora za istrebljenje potvrđuje zbivanja na mikrorazini. Međutim, Gross ističe da je fenomen pljačkanja imovine imao znatno širu bazu, u gotovo svim zemljama koje je Njemačka okupirala tijekom Drugoga svjetskog rata ili koje su bile njene saveznice, pri čemu začetnikom projekta označava Adolfa Eichmanna, a Odila Globocnika, načelnika policije u okrugu Lublinu, njegovim ključnim provoditeljem u Poljskoj.

U drugom poglavlju, „The Need to Name“, Gross problematizira mogućnosti i ograničenja govora o Holokaustu, ističući potrebu da se stradanja Židova tijekom Drugoga svjetskog rata imenuju, smatrajući razgovor jedinim načinom da žrtve ostanu u kolektivnom pamćenju. Pritom spominje neke od struja mišljenja o toj problematici, navodeći da je srž poteškoća u raspravama o Holokaustu činjenica da je Holokaust podsjetnik na ljudsku bestijalnost. U nastavku poglavlja Gross analizira simboliku spomenute fotografije.

Treće poglavlje, „Taking over Jewish Property“, problematizira ekonomski aspekt fenomena istrebljenja Židova. Gross implicira da je ekonomski faktor, ideja o stjecanju velikih količina novčanih sredstava te prvenstveno zaliha plemenitih metala, bio jedan od ključnih u donošenju odluke o istrebljenju židovske populacije. U potporu te teze Gross nadilazi razmjere lokalnog fenomena pljačkanja židovske imovine zabilježenog na fotografiji te opisuju „arijanizaciju“ židovske imovine u Trećem Reichu. Taj projekt naziva najvećim transferom imovine u modernom dobu, čiji je začetnik i organizator bio Adolf Eichmann, a smisao upravo konfiskacija židovskih zaliha plemenitih metala. Međutim, Gross istovremeno napominje da se problematika oduzimanja židovske imovine ne može svesti isključivo na ekonomske razloge, već da je antisemitizam u nacističkoj Njemačkoj, uz ekonomski, imao i ideološki stup, a to je „konspirativna vizija povijesti i nezadovoljstva utemeljena na verziji socijalnog darvinizma“ (str. 15). Ipak, Grossovu je razlaganju inherentno uvjerenje da je ekonomski faktor imao veću težinu od ideološkog u progonu Židova, što objašnjava povećanim mogućnostima socijalne i ekonomske mobilnosti nakon ukidanja kazni za različite oblike diskriminacije, uključujući i eksproprijaciju židovske imovine. Gross smatra da je ideja ekonomskog prosperiranja od oduzimanja židovske imovine razlog zbog kojeg je institucionalno potaknuti antisemitizam nailazio na relativno široku potporu, pri čemu je potpora lokalnog stanovništva bila značajna naročito u Poljskoj.

U četvrtom poglavlju, „Photographs and Documentation of the Shoah“, Gross problematizira metodologiju istraživanja Holokausta, ponajprije u kontekstu izvora, naglašavajući da je nužno koristiti se osobnim izvorima – pismima, dnevnicima, fotografijama, sudskim iskazima i dr., budući da je znatan dio službenih nacističkih dokumenata uništen. Pritom ističe da je osob-

na svjedočanstva nužno kontekstualizirati i istražiti što osobni iskazi mogu otkriti o širem kontekstu, upućujući na prednosti interdisciplinarnе suradnje historijske znanosti i antropologije.

U petom je poglavlju, „The Grounds of Extermination Camps Immediately After the War“, na temelju niza svjedočanstava sudionika i svjedoka opisana praksa prekopavanja područja bivših logora Treblinke i Belzeca u potrazi za židovskom imovinom, pri čemu je autor iskoristio pojedinačne slučajeve kako bi potvrdio rasprostranjenost prakse pljačkanja židovske imovine na europskom kontinentu.

U šestom se poglavlju, „The Bones“, Gross ponovno vraća na navedenu fotografiju, analizirajući simboliku jednog od elemenata s fotografije – lubanje s prekrštenim kostima, pri čemu takvo slaganje lubanje i kostiju tumači kao pokušaj kristijanizacije posmrtnih ostataka stradalih Židova. Međutim, Gross polazi od pretpostavke da su osobe na fotografiji pripadale kršćanskoj denominaciji te pretpostavlja da su bili upoznati i sa simbolikom lubanje s prekrštenim kostima kao simbolom Golgote. Time nastoji dokazati više no što mu sami dokazi omogućuju – fotografija jasno dokazuje samo da je skupina seljaka prekopala područje oko Treblinke, te iz pronađene grobnice izvadila lubanje i kosti i namjestila ih u redove, vjerojatno za potrebe fotografiranja, dok su sve ostalo indicije. Ipak, Gross dopušta mogućnost da se radilo o spontanom postupku seljaka.

Sedmo poglavlje, „The Death Camps and the Local Population“, istražuje ekonomske aktivnosti na području Treblinke u vrijeme Drugoga svjetskog rata, koje su se odvijale u dva vida: trgovini između osoblja Treblinke i lokalnog stanovništva, te trgovanjem lokalnog stanovništva i zarobljenih Židova koji su u vlakovima čekali ulazak u Treblinku. Gross citira niz svjedočanstava sudionika i svjedoka, koji opisuju ratnodobnu Treblinku kao trgovački aktivno i lukrativno područje, te načine na koji se lokalno stanovništvo ophodilo prema zarobljenim Židovima. Iako je fokus prvenstveno na području oko Treblinke, autor ističe da su slične prakse postojale i na području oko Sobibora i Belzeca, ali navodi i primjer sličnih zbivanja oko Vilnusa, čime implicira da su postupci protiv Židova u velikoj mjeri bili potaknuti ekonomskim razlozima.

U osmom poglavlju, „Tending One’s Garden“, Gross na temelju primjera o oskrvrnjavanju grobova iz religije, književnosti i historiografije razmatra univerzalno prihvaćenu društvenu praksu poštivanja mrtvih, pri čemu, pozivajući se na kršćansko vjerovanje o uskrsnuću tijela, iznosi moralnu osudu postupaka poljskih seljaka. U tom kontekstu odbacuje argument da je pljačkanje grobova oko Treblinke rezultat siromaštva ili nužnosti, sugerirajući da su uzroci tog fenomena ukorijenjene društvene predrasude.

Deveto poglavlje, „The Taking of Jewish Property by Ordinary People“, problematizira praksu legalnog i ilegalnog stjecanja židovske imovine, te njene raspodjele među stanovništvom, na temelju iskaza svjedoka oduzimanja židovske imovine. Ključan je citirani razgovor dvoje svjedoka o raspodjeli židovskih stanova, koja implicira da je u poljskom društvu postojao neslužben sistem distribucije oduzetih židovskih dobara, za što je osnova bila sudjelovanje u ubojstvima njihovih prvotnih vlasnika.

Referirajući na ubojstvo židovske obitelji koje su u kolovozu 1941. godine počinili njihovi poljski susjedi u selu Jedwabneu, o čemu je Gross pisao u knjizi *Neighbors*, deseto poglavlje, „About the Killing of Jews“, ispituje razmjere uključenosti lokalnog stanovništva u ubojstva Židova u Poljskoj. Međutim, jedina procjena od oko 300.000 lokalnih stanovnika koji su sudjelovali u istrebljenju Židova ne odnosi se na Poljsku, već na područje Ukrajine. Nadalje, navodi i procjene broja stradalih Židova u Francuskoj, Rumunjskoj, Mađarskoj, Ukrajini,

postavljajući pitanje ukupnog broja Židova stradalih od ruke sunarodnjaka, ali istovremeno napominje da je za razumijevanje Holokausta nužno promotriti pojedinačne slučajeve, a ne oslanjati se na brojeve.

Nastavljajući se na metodološku opasku s kraja prethodnog poglavlja, Gross u poglavlju „The Kielce Region“, na temelju specifičnih epizoda ubojstava Židova u vojvodstvu Kielce, razlaže o mehanizmima fenomena ubojstava Židova i pljačkanja njihove imovine na širem poljskom teritoriju. Tvoreći narativ od epizoda ubojstava Židova iz tzv. kolovoških slučajeva, preuzetih iz studije povjesničara Aline Skibinske i Jakuba Petelewicza, Gross ilustrira načine na koje je lokalno stanovništvo u vojvodstvu Kielce vršilo psihološku i fizičku torturu svojih židovskih susjeda, načine izvršenja ubojstava, istovremeno problematizirajući društveni status počinitelja i psihosocijalnu motivaciju za počinjenje zločina. Taj mikrohistorijski prikaz predstavlja negaciju teze da je uzrok ubojstvima Židova što ih je počinilo ruralno poljsko stanovništvo bilo devijantno ponašanje pojedinaca i pokušaj discipliniranja židovske populacije, već da su ubojstva bila sredstvo istrebljenja židovskoga stanovništva. Istovremeno autor preispituje metodološke postavke vlastita istraživanja iz prethodnoga poglavlja, ističući da je nužno istražiti postotak Poljaka koji su sudjelovali u ubojstvima židovskoga stanovništva.

U dvanaestom poglavlju, „Thick Description“, Gross, referirajući na metodologiju upotrijebljenu u prethodnome poglavlju, upozorava na problematiku stjecanja generalne spoznaje o zbivanjima na temelju dostupnih izvora, budući da su većina izvora neproverjena osobna svjedočanstva sudionika i svjedoka. Pritom ističe da je srž razumijevanja fenomena ubojstava Židova što ih je počinilo lokalno stanovništvo proučavanje načina na koji su ubojstva izvedena, što je moguće postići istraživanjem pojedinačnih slučajeva i izvođenjem zaključaka služeći se metodologijom „gustog opisa“.

Opis mučenja i ubojstva židovske obitelji što ga je u svibnju 1942. godine u selu Gniewczyna počinilo lokalno stanovništvo u poglavlju „Close-up of a Murder Scene“, temelj je razmatranja dvaju fenomena: ukorijenjenosti sjećanja o mučenjima u židovskoj kolektivnoj svijesti, te uloge mučenja u procesu ubojstva Židova. Na temelju iskaza pojedinih svjedoka ubojstava Gross ilustrira poantu ovoga poglavlja, a to je da, iako je Holokaust nacistička zamisao, u njegovu je provođenju lokalno stanovništvo, barem u Poljskoj, bilo znatno okrutnije od samih Nijemaca.

Poglavlje „Human Agency“ problematizira metodologiju istraživanja Holokausta, ističući da je otegotna okolnost u razumijevanju događaja anonimnost žrtava u kolektivnom stradanju, čime su razmjeri tragedije Holokausta svedeni na brojeve, ali je istovremeno zanemaren utjecaj ljudskoga faktora u njegovom realiziranju. Slijedeći tu misao, Gross u nastavku poglavlja raspravlja o ljudskom faktoru u provođenju Holokausta, u kontekstu funkcioniranja birokratskog aparata Trećeg Reicha. Njegov je zaključak da je birokratski sustav Reicha obilježavala improvizacija, jer su pojedinci zaduženi za provođenje konačnog rješenja u velikoj mjeri djelovali samostalno, što otvara pitanje mogućnosti usporavanja ili obustavljanja provođenja istrebljenja Židova u određenim fazama rata, napose pred sam njegov kraj.

U petnaestom poglavlju, „The Peripheries of the Holocaust“, Gross, pozivajući se na spomenutu fotografiju, istražuje dvije razine na kojoj su se odvijala ubojstva Židova u Poljskoj: institucionalnu i neinstitucionalnu, raspravlajući o dvjema kategorijama provoditelja ubojstava – uniformiranim službenicima i civilima. Referirajući na izraz periferija Holokausta iz naslova djela, Gross ističe da zločini koje je lokalno stanovništvo počinilo nad Židovima čine mali dio ukupne tragedije koju je inicirala Njemačka, međutim, Gross smatra nužnim

istražiti i taj marginalni aspekt židovskoga stradanja, između ostalog i stoga što je jedini način na koji su Židovi mogli preživjeti bilo uz pomoć lokalnoga stanovništva.

U šesnaestom su poglavlju, „Back to Photography“, istaknute prednosti i nedostaci korištenja fotografija kao izvora za istraživanje Holokausta te karakteristike samih fotografija. Dopunjujući analizu navedene fotografije, Gross nastoji analizirati psihološki aspekt zabilježenog – naglašava smirenost, čak i ravnodušnost osoba na fotografiji, što implicira da počinitelji na fotografiji u svome postupku nisu vidjeli ništa zakonski ili moralno pogrešno.

U sedamnaestom poglavlju, „Conversations about Jewish Property“, Gross problematizira promjenu odnosa poljskog stanovništva prema židovskim susjedima i poznanicima u kontekstu promjene kolektivnog shvaćanja nepovredivosti privatnoga vlasništva te pomak percepcije židovskoga stanovništva kao ljudskih bića prema „preminulima na dopustu“ (str. 77). Gross pritom citira svjedočanstva troje Židova koji opisuju situacije u kojima su im susjedi i poznanici predložili predaju imovine. Apostrofirajući metodološku osnovu svoga istraživanja – istraživanje metoda istrebljenja Židova da bi se stekla cjelovitija spoznaja o zbivanjima – Gross navedene slučajeve ne smatra izoliranim epizodama, već dijelom raširene prakse.

Poglavlje „A Certain Kind of Patriotism“ nastavlja problematizirati pitanje promjene poimanja židovskoga stanovništva u svijesti Poljaka iz prethodnoga poglavlja. Definirajući oduzimanje židovske imovine kao socijalnu praksu, a ne kriminalno ponašanje, Gross raspravlja o oduzimanju židovske imovine u kontekstu patriotske djelatnosti. Gross, naime, referira na zahtjeve poljskoga stanovništva židovskome stanovništvu za dobrovoljnom predajom imovine koju bi inače konfiscirali Nijemci, pri čemu se odbijanje smatralo nedomoljubnim postupkom, dotičući time pitanje ideje o pravu na židovsku imovinu i njene manifestacije u Europi, za što navodi primjere iz Grčke i Francuske.

Nastavljajući razlaganje o oblicima predaje židovske imovine poljskim susjedima i poznanicima, Gross u poglavlju „Hunting for Jews“ ponovno obrađuje pitanje angažiranja poljskoga stanovništva na traženju i hvatanju Židova te oblicima njihova zlostavljanja kako bi se domogli židovskoga zlata, citirajući iskaze svjedoka i preživjelih. Pritom naglašava misao da provedba genocidnih planova nije moguća bez sudjelovanja lokalnog stanovništva, čime implicira da je poljsko stanovništvo svojim ekstenzivnim uključivanjem u proces istrebljenja Židova podržavalo takav postupak. Istovremeno nastoji istražiti uzroke takva stava razmatranjem dvaju mogućih motiva: neprijateljstva i ravnodušnosti, pri čemu se ponovno vraća na spomenutu fotografiju i simboliku izloženih kostiju i lubanja. U ovom poglavlju taj postupak tumači nepoštivanjem Židova kao ljudskih bića te nepoštivanjem mrtvih.

U dvadesetom poglavlju, „Jews and Objects“, Gross citira svjedočanstva dvoje Židova koji su preživjeli Veliku akciju, čišćenje varšavskoga geta, provedenu od 22. srpnja do 24. rujna 1942. godine, te svjedočili popratnom prikupljanju i skladištenju židovske imovine u raspoloživim prostorijama geta. Taj je individualan slučaj temelj pretpostavke da su se slične situacije ponavljale i u drugim getima, čime se fenomenu nastoji dati univerzalan predznak. U nastavku poglavlja, citirajući svjedočanstvo jedne Židovke o načinima na koji su Nijemci pretraživali ljude u potrazi za zlatom i dragim kamenjem, Gross ukazuje na svijest poljskoga stanovništva i njemačkih dužnosnika o Židovima kao o prenositeljima dobara.

U dvadeset prvom poglavlju, „Schmaltzowanye“, Gross istražuje načine na koje je poljsko stanovništvo na arijanskoj strani stjecalo židovsku imovinu. Termin „schmaltzownik“ opisuje pojedince koji su se služili ucjenom i iznudom od židovskog stanovništva, a najčešće su bo-

ravili pred židovima geta, kupujući svoju šutnju od Židova koji su nastojali pobjeći ili sakriti se od njemačke policije.

Poglavlje *Sheltering Jews for Payment* iznosi tezu da je skrivanje Židova za Poljake bio unosan posao, navodeći i da je kolektivno mišljenje poljskoga stanovništva bilo da se onaj tko pruži sklonište Židovima posljedično bogati. Time Gross odbacuje premisu poslijeratne poljske historiografije koja je tvrdila da su Nijemci rigorozno kažnjavali pojedince koji su pružali zaštitu Židovima te njihove obitelji, zbog čega se nitko nije želio izlagati riziku skrivanja Židova, unatoč mogućnosti zarade. Gross navodi razloge zbog kojih takva opasnost za poljske obitelji nije postojala, istovremeno nastojeći proširiti bazu istraživanja i utvrditi kolektivni osjećaj poljskoga stanovništva spram Židova, pozivajući se na izjavu jednoga Poljaka koji je nečaku predložio da se „riješi Židova“ (str. 98). Pritom napominje da se primjeri takva stava mogu naći u dokumentaciji epohe, iako ne navodi kojoj točno dokumentaciji.

U dvadeset trećem poglavlju, „An Exceptional Case“, Gross proširuje izlaganje o profitabilnosti skrivanja Židova iz prethodnoga poglavlja, koristeći se pojedinačnim slučajem kako bi dokazao široko rasprostranjenu praksu. Citirano svjedočanstvo trgovca tekstilom Barucha Elbingera, koji se tijekom rata s obitelji skrivao kod nekoliko seoskih obitelji u Poljskoj, opisuje psihofizičku torturu kojoj je obitelj bila izložena i služi kao temelj tezi o pohlepi poljskoga stanovništva te zavisti spram navodnoga židovskog bogatstva kao motivaciji za ekstenzivno uključivanje Poljaka u proces istrebljenja Židova.

Iskaze petorice Poljaka, među kojima su dvojica istaknuti političari iz vremena njemačke okupacije Poljske, koji izražavaju osjećaj stanovitog zadovoljstva zbog nestanka dijela židovske populacije iz Poljske, Gross nastoji iskoristiti kao refleksiju stavova i osjećaja poljskoga društva u cjelini, u poglavlju „New Rules and Expert's Opinions“. Poglavlje je kompozit citata, pri čemu su njegova okosnica riječi književnika Kazimierza Wyke, koji, govoreći o moralu poljskoga društva i percepciji Holokausta, ističe da će, iako u poljskome društvu postoji jasna svijest da je istrebljenje Židova što su ga proveli Nijemci zločin, pripadnici društva ipak iskoristiti mogućnosti koje su se pojavile nestankom dijela židovske populacije.

Dvadeset peto poglavlje, „Where Was The Catholic Church?“, problematizira odnos Katoličke crkve u Poljskoj tijekom Drugoga svjetskog rata prema istrebljenju Židova. Pozivajući se na pisma poljskih biskupa Vatikanu te tvrdnju da je poljska ambasada u Vatikanu dostavljala informacije o svim zbivanjima u okupiranoj Poljskoj, Gross naglašava pasivan odnos Katoličke crkve u Poljskoj prema pitanju istrebljenja Židova, odnosno da crkveni dužnosnici ni na koji način nisu reagirali kako bi osudili ili sankcionirali postupke lokalnoga stanovništva. Gross ističe da je takav stav Katoličke crkve u Poljskoj bio izbor temeljen na jasno definiranom svjetonazoru, čemu u prilog donosi i citat iz izvješća Crkve u Poljskoj za lipanj i prvu polovicu srpnja 1941. godine, u kojem jedan od crkvenih dužnosnika navodi da se, unatoč ostalim grijesima Njemačke protiv Poljske, u činu istrebljenja Židova nazire trag božje providnosti (str. 114-115).

U posljednjem poglavlju, „Hypocrite Lector, Mon Semblable, Mon Frere“, Gross uvodi deset priča koje svjedoče o načinima na koji je poljsko stanovništvo postupalo sa Židovima, s implicitnom idejom da je svaki postupak protiv Židova bio motiviran mržnjom spram Židova i željom za stjecanjem njihove imovine. Gross zaključuje istraživanje konstatacijom da se istrebljenje Židova u tom opsegu dogodilo zato što su poražene i okupirane zemlje i društva na određen način dale pristanak za takav postupak, što se manifestiralo u različitim oblicima. U tim je okolnostima otimanje židovske imovine postalo sveeuropsko iskustvo. Pozivajući

se, posljednji put, na navedenu fotografiju, Gross djelo završava referencom na riječi Yehude Bauera, koji je istaknuo da je ono što je počinjeno Židovima, uključujući i ono zabilježeno fotografijom, zastrašujuće upravo stoga što su počinitelji bili obični ljudi.

Židovi i njihovo zlato, ironično je primijetio Edmund de Waal u djelu *Zec jantarnih očiju* (Zagreb 2012, str. 48), biografiji židovske bankarske obitelji Ephrussi, koja je tridesetih godina 20. stoljeća također bila izložena progonu i oduzimanju imovine zbog svoga židovskog podrijetla. Ta opaska precizno ilustrira srž Grossova posljednja istraživanja. Paneuropska predodžba o velikim zalihama židovskoga zlata u najvećem se opsegu manifestirala u vrijeme Drugoga svjetskog rata, tijekom kojeg je europsko stanovništvo židovske susjede i poznanike podvrgavalo raznim oblicima psihofizičke torture kako bi im predali svoju imovinu, uključujući i plemenite metale o čijem se postojanju spekuliralo. Istraživanja o takvim postupcima poljskoga stanovništva tijekom rata Gross je sintetizirao u ovdje prikazanoj knjizi *Golden Harvest*. Istraživanja su provođena na mikrorazini, za područje logora za istrebljenje Treblinka, uz pojedine reference na logore Sobibor i Belzec, ali je svoje zaključke proširio i na makrorazinu, govoreći o fenomenu europskih razmjera.

Knjiga *Golden Harvest*, kao i raniji Grossovi radovi o odnosu i postupcima poljskoga stanovništva prema Židovima tijekom rata, izazvala je žestoke polemike u Poljskoj. Kao reakcija na *Golden Harvest*, u Poljskoj je 2012. godine objavljen zbornik radova *Golden Harvest or Hearts of Gold? Studies on the Wartime Fate of Poles and Jews*, kojim se nastoje opovrgnuti Grossove tvrdnje o postupcima poljskoga stanovništva. Naime, poljska historiografija takvim radovima ukazuje na slučajeve u kojima je poljsko stanovništvo pomagalo Židovima, a koje Gross, slučajno ili namjerno, zanemaruje, čime se Grossa implicitno kritizira zbog nesustavnosti i nepotpunosti istraživačkog rada. Kritike Grossovim radovima upućene su i na metodološkoj razini, ali tim je kritikama inherentan vrlo subjektivan, emocionalan stav prema njegovim navodima. Naime, njegova su istraživanja usmjerena na kontroverzne teme poljske povijesti tijekom Drugoga svjetskog rata te je, otvarajući pitanja koja su, u najmanju ruku, osjetljiva u poljskoj akademskoj zajednici, izazvao bijesnu i ogorčenu reakciju Poljaka optužujući ih za sudjelovanje u genocidu i popratno „bogaćenje“. Međutim, u kritičko-analitičkom istraživanju i evaluaciji povijesnih zbivanja kojoj historijska znanost teži, niti jedna tema ne bi smjela biti sakrosanktnom. Neovisno o primjedbama njegovom radu, neosporna je činjenica da je Gross pronašao dokaze opisanog postupanja poljskoga stanovništva, vidljivo iz brojnih citiranih svjedočanstava sudionika i svjedoka. Takve se postupke ne smije ignorirati, jer oni predstavljaju jedan od aspekata fenomena istrebljenja Židova, što je nužno istraživati kako bi se stekao precizniji uvid u cjelokupnu problematiku. Razumljivo je zašto poljska javnost žestoko reagira na Grossove teze, međutim, o takvim je temama potrebno razviti civiliziran diskurs i odbaciti trenutnu sklonost neprimjerenog reagiranja na kontroverzne teme.

Nažalost, najveća vrijednost Grossove knjige jest u tome što se ne libi pisati o delikatnim temama. Grossu se najviše zamjera metodologija, budući da, kako je John Connolly napisao u recenziji knjige *Neighbors (Contemporary European History, br. 4, 2002)*, nastoji dokazati više no što mu to sami dokazi dopuštaju. To se primarno odnosi na fenomen torture židovskoga stanovništva i pljačkanje njihove imovine što ga je provodilo lokalno poljsko stanovništvo. Gross je izvorima potvrdio zbivanja na mikrorazini, u okolici Treblinke, te djelomice Sobibora i Belzeca. Međutim, mikrohistorijske zaključke Gross je bez ikakve utemeljenosti protegnuo na makrohistorijsku razinu, tvrdeći da je fenomen torture židovskoga stanovništva i pljačkanja njihove imovine bio ne samo poljski, već i sveeuropski fenomen.

Nadalje, teza istraživanja je jednostrana. Fokusrajući se na Židove i njihovo zlato, Gross ističe ekonomski faktor kao primarni, a ujedno i najjači motiv donošenja mjera istrebljenja Židova te postupaka lokalnoga stanovništva spram Židova, implicirajući time uzročno-posljedičnu vezu između fenomena istrebljenja Židova i pljačkanja židovske imovine, također na europskoj razini, za što nema potpore u izvorima. Istovremeno podcjenjuje ulogu ideološkog aspekta, te pretjerano generalizira i pojednostavljuje problematiku sugestijom da je jedini cilj poljskoga, ali i cjelokupnog europskog stanovništva u istrebljenju Židova bilo osobno bogaćenje.

Grossovo se istraživanje u najvećoj mjeri bazira na iskazima svjedoka, koji su specifičan tip izvora, budući da odražavaju svjetonazor i stavove pojedinaca, a ne skupine ili društva u cjelini, stoga se nameće pitanje moguće manipulacije svjedočanstvima – jesu li pojedini iskazi, poput onog s početka poglavlja *New Rules nad Expert's Opinions*, u kojem jedan Poljak izražava zadovoljstvo smanjenjem broja pripadnika židovske populacije (str. 104), izvučeni iz konteksta u potporu teze. To dovodi u pitanje i kredibilitet argumenata i zaključaka istraživanja, budući da su, uz fotografiju, ključni izvori osobna svjedočanstva.

Međutim, osobni iskazi u radovima o Holokaustu imaju još jednu, čak bitniju funkciju od potvrđivanja i osnaživanja pojedinih navoda. Iskazi svjedoka i sudionika primarno apeliraju na emocije čitatelja, budući da osvještavaju i približavaju Holokaust čitateljima. Iako historijska znanost teži objektivnosti i neutralnosti, taj je emocionalan aspekt bitan, čak i nezaobilazan u istraživanju Holokausta, jer isticanje šokantnih, potresnih tema i događaja potiče raspravu, preispitivanje postojećih teza, što omogućava da tema ostane prisutna u kolektivnom pamćenju. U tom je kontekstu Grossov rad krik kojemu je svrha apelirati na emocije čitatelja. Ipak, taj šok ne smije biti sam sebi svrhom, a u slučaju Grossova rada problem je i negativan publicitet kojeg generira javnost nesprijetna suočiti se s pojedinim aspektima vlastite prošlosti, zbog čega pokreće žestoke rasprave, koje u prvi plan stavljaju negativne segmente autorova rada, dok zanemaruju one pozitivne. Usprkos pojedinim nedostacima njegove metodologije, Gross je ipak povjesničar s dugogodišnjim iskustvom i reputacijom u znanstvenim krugovima, svjestan nužnosti istraživanja i rasprave i o tamnim stranama povijesti, što je velika odlika njegova rada.

Dora Kosorčić

Antony Beevor, *D-Day: The Battle for Normandy*, Penguin Books & Viking, London 2009, 592 str.

Jedan od najpopularnijih autora vojne povijesti današnjice Antony Beevor u svojoj novoj knjizi donosi prikaz najvažnijih događaja vezanih uz iskrcavanja u Normandiji i kasnije napredovanje savezničkih jedinica prema Parizu. Njegovi prijašnji radovi, poput knjiga *Stalingrad* (1998), *Berlin: The Downfall 1945* (2002) i *The Battle for Spain: The Spanish Civil 1936-39* (2005), nagrađivani su od strane stručnih udruga i uživaju popularnost kod šire publike.

Knjiga je podijeljena na 30 poglavlja, a Beevor u pojedinim poglavljima obuhvaća pojedinačne vojne operacije i veće cjeline vojnog djelovanja unutar nešto više od dva mjeseca, tj. neposredno prije iskrcavanja do ulaska u Pariz. Dok se u prvom poglavlju, „The Decision“ (str. 1-13), autor ponajviše bavi samom odlukom da se operacija pokrene 6. lipnja, tj. da se ne odgađa zbog vremenskih prilika, sljedeća tri poglavlja, „Bearing the Cross of Lorraine“ (str. 14-30), „Watch on the Channel“ (str. 31-43), „Sealing of the Invasion Area“ (str. 44-50),

obuhvaćaju mnoštvo tema koje su bile važne u pripremi operacije, primjerice protuobavještajne aktivnosti saveznika, ali i politički element odluke da se pokrene nova bojišnica na zapadu Europe. Naime, autor analizira odnose između trojice najvažnijih saveznika, Roosevelta, Churchilla i Staljina, te detaljno njihov odnos prema de Gaulleu. Nadalje, prikazuje i njemačku perspektivu, citirajući mišljenja feldmaršala Rommela i Rundstedta o stanju obrane i mogućnosti savezničkog napada.

Petim poglavljem, „The Airborne Assault“ (str. 51-73), započinju sama iskrcavanja. Beevor prikazuje putovanje i razmještanje američkih, britanskih i kanadskih padobranaca na ključnim položajima u Normandiji. Opisujući te prve akcije u noći s 5. na 6. lipnja, autor koristi svjedočanstva vojnika da bi iskazao intenzitet borbi i elitni karakter savezničkih padobranskih jedinica. U pet narednih poglavlja, „The Armada Crosses“ (str. 74-87), „Omaha“ (str. 88-113), „Utah and the Airborne“ (str. 114-124), „Gold and Juno“ (str. 125-135), „Sword“ (str. 136-151), iskazane su pojedinosti oko prelaska savezničkih snaga preko Engleskog kanala, poput posljednjeg doručka, Eisenhowerove poruke i motivacijskih govora različitih zapovjednika. U prvom dijelu obrađuju se američke plaže s naglaskom na Omahu, zauzimanje ključne točke Pointe du Hoc, te djelovanje američke 82. i 101. divizije. No, bavi se i negativnim aspektima iskrcavanja, strijeljanjima zarobljenih pripadnika SS postrojbi, te ponašanjem prema civilima. Nakon toga prelazi na britansko-kanadski sektor, te plaže Gold i Juno i nastojanja savezničkih snaga da uspostave kontrolu nad plažom i reakciju njemačkog zapovjedništva u Caenu. Iskrcavanja na najistočnijoj plaži, Sword, obilježavaju djelovanja savezničkih jedinica nasuprot 21. oklopne divizije i neodlučnost u razmještanju 12. SS oklopne divizije. Beevor se ponajviše kritično bavi odlučnim događajem tog prvog dana, tj. nemogućnošću ili neodlučnošću britanskih snaga da zauzmu grad Caen. Poglavlje „Securing the Beachheads“ (str. 152-169) bavi se nastojanjima saveznika da utvrde i prošire svoj položaj, preko čišćenja plaža od mina ili gradnje zrakoplovnih uzletišta. Nadalje, obuhvaća i sukobe oko mjesta Saint-Mere-Eglise i Carentan.

Grad Caen i neuspjeh britanskih snaga da ga osvoje tema su poglavlja „Failure at Caen“ (str. 170-185). Kao ključ neuspjeha autor uviđa presporo djelovanje savezničkih jedinica, personificirano u feldmaršalu Montgomeryu, čija je osobnost priječila bolju suradnju savezničkih snaga. Nastavlja poglavljem „Villers-Bocage“ (str. 186-206), u kojem obuhvaća nastojanja britanskih snaga da osvoje Villers-Bocage i lokalitet kota 213 (Hill 213). Dotiče se i tema poput relativno loše realizacije ciljeva britanskih jedinica, primjerice do tada iznimno cijenjene 51. divizije (Highland Division), posjeta Churchilla, de Gaullea i prvih bombardiranja Londona V1 raketama.

Operacije američke vojske na poluotoku Cotentin obuhvaćene su u sljedećem poglavljju, „The Americans on the Cotentin Peninsula“ (str. 207-222). Američki ciljevi su bili gradovi St-Lo i konačno Cherbourg, kao luka koja bi omogućila bolje i brže dopremanje resursa za savezničke snage. U poglavljju „Operation Epsom“ (str. 223-240) komparativno se analizira odnos Hitlera i njegovih zapovjednika u zapadnoj Europi, nakon čega Beevor ukazuje na tešku situaciju u savezničkom zapovjedništvu i razočaranje koje je Eisenhoweru priuštio Montgomery svojim nedjelovanjem. Epsom je trebala biti britanska operacija koja bi odvratila takvo mišljenje i osigurala kotu 112, ključni položaj između rijeka Odon i Orne. Poglavlje „The Battle of the Bocage“ (str. 241-262) bavi se općenitim teškoćama na koje su nailazili saveznički vojnici boreći se u gustim normandijskim živicama koje su bile prepreka i za tenkove, te odlično mjesto za njemačke zasjede. Problematizira se i pitanje zamjena, njihovog

uključivanja u postrojbe, broj ranjenih, samoubojstva, te samoranjavanje. Tema ranjenih je nastavljena i u poglavlju „Caen and the Hill of Calvary“ (str. 263-281), kao što je i napokon dovršena tema osvajanja grada Caena (ili njegova sjevernog dijela) od strane britanskih snaga. Nakon toga se središte bitke nalazi na koti 112, koja zbog žestine sukoba dobiva nadimak Kalvarienberg. U poglavlju „The Final Battle for Saint-Lo“ (str. 282-304) autor prikazuje konačne pokrete američke vojske prema mjestu Saint-Lo. No, u ovom poglavlju se ponovno skreće pozornost na ponašanje dviju strana u sukobu, na ratna pravila, položaj civila, Crvenog križa, i stanja u poljskim bolnicama. Istovremeno je u britanskom sektoru odlučeno da se prekine pat pozicija, te krene u ofenzivu, kao što je prikazano u narednom poglavlju, „Operation Goodwood“ (str. 305-324). Nijemci su ipak uspjeli nanijeti velike gubitke savezničkim snagama. No, neuspjeh je još više pojačan tvrdnjama uspjeha feldmaršala Montgomerya, što je dovelo do dodatnog srozavanja njegova ugleda. Slijedi poglavlje koje se zbiva u Njemačkoj. U poglavlju „The Plot against Hitler“ (str. 325-341) autor analizira pokušaj atentata na Hitlera 20. srpnja 1944. te utjecaj tog događaja na zapovjedna rješenja na zapadnoj bojišnici.

U sljedeća tri poglavlja, „Operation Cobra – Breakthrough“ (str. 342-365), „Operation Cobra – Breakout“ (str. 366-379) i „Britanny and Operation Bluecoat“ (str. 380-397), autor se bavi probojem američkih snaga prema Bretanji i britanskim pomicanjem bojišta. Ključ američkog napredovanja bila je relativna brzina oklopnih jedinica. Britanske snage su 30. srpnja lansirale operaciju Bluecoat da bi iskoristile zbunjenost njemačkih jedinica. Prvog dana kolovoza Patton je preuzeo zapovjedništvo nad Trećom Armijom, te se transformira i ostala zapovjedna struktura unutar savezničkih redova. Beevor nadalje definira na koji se način osvajala Bretanja, kako je Patton uspijevao kontrolirati svoje snage na velikom području, te na koji način i po koju posljedicu su francuski civili surađivali s američkim vojnicima. Britansko djelovanje je bilo iznimno usporeno, prije svega zbog iscrpljenosti vojnika. No, prema autoru, u tom trenutku dolazi do važnih zapovjednih promjena u 30. korpusu. Postrojbe tog korpusa su se približile brdu Mont Pincon koje su 7. kolovoza i osvojile.

Usljedio je pokušaj odgovora njemačkih snaga koji je prikazan u poglavlju „The Mortain Counter-attack“ (str. 398-421). Njemačka operacija Lüttich je u konačnici doživjela neuspjeh. Poglavljem dominira i priča tzv. „izgubljenog bataljuna“ sa kote 314. Sljedeće poglavlje, „Operation Totalize“ (str. 422-440), obuhvaća nastojanja kanadske Prve Armije u napredovanju prema Falaiseu. Nastojanja savezničkih trupa tada je spriječio otpor njemačkih protutenkovskih jedinica. Zatim američki general Bradley dobiva ideju o okruživanju njemačkih trupa između Argentana i Falaisea, no britanske snage ipak ne uspijevaju zatvoriti prolaz na istok. Poglavlje „Hammer and Anvil“ (str. 441-458) s druge strane obuhvaća perspektivu Pattonove Treće Armije i njegov juriš prema rijeci Seine. Sagledava i operaciju Anvil, tj. invaziju na jug Francuske 15. kolovoza. Nadalje Beevor opisuje stanje među francuskim civilima, žrtvu Normandije za cijelu Francusku i pitanja poput želje francuskog generala Leclerca da uđe u Pariz. Kraj aktivnosti oko Falaisea dolazi u poglavlju „The Killing Ground of the Falaise Pocket“ (str. 459-479), gdje je objašnjen konačan raspad u njemačkoj zapovjednoj strukturi na primjeru feldmaršala Klugea.

Posljednja cjelina koja obuhvaća poglavlja „The Paris Uprising and the Race for the Seine“ (str. 480-497), „The Liberation of Paris“ (str. 498-518) i „Aftermath“ (str. 519-524) uglavnom se bavi zbivanjima u Parizu u tjednu prije i za vrijeme oslobađanja. Beevor se koncentrira na važne ličnosti poput vođa otpora, generala Leclerca i predaju samog grada od strane generala Choltitza. Analiziraju se zanimljivi primjeri jačanja animoziteta između Francuza i

Amerikanaca posebno na primjeru generala Gerowa pod čijim je zapovjedništvom Leclerc trebao biti. U toj posljednjoj cjelini autor naglašava i tamnu stranu oslobađanja, polazeći od boravka Ernesta Hemingwaya s ostalim novinarima u Parizu, do pretjeranog „opuštanja“ američkih vojnika, do te mjere da je grad dobio nadimak Chicogo-sur-Seine.

Ovo meko ukoričeno izdanje tiskano 2009. na 592 stranice teksta predstavlja najsvježiji primjer studija o iskrcavanju na Normandiju u lipnju 1944. godine. Beevor svojim narativnim sposobnostima lakoćom prikazuje stanje na bojištu te u pozadini, tj. u zapovjedništvu. Tekst je odlično popraćen s 42 fotografije i 19 kartografskih prikaza vojnih operacija. Ti prilozi klasificirani su u uvodnom dijelu, koji još sadrži i kratki glosar u kojem su definirane neke specifične kratice, te francuski i njemački termini. Nakon samog teksta studije dolaze bilješke (str. 528-570), bibliografija tekstova koje autor smatra važnima za temu (str. 571-575), te indeks osoba, mjesta, vojnih jedinica i operacija koje nalaze značajno mjesto u tekstu (str. 576-592).

Antony Beevor je svoj rad o savezničkom napadu na Normandiju napisao na osnovi za-bilježenih svjedočanstava ljudi koji su u njemu sudjelovali. Najčešće su to članovi armijskih zapovjedništava (Bradley, Patton), ali i neki časnici ili vojnici koji su bili na bojištu te su opisali svoje sudjelovanje u borbama protiv njemačkih jedinica. Na te podatke se nadovezuju statistički izvještaji o stanju vojnika, učincima bombardiranja i slično. No, u ovom narativu autor prije svega pokušava prikazati perspektivu čovjeka u bitki, bio on vojnik, general, Amerikanac, Britanac ili Nijemac. Problemizira teme poput humanitarnih aspekata bitke (briga za ranjene, odnos prema civilima) i ponašanja prema zarobljenicima. *D-Day: The Battle for Normandy* predstavlja hvalevrijednu literaturu o jednoj od najpoznatijih operacija u ljudskoj povijesti. Zbog kvalitete i širine ona je temelj za istraživanja Drugog svjetskog rata, bilo s vojnog, političkog, psihološkog, kao i brojnih drugih aspekata.

Igor Razum

Dragomir Bondžić, *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945-1960*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011, 358 str.

Objavljena u Beogradu 2011. godine knjiga Dragomira Bondžića *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945-1960*. nastala je u sklopu istraživanja jednog aspekta kulturne, obrazovne i znanstvene politike Komunističke partije Jugoslavije. U žarštu autora, o čemu svjedoči i naslov, jest Beogradsko sveučilište, ali s obzirom na prožimanje znanosti, kulture i politike te centralizaciju sustava u obrađenom razdoblju tema neizbježno uključuje širi, savezni kontekst. Upravo je ta kontekstualizacija, pored pomne obrade neposredne teme, izvor široke vrijednosti ovoga djela za zainteresiranu publiku cijelog prostora bivše Jugoslavije. Bondžić daleko više no što bi se moglo naslutiti prema naslovu obrađuje saveznu politiku međunarodne akademske suradnje i djelatnosti pojedinih jugoslavenskih sveučilišta te se time od obrade beogradskog sveučilišta približava obradi cjelovite međunarodne suradnje bivše države. Sam naslov, *Misao bez pasoša*, preuzet je od naslova članka francuskog pisca, pjesnika i intelektualca Jeana Cassoua objavljenoga 1954., kritike hladnoratovske podjele koja se protegnula iz ekonomske, strateške i političke sfere na znanost i kulturu. Naslov time upućuje na drugi ključan kontekst u koji je smještena međunarodna suradnja beogradskog sveučilišta – Hladni rat i jugoslavenska nastojanja da se pozicionira u bipolarnom svijetu.

Autor kroz svoju neposrednu temu u ovome djelu izvrsno integrira dva različita ali blisko povezana konteksta – jugoslavenski i hladnoratovski.

Sâmo djelo sastoji se, pored predgovora, uvoda i zaključka na srpskom i engleskom jeziku, od tri cjeline: „Misao bez pasoša – međunarodna naučna saradnja 1945-1960“, „Mladost bez granica – međunarodna studentska saradnja 1945-1960“ i „Transfer znanja – strani studenti u Beogradu 1945-1960“. Kako saznajemo iz predgovora, djelo je utemeljeno na višegodišnjem istraživanju povijesti beogradskog sveučilišta i visokog školstva u Srbiji odnosno Jugoslaviji, i djelomično je sadržano u doktorskoj disertaciji autora obranjenoj u veljači 2010. Knjiga je dio projekta *Srpsko društvo u jugoslavenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature* (str. 19-20). Uvod pruža sumarni pregled političkog, institucionalnog i ideološkog konteksta kulturne, obrazovne i znanstvene politike KPJ nakon dolaska na vlast. Dvije su ključne promjene u tom aspektu najavljene kao interpretativne osi djela, Rezolucija Informbiroa 1948. odnosno čitav splet unutrašnjo- i vanjskopolitičkih promjena te ideoloških inovacija nakon nje i uvođenje društvenog upravljanja na sveučilišta i fakultete 1954. godine. S obzirom da je beogradsko sveučilište, kako ističe autor, djelovalo kao dio jedinstvenog visokoškolskog sustava Jugoslavije, svi uvjeti djelovanja, ciljevi, zadaci i procesi bili su zajednički svim sveučilištima zemlje (str. 42).

Prva cjelina, „Misao bez pasoša – međunarodna naučna saradnja 1945-1960“ obuhvaća pet poglavlja. Prvo, „Nasleđe“, kratko je izlaganje postojećih kontinuiteta i dominantnih diskontinuiteta u djelovanju i međunarodnoj razmjeni Beogradskog univerziteta. Naredno poglavlje „Preko gvozdene zavese 1945-1950“ obrađuje unutrašnju institucionalnu centralizaciju i hladnoratovski kontekst međunarodne suradnje prije znatnijeg otvaranja Jugoslavije prema Zapadu. Sovjetska orijentacija jugoslavenske akademske suradnje u razdoblju od 1945. do 1948. ne iznenađuje, no Bondžić navodi i održavanje, iako slabih, veza sa zapadnim sveučilištima. Kako navodi, dominantnim ideološko-političkim kriterijima pri pozivu znanstvenika iz zapadnih zemalja sporadično su pridruživana mjerila stručnosti i pragmatizam (str. 61). Političke prepreke međunarodnoj suradnji bile su, autor navodi, mnogo ozbiljnije prema Sovjetskom Savezu nakon 1948. nego prema Zapadu u prethodnom razdoblju. Treće poglavlje ove cjeline, „Otvaranje prema Zapadu 1950-1955“ u osnovi prati dalekosežne utjecaje III. plenuma CK KPJ iz prosinca 1949. godine. Procesima debirokratizacije i decentralizacije inicijativa uspostavljanja veza sa inozemstvom prenošena je s centralnih državnih organa na republičke organe, ali i na same ustanove, znanstvena i stručna društva te pojedine znanstvenike i nastavnike. Istodobno, presudna mjerila pri upućivanju znanstvenika u inozemstvo i pozivanju stranih u zemlju postaju mjerila stručnosti i koristi za razvoj domaće znanosti (str. 84). Trend decentralizacije ipak nije neupitan te se tijekom 1950-ih ponovno javlja težnja prema centralizaciji, kako zbog unutrašnjih razmatranja tako i zbog potrebe učlanjenja jugoslavenskih sveučilišta u Međunarodno udruženje profesora i nastavnika sveučilišta. Kako je Jugoslavija uspostavila određenu ravnotežu odnosa prema dva hladnoratovska bloka, vanjsku politiku pratila je i međunarodna sveučilišna suradnja, što je tema četvrtog poglavlja, „Zapad, Istok i Treći svet 1955-1960“. Osim obnovom odnosa sa Sovjetkim Savezom razdoblje je obilježeno intenziviranjem kontakata sa sveučilištima zemalja Trećeg svijeta. Posljednje poglavlje cjeline, „Misao bez pasoša – značaj međunarodne saradnje“ svojevrsan je njen zaključak te uz rekapitulaciju osnovnih obrađenih trendova uključuje i isticanje specifičnog jugoslavenskog položaja između hladnoratovskih blokova, kako se on odražavao na sveučilišnu suradnju. Okretanjem prema Trećem svijetu jugoslavenska znanost je od pasivnog primaoca i skro-

mnog sudionika u europskom i svjetskom znanstvenom životu postala aktivan prenosilac suvremenih dostignuća u tek oslobođene zemlje Trećeg svijeta, a time i sudionik i konkurent u izgradnji njihove znanosti, obrazovanja, zdravstva, gospodarstva i državnih sustava, zaključuje autor (str. 164).

Poput prve, druga cjelina „Mladost bez granica – međunarodna studentska saradnja 1945-1960“ više je obrada općeg jugoslavenskog konteksta, naravno s posebnim tematskim naglaskom na beogradskom sveučilištu, nego izdvojena studija o jednoj instituciji. Prvo poglavlje ove cjeline, „Saradnja i sukob sa zemljama narodne demokratije 1945-1950“ uključuje institucionalni okvir studentske suradnje kroz masovne omladinske i studentske organizacije te njihov položaj u i ovisnost o postojećim političkim strukturama. Razmatrajući sudjelovanje jugoslavenskih studenata u međunarodnim studentskim organizacijama, autor prijelomnu 1948. obrađuje kako kroz posljedice jugoslavenskog raskida sa Sovjetskim Savezom tako i kroz hladnoratovski kontekst blokovske polarizacije u studentskim organizacijama. Odjaci vanjskopolitičke reorijentacije na studentsku suradnju obrađeni su u narednom poglavlju, „Novi putevi 50-ih godina – ka univerzalnoj studentskoj saradnji“. Organiziranim posjetima studenata sa zapadnih sveučilišta i njihovom sudjelovanju u radnim akcijama, autor ističe, pridavan je velik ideološko-politički značaj te su obilato propagandno korištene. Suradnju sa studentima Grčke i Turske s druge strane autor promatra kao primjer iznimno uske povezanosti tog vida suradnje i vanjske politike. Intenzitet tih veza iznimno raste od 1952. do 1954., prateći stvaranje Balkanskog pakta, no ubrzo taj smjer veza gubi prioritet. Poglavlje „Sprovođenje međunarodne studentske saradnje 50-ih godina“ prati aktivnosti oko primanja jugoslavenskih studentskih organizacija u IAESTE (*International Association for the Exchange of Students for Technical Experience*) (str. 195). Obradeno formiranje Jugoslavenskog odbora IAESTE u Zagrebu u ožujku 1952. eksplicitan je primjer autorove orijentacije na Jugoslaviju u cijelosti, u većoj mjeri nego što bi nalagala samo nužda kontekstualizacije međunarodne suradnje beogradskog sveučilišta. Posljednje poglavlje cjeline „Univerzalna studentska saradnja krajem 50-ih godina – ljudi u pukotinama blokova i na svim meridijanima“ naglašava jugoslavensku ulogu između dva bloka, posebno s obzirom na nova zaoštavanja 1956. godine. Tim kontekstom, ali i kvalitetom organizacije, autor objašnjava ugled i međunarodnu važnost seminara *Univerzitet danas* koji je od lipnja 1956. svake godine organiziran u Dubrovniku kao jedno od rijetkih mjesta susreta studenata iz suprotstavljenih blokova (str. 218). Poglavlje i cjelina zaključeni su napomenama o postojećim ideološkim sumnjama i političkim kritikama intenzivne međunarodne suradnje s državnog vrha. Koristi od međunarodnih kontakata, navodi autor, balansirane su strahom od strane propagande, negativnih utjecaja, prenošenja stranih pojava među mladima i društvom u zemlji, no naročito strahom od povezivanja stranih utjecaja s domaćom reakcijom (str. 221).

Posljednja, treća cjelina „Transfer znanja – strani studenti u Beogradu 1945-1960“ razlikuje se od prethodne dvije po mnogo većem fokusu na samo beogradsko sveučilište, iako niti ovdje ne nedostaje jugoslavenskog konteksta. Prvo poglavlje cjeline, „Prijatelji iz Istočnog bloka na studijima u Beogradu 1945-1949“ ponovno započinje situacijom prije Rezolucije Informbiroa. Posebno velik broj studenata iz Albanije i Bugarske, prateći jugoslavensku vanjskopolitičku orijentaciju, isprva je zbog opsega ratnog razaranja upućivan više u Zagreb i Ljubljano nego Beograd, navodi autor (str. 225). No Rezolucija temeljito mijenja i taj vid suradnje te su njene posljedice obrađene u poglavlju „Nova iskušenja – začeci politike školovanja stranih studenata 1950-1955“. Početak ozbiljnijeg formuliranja i vođenja kulturne politike

prema inozemstvu autor prepoznaje u osnivanju Komisije za kulturne veze s inozemstvom u ožujku 1953 (str. 237). Od početka stipendiranja stranih studenata u Beogradu javljaju se problemi koji ostaju neriješeni čitavo desetljeće: smještaja, kontrole rada i boravka stranaca, nepovezanosti s fakultetima, poznavanja jezika. Neposredno obrađujući te probleme na primjeru Beogradskog univerziteta autor naglašava kako su bili prisutni i na drugim jugoslavenskim sveučilištima u ovom razdoblju. Uska povezanost međunarodne sveučilišne i studentske suradnje sa jugoslavenskom vanjskom politikom posebno je naglašena u poglavlju „Transfer znanja i ideologije – politika školovanja studenata iz nerazvijenih zemalja 1956-1960“. Tako dok većinu inozemnih studenata na stipendijama u Jugoslaviji sredinom 1950-ih čine studenti iz Burme i Indije, primat krajem desetljeća preuzimaju studenti iz arapskih zemalja Srednjeg istoka i Afrike. Posebno su zanimljivi interesi stranih studenata u Jugoslaviji. Autor navodi kako su europski studenti najviše dolazili na usavršavanje južnoslavenske književnosti, jezika i povijesti dok su studenti iz Azije uglavnom dolazili na studije tehničkih, prirodnih i društvenih znanosti te studije ekonomije, geologije i medicine (str. 248-249). Takva distribucija interesa snažno potvrđuje autorovu tezu o ulozi Jugoslavije u transferu znanstvenih dostignuća iz razvijenijih zemalja u zemlje u razvoju iznesenu na kraju prve cjeline. U ovom poglavlju eksplicitno je naglašen i praktični interes u stipendiranju studenata iz zemalja Tretćega svijeta posredstvom kojih se nastojalo ostvariti ideološki i politički utjecaj Jugoslavije u tim zemljama te osigurati ekonomske prilike. U tu svrhu su traženi i načini kako održati kontakt sa studentima nakon povratka u matične zemlje, posebno s pojedincima za koje se procjenjivalo da bi mogli imati važne pozicije u političkom i ekonomskom životu (str. 258). Poglavlje „Problemi u svakodnevnom i političkom životu“ posebno obrađuje dvije skupine problema, onih vezanih uz studije, smještaj i ishranu te one vezane uz rad na povezivanju stranih i domaćih studenata i utjecaja na njih. Javljale su se i napetosti i netrpeljivost između domaćih i stranih studenata, koje je iz perspektive prvih izazivao naizgled povlašteni položaj drugih, izražen kroz bolji smještaj i veće stipendije. Posljednje poglavlje cjeline, „Na početku nove decenije – osvrt na rezultate, nove mere i smernice za budućnost“ kratak je pregled promjena početkom 1960-ih, posebno nakon Prve konferencije nesvrstanih u Beogradu te uvid u ocjene Komisije za kulturne veze s inozemstvom o dotada ostvarenoj suradnji.

U zaključku autor ponovno naglašava dvostruku uvjetovanost međunarodne suradnje Beogradskog univerziteta nakon Drugoga svjetskog rata, njegovom ulogom u novom političkom, društvenom i ekonomskom poretku koji je izgrađivala KPJ s jedne i jugoslavenskim položajem u međunarodnoj politici i Hladnom ratu s druge strane. Rast intenziteta međunarodne suradnje kroz čitavo promatrano razdoblje također je postavljeno u kontekst odgovarajućih međunarodnih trendova razvoja obrazovanja, znanosti i tehnike te ekonomskog razvoja. Konačno, autor zaključuje da iako Jugoslavija nije mogla rušiti granice koje je Hladni rat postavio u znanstvenom i studentskom svijetu, uspijevala je u njima stvoriti ozbiljne pukotine (str. 308). Knjiga *Misao bez pasoša* Dragomira Bondžića prije svega je povijest jedne institucije, Beogradskog univerziteta, odnosno jednog aspekta njene djelatnosti, međunarodne znanstvene i studentske suradnje u razdoblju od 1945. do 1960. godine. No, kao što je u ovome prikazu više puta spomenuto opsegom nadilazi povijest samog beogradskog sveučilišta i predstavlja vrijedan doprinos jugoslavenskoj znanstvenoj, akademskoj i kulturnoj povijesti. Zahvaljujući širini obrade i detaljnosti argumentacije djelo bi trebalo postati nezaobilazan dio bibliografije radova iz bilo kojeg od navedenih aspekata jugoslavenske povijesti.

Marko Fuček

Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija, Srednja Europa, Zagreb 2012, 582 str.*

Knjiga *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)* Snježane Koren djelo je koje u šest poglavlja istražuje kako je Komunistička partija Jugoslavije, koja je po završetku Drugog svjetskog rata osigurala dominantnu poziciju i monopol na odlučivanje u svim područjima društvenog života, postupala s prošlošću te na koji se način to manifestiralo kroz programske i udžbeničke narative. Autorica Snježana Koren (1965) povjesničarka je i viša znanstvena suradnica na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Proučava hrvatsku i jugoslavensku povijest u dvadesetom stoljeću, kulturu sjećanja i politiku povijesti te udžbenike i nastavu povijesti.

Prvo poglavlje knjige, pod naslovom „Kome i kakvo vaspitanje i obrazovanje? Politika obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1960.“ bavi se prvim poslijeratnim godinama gdje je Komunistička partija Jugoslavije prosvjetu promatrala kao jedan od važnih čimbenika u procesu širokog kulturnog preobražaja društva, odnosno dio kulturne revolucije. Drugi svjetski rat prouzročio je opći zastoj u školstvu – brojni učenici nisu bili u mogućnosti pohađati nastavu tijekom rata, velik broj školskih zgrada bio je oštećen ili uništen, a manjkao je i velik broj nastavnika. Ustavom FNRJ, ističe Koren, bila je zagarantirana obavezna i besplatna osnovna nastava, škola je odvojena od crkve, a škole su proglašene državnim ustanovama. „Opišmenjavanjem stanovništva trebalo je iskorijeniti nepismenost, a omasovljavanjem osnovnog obrazovanja i obuhvaćanjem sve djece školskih obveznika osnovnim četverogodišnjim obrazovanjem spriječiti stvaranje novih nepismenih. Produljivanje obveznog obrazovanja na sedam i potom na osam godina trebalo je pomoći podizanju kulturnog i obrazovnog nivoa stanovništva, a povećanje broja srednjih škola omogućiti da sva djeca koja to žele mogu nastaviti obrazovanje.“ (67-68)

Zahvaljujući ishodu rata Komunistička partija Jugoslavije u svojim je rukama usredotočila praktički neograničenu moć i izvanredne ovlasti u upravljanju državom. Ishodišne točke njezina zahtjeva za legitimitetom istovremeno su bile i u prošlosti i budućnosti. S jedne strane, KPJ je svoju rukovodeću poziciju u društvu temeljila na ulozi predvodnika i organizatora pobjedonosne narodnooslobodilačke borbe, dok se s druge strane legitimirala kao avangarda radničke klase koja u sebi nosi povijesnu misiju stvaranja novog, boljeg i pravednijeg društva u kojem će biti eliminirana međusobna eksploatacija ljudi. Politika povijesti kreirala se internim odlukama Politbiroa u kojem je središnju ulogu imao Josip Broz Tito, a najbliži suradnici bili su mu Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas. Politbiro je formulirao i usmjeravao unutarnju i vanjsku politiku, donosio ključne smjernice za buduću razvoj društva, rukovodio ideološkim obrazovanjem itd. Međutim, sudeći prema zapisnicima Politbiro, navodi Koren, CK KPJ je na svojim sjednicama rijetko i malo raspravljao o školstvu. Prva značajnija rasprava o toj temi održana je potkraj prosinca 1949. kada je donijeta odluka o napuštanju sovjetskog modela u obrazovanju i prelasku na osmogodišnje školovanje. Kontrola nad radom Ministarstva prosvjete ostvarivala se preko visokih dužnosnika koji su velikim dijelom bili članovi komunističke partije, a odluke o njihovu postavljanju donosile su se na sjednicama Politbiroa CK KPH. No, zanimljivo je spomenuti, dok su u Sloveniji i Srbiji ministri prosvjete od početka bili visoko pozicionirani članovi Partije, u Hrvatskoj su sve do 1951. ministri dolazili iz redova Hrvatske republikanske seljačke stranke. Međutim, na mjesto ministra prosvjete dolazili su, razumljivo, oni članovi u koje je KPH imao povjerenja. Retorika jugoslavenskog socijalističkog patriotizma i jugoslavenske socijalističke kulture koja je dominirala u

raspravama Ideološke komisije trebala je poslužiti prvenstveno održanju jedinstva zemlje, ali i očuvanju osobne vlasti ljudi iz partijskog vrha.

Drugo poglavlje, naslovljeno „Nastava povijesti 1945-1960: Mijene i kontinuitet“, obrađuje ulogu nastave povijesti u poslijeratnom razdoblju koju su uvelike određivale legitimacijske potrebe novih komunističkih vlasti. Ovdje se navodi kako je historiografiji i nastavi povijesti, ali i ostalim društvenim znanostima, u prvim poslijeratnim godinama pridavano izuzetno značenje jer je upravo njima bilo namijenjeno „pravilno“ tumačenje promjena koje su se dogodile u sadašnjosti, kao i pronalaženje njihovih ishodišta u prošlosti. „Historiografija i nastava povijesti trebale su biti jedno od važnijih ishodišta i sredstava u stvaranju zajedničkog sjećanja: pronalazeći iznova kontinuitet s prikladnom prošlošću, trebale su pružiti potporu učvršćenju režima te osigurati unutarnju koheziju društva.“ (89)

U poglavlju se navodi kako je provedba novih programa povijesti otvorila niz praktičnih problema – s unošenjem osnovnih pojmova iz područja sociologije, političke ekonomije i kulturne povijesti u program povijesti, nastava povijesti počela se pretvarati u svojevrsan kompleksni društveni predmet. Istovremeno se postavljalo pitanje jesu li nastavnici povijesti dovoljno obrazovani da predaju takav predmet koji je iziskivao obrazovanog čovjeka sa solidnim znanjem iz različitih područja društvenih i humanističkih znanosti. Nastava povijesti sada je trebala učenicima posredovati dijalektičko-materijalistički pogled na svijet te biti utemeljena na koncepciji koja se nazivala „marksističkom“ ili „marksističko-lenjinističkom“. Povjesničar je mogao ispravno pristupiti istraživanju i tumačenju prošlosti samo ako je u svojoj analizi koristio marksističke koncepte i kategorije i aktivno se svrstao na stranu „progresivnih snaga“ u povijesti. Ključni organizirajući koncepti bili su, ističe autorica, *klasna borba* i *revolucija* kao pokretačke sile društvenog razvoja. Prvi i osnovni zadatak nastave povijesti bio je omogućiti učenicima da oblikuju materijalistički pogled na svijet te spoznaju i usvoje opće zakone historijskog razvitka koji vode ljudsko društvo i ukazuju na perspektive njegovog razvoja. U djelu je jasno naznačeno da je ovakvo poimanje povijesti bilo u osnovi teleološko i determinističko jer je vodilo shvaćanju da su određeni povijesni događaji, razvoj i ishodi bili neizbježni te u krajnjoj instanci da povijest kao disciplina može predvidjeti budućnost. „Proučavanje povijesti smatralo se stoga važnim za spoznaju općeg smjera povijesnog razvoja: povijest je na pojedinačnim primjerima trebala pružiti dokaze za opće zakone društvenog razvoja, a koncepti poput revolucije trebali su objasniti pojedinačne događaje poput robovskih ustanaka i seljačkih buna.“ (119)

Treće poglavlje, pod naslovom „Udžbenici povijesti: Od sovjetskih do domaćih“ bavi se prihvaćanjem sovjetskog modula i programa, a nakon sukoba s Informbiroom, njegovim djelomičnim napuštanjem. U poglavlju se navodi kako su nakon rata u Jugoslaviji odbačeni svi udžbenici koji su se koristili prije i tijekom rata, a umjesto njih prevedeni su sovjetski udžbenici opće povijesti te je započeo rad na izradi novih udžbenika za nacionalnu povijest. Prvi sovjetski udžbenici prevedeni su tijekom ljeta 1945. i počeli su se koristiti u jugoslavenkim školama već u prvoj poslijeratnoj godini (1945/46). Udžbenici su tada postali jedan od primarnih instrumenata poučavanja kojima se trebalo osigurati obrazovanje svih učenika na isti način, u isto vrijeme i u istom duhu. Kad se tome pridoda i dominantna paradigma prema kojoj je poučavanje povijesti imalo prvenstveno odgojnu ulogu i služilo oblikovanju prikladnog socijalističkog identiteta, jasno je da su udžbenici povijesti uvijek bili znatno više od pukog didaktičko-metodičkog sredstva. Autorica izvrsno prikazuje kako su oni zapravo predstavljali službene tekstove iza kojih je stajao autoritet države, odnosno tekstove kojima su se prenosila obvezujuća značenja i službena tumačenja prošlosti. Njihov sadržaj trebao je

služiti ne samo u odgoju i obrazovanju učenika već i kao sredstvo za orijentaciju nastavnika. Rad na udžbenicima iz nacionalne povijesti, naglašava autorica, pokazao se teškim iz nekoliko razloga: pripremu novih udžbenika ometale su česte promjene programa, međutim, izradu su znatno usporavali teže rješivi problemi koji su se doticali osjetljivog nacionalnog pitanja te nastojanja da se naglašavanjem nacionalne ravnopravnosti i *bratstva i jedinstva* pacificiraju međunacionalne tenzije i strahovi.

Slijedeće poglavlje, naslovljeno „Povijest koja spaja ili povijest koja razdvaja“ bavi se komparacijom udžbenika povijesti u jugoslavenskim republikama. Ovdje je zanimljivo istaknuti kako su jedino Hrvatska, Slovenija i Srbija uspjele do kraja 50-ih izraditi veći dio potrebnih udžbenika, dok je u ostalim republikama bilo problema. Bosna i Hercegovina i Crna Gora uspjele su proizvesti tek neke od potrebnih udžbenika, pa su se u tim republikama koristili udžbenici iz Srbije i/ili Hrvatske. U ovom poglavlju autorica detaljno obrađuje određene povijesne cjeline u komparativnoj perspektivi, pa tako navodi da je jedna od tema gdje su se u prikazima pojavile izrazite razlike bila obrada osnivanja i naseljavanja Vojne krajine. Prva se razlika javlja već u opisima migracija stanovništva koje su bile posljedica osmanskog osvajanja: „dok hrvatski udžbenici tematiziraju i seobe Srba i seobe „stanovništva hrvatskih krajeva“, u fokusu srpskih udžbenika samo su seobe Srba prema Sjeveru“. (284) U hrvatskom je udžbeniku „naseljavanje prikazano kao inicijativa hrvatskog plemstva, u srpskom udžbeniku je do njega došlo na poziv „austrijskih careva“. Nadalje, dok se u hrvatskom udžbeniku upadljivo izbjegava spomenuti etnička, pa čak i konfesionalna, pripadnost naseljenika u Vojnoj krajini (o naseljenicima u Vojnoj krajini govori se samo kao o „prebjezima s turske strane“, „Vlasima“ ili „krajšnicima“), u srpskom udžbeniku oni su jasno naznačeni kao etnički Srbi koji su naselili područje Like, Krbave i Slavonije“. (285) Ono što najviše začuđuje, naglašava S. Koren, jest način na koji se kod učenika gradila slika o „drugome“. Dok je u hrvatskom udžbeniku uloga negativca dodijeljena bečkom dvoru koji radi na izdvajanju Vojne krajine iz sastava Hrvatske, u srpskom je udžbeniku ista uloga dodijeljena hrvatskim plemićima i dodatno poduprta njihovim stavljanjem u isti kontekst s katoličkom crkvom. U nastavku poglavlja autorica komparira relevantne cjeline udžbenika iz povijesti, kao što su Srednji vijek, Prvi i Drugi srpski ustanak, Prvi svjetski rat i stvaranje prve Jugoslavije te navodi da se u prikazima ovih tema mogu pronaći značajne razlike u tumačenjima u slovenskom, hrvatskom i srpskom udžbeniku. Ovdje se zapravo donose tri pripovijesti koje su slične u osnovnim činjenicama, no razlikuju se u naglascima i prioritetima. Prema tome, već su se u ranim 50-ima pojavila različita tumačenja svih onih tema koje su postale sporne u historiografiji, ali i u političkom diskursu, u kasnijim desetljećima, naročito u 1980-ima.

Peto poglavlje, naslovljeno „Prošlost na koju su sjećanja svake godine sve življa“, odlično prikazuje način na koji su ključni događaji iz doba rata stavljeni u svakodnevni diskurs, odnosno kako se pogled u prošlost stavljao u funkciju sadašnjosti. Ovdje se navodi kako se povijest NOB-a u školskim programima i priručnicima redovito nadovezivala na povijest Kraljevine Jugoslavije do te mjere da se povijest prve Jugoslavije ponekad smještala unutar teme o NOB-u. Ovakvo povezivanje imalo je jasnu kontrastivno-negacijsku funkciju – potreba za stvaranjem „nove“ Jugoslavije objašnjavala se nedostacima „stare“. Prikaz povijesti stare Jugoslavije smatra se izrazito važnim kako bi učenici mogli razumjeti zašto nema povratka na staro. Nadalje, navodi se kako se nepostojanje osobnog ratnog iskustva mladih generacija nastojalo kompenzirati pojačanim proslavljanjem i obilježavanjem značajnijih datuma iz ratne i revolucionarne prošlosti. „Komemoriranje ratnih događaja koristilo se kao sredstvo društvene kontrole, discipline i mobilizacije, podsjećajući uvijek iznova mladu generaciju na

dug koji ima prema starijim generacijama za život u miru i napretku. Naglašavanje jugoslavenske orijentacije i tekovina NOB-a odrazilo se i u proizvodnji novih općejugoslavenskih državnih praznika te u velikim proslavama značajnih obljetnica iz NOB-a i povijesti Partije koje su trebale potaknuti oblikovanje zajedničkog, nadnacionalnog sjećanja koje je nadilazilo republičke granice.“ (372)

Zadnje poglavlje, „Nastava povijesti i kultura sjećanja“, prvenstveno se bavi značenjima koja su se u novoj interpretaciji povijesti pridjeljivala određenim osobama i događajima. U poglavlju je istaknuto kako se samim činom imenovanja nekome ili nečemu dodjeljuje novi identitet, a rituali imenovanja, primjerice imena škola, sadrže u sebi težnju za simboličkim autoritetom kao društveno priznatom moći nametanja određenog viđenja društvenog svijeta. Ovdje je odlično obrađeno ideološko-edukativno značenje imenovanja škola po herojima NOB-a. Također, jasno je opisan potpuni lom s praznicima prve Jugoslavije, prvenstveno onima koji su simbolizirali čin ujedinjenja i monarhiju. Naznačeno je kako se isto tako nisu obilježavali ni blagdani koje je uvela Banovina Hrvatska, a koji su imali stranačko, haesesovsko obilježje. U NR Hrvatskoj vjerski blagdani ukinuti su kao službeni praznici, iako se, ističe autorica, još neko vrijeme na te dane dopuštao izostanak s nastave učenika odgovarajućih vjeroispovijesti. Njihovo praznikovanje u potpunosti je ukinuto 10. prosinca 1951. godine, a naknadno je uslijedila i odluka o ukidanju nastave vjeronauka u školama.

Velik dio poglavlja posvećen je opisu središnje školske proslave 29. studenog – praznika kojim su se svake godine prizivala u sjećanja dva povijesna događaja: Drugo zasjedanje AV-NOJ-a 1943. godine, te zasjedanje Ustavotvorne skupštine 1945. godine. Svečanosti povodom ovog datuma imale ulogu oživljavanja središnjih vrijednosti u kolektivnom pamćenju – kako učenika tako i nastavnika. Priredbe su započinjale i završavale himnama: prve poslijeratne godine školske godine redovito su se izvodile obje himne – *Lijepa naša* i *Hej, Slaveni*. No, od 1947. prevagnula je državna himna. Nakon prigodnog predavanja slijedio je program koji se najčešće sastojao od recitacija, zbornih pjesama i kola u izvedbi učenika. Također, 29. studenog vezivao se i uz svečanost primanja najmlađih učenika u pionire, masovnu dječju organizaciju stvorenu prema sovjetskom modelu kojoj je cilj bio razviti svijest o pripadnosti ideološkoj zajednici od najranije dobi. Dalje se navodi kako su za razliku od 29. studenoga, koji je bio praznik s izrazito historijskom simbolikom, školske priredbe povodom Prvog svibnja bile prvenstveno orijentirane na sadašnjost, pa su u njima nastavnici povijesti imali manje istaknutu ulogu.

Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960) iznimno je djelo u kojem autorica Snježana Koren složenu tematiku politike povijesti prezentira na pregledan i sveobuhvatan način. Knjiga detaljno prikazuje kako je i na koji način povijest trebala poslužiti Komunističkoj partiji Jugoslavije kao legitimacija političkog djelovanja, ali i kao razgraničenje s prethodnim poretkom. U djelu se također osobitu pažnju posvećuje vanjskim i unutarnjim faktorima koji su utjecali na prioritete i promjene u manifestaciji ideoloških postavki KPJ, do kojih je došlo prvo prihvaćanjem sovjetskog modela i uzora u školstvu, a potom njegovim napuštanjem. Veliki doprinos knjige zasigurno je i izvrstan prikaz kako je s prolaskom vremena i odmicanja od rata fabrikacija sjećanja na rat postajala sve intenzivnija. Idealizirano ratno iskustvo bilo je izvoršte herojskih djela i ratnih mitova iz kojih se uvijek iznova crpilo kada je trebalo mobilizirati lojalnost, održavati poredak ili osigurati društvenu koheziju. Koren svoje djelo, koristeći mnogo izvora, piše zanimljivo i pitko na taj način u potpunosti zaokuplja pažnju čitatelja.

Djelo je, radi specifične tematike, interesantna i korisna literatura prvenstveno stručnjacima na ovom području.

Bruno Korea Gajski

Zinn, Howard, Narodna povijest Sjedinjenih Američkih Država, 1492. – danas, V.B.Z., Zagreb 2012, 791 str.

Rijetko koji povjesničar za života doživi svjetsku slavu i opći interes za njegovim radovima kao što je to bio slučaj s Howardom Zinnom, nedavno preminulim autorom kultne knjige *Narodna povijest SAD-a*. No iako je slovio za svojevrsnu popularnu ikonu lijevo orijentiranih intelektualnih kretanja u SAD-u, baš poput lingvista Noama Chomskog, Zinn je zapravo tek toleriran ili najčešće žestoko kritiziran od strane pobornika konzervativnog krila američke historiografske paradigme. Primjera radi, Arthur M. Schlesinger mlađi, povjesničar koji je za života uglavnom pisao o američkim predsjednicima, o Zinnu je svojevremeno rekao: „Znam da me on vidi kao opasnog reacionara. (...) Ali ni ja njega ne doživljam naročito ozbiljno. On je polemičar, a ne povjesničar.“¹ Tako što i ne čudi s obzirom na Zinnova nastojanja demistificiranja nacionalne epike. Naprosto, za njega niti jedan američki predsjednik, visokopozicionirani političar, gospodarstvenik ili vojni zapovjednik koji je na ovaj ili onaj način obilježio povijest SAD-a te tako pronašao svoje mjesto u školskim udžbenicima povijesti nije imao povlašten status i izuzeće od kritičkog promišljanja ili negiranja već ustaljenih, uglavnom pozitivnih predodžbi o njegovom liku i djelu. Zinn čitave administracije, političke kolektive i inicijative, korporativne konglomerate i druga središta moći postavlja na optuženičku klupu. Otvoreno je pristran i to ne skriva. Fundamenti ovog intrigantnog štiva dobrim dijelom počivaju na ideji kako je „nemoguće biti neutralan na vlaku koji se kreće“, na vlaku neoimperijalističkih preventivnih ratova, sve većih socijalnih razlika između ekstremno bogatih i siromašnih, na tračnicama koje nas lako mogu odvesti u nešto poput apokaliptičnog nuklearnog rata. Čitajući ovu knjigu teško se oteti dojmu da je Zinn zapravo pisao „aktivističku“ historiografiju, što god ona zapravo jest. Za Zinna, bivšeg američkog vojnika i deklariranog pacifista, povijest (ili bolje rečeno, historija) je svojevrsno oružje uma – s jedne strane, ona može predstavljati vještu i pogubnu orvelovsku manipulaciju sa svrhom racionalizacije postupaka i postojanja trenutnih društveno-političkih struktura, no može poslužiti i kao čimbenik razotkrivanja klasnih sukoba koji, prema Zinnovim riječima, stoji iza svakog „nacionalnog interesa“. (str. 740) Kada je krajem 1970-ih počeo pisati *Narodnu povijest* Zinn je, prigrlivši ideju „povijesti odozdo“ (*history from below*), odlučio ispričati priču o razvoju SAD-a kroz prizmu siromašnih, potlačenih i zaboravljenih.

Nešto više od trideset godina nakon objavljivanja američkog originala, u nakladi V.B.Z.-a konačno je i na hrvatskom tržištu izašao prijevod Zinnove knjige. Na taj je način domaćem čitateljstvu predstavljena nova/stara sinteza američke povijesti u vrlo dobrom prijevodu Snježana Hasnaša. Predgovor V.B.Z.-ovom izdanju napisao je povjesničar Tvrtko Jakovina, a knjiga je kroz gotovo osamsto stranica podijeljena na dvadeset pet poglavlja, uz dodatak završne riječi, bibliografije, kazala i nekoliko crtica o samom autoru. *Narodnu povijest* otvara

1 „Howard Zinn: The People’s Historian“, Paul Street, *Z Space*, 2010, poveznica: <http://www.zcommunications.org/howard-zinn-the-peoples-historian-by-paul-street> (25. 3. 2013.)

poglavlje pod nazivom „Kolumbo, Indijanci i ljudski napredak“, a posljednjih nekoliko stranica posvećeno je izborima iz 2000. i „ratu protiv terorizma“.

Pišući o otkrivanju i kolonizaciji Novog svijeta, Zinn u prvi plan stavlja genocidne aspekte ove povijesne etape europske civilizacije u susretu s indijanskim narodima. Kako bi kontekstualizirao navedene procese i indirektno ponovio svoja stajališta, Zinn prenosi ulomke iz spisa de las Casasa, španjolskog dominikanca iz 16. stoljeća: „znači da je od 1494. do 1508. nestalo više od tri milijuna ljudi zbog rata, ropstva i rudnika. Tko će u budućim generacijama povjerovati u to? Ja sam pišući o tome kao upućeni očevidac, jedva povjerovao u to.“ (str. 25) Čitatelju tada, ako ne i ranije, postaje jasna Zinnova gotovo pa misionarska agenda – artikulacija i davanje glasa onima koji su se izgubili negdje u vremenu, zaboravljeni od strane povjesničara i kolektivne svijesti. Isti se obrazac ponavlja i u preostalim poglavljima, od sjevernoameričkog robovlasništva, mita o američkoj revoluciji, etničkog čišćenja usmjerenog prema indijanskim plemenima, subordinaciji žena, eksploatacije tvorničkih radnika, do ratničkog napuštanja izolacionizma početkom 20. stoljeća.

Naročito je zanimljiv dio o revoluciji protiv Britanskog Carstva, gdje Zinn tvrdi kako je tada naznačen obrazac daljnjeg tijeka američke povijesti koja se, prema njegovom mišljenju, očitovala u regrutaciji ljudi nižeg društvenog statusa kako bi se borili za ideale i interese svojih vođa. (str. 81) Pritom izdvaja još jednu odliku nove nacije: s obzirom na svoje enormno bogatstvo, država je bila u mogućnosti stvoriti najimućniju elitu na svijetu te u isto vrijeme iskoristiti srednji stalež kao svojevrsnu „tampon zonu“ između dvije krajnosti američkog društva – moćnika i obespravljenih. Srednji sloj (obrtnici, mornari, farmeri, i dr.) obuhvaćen je revolucionarnom retorikom kao „narod“, dok prosvjetiteljski ideali o prirodnom pravu i općoj jednakosti nisu dotaknuli robove, žene, siromahe i urođenike.

Zinn širenje rane američke države prema zapadu u postrevolucionarnom periodu te naseljavanje bijelih doseljenika na indijansku zemlju bez zadržke naziva krađom urođeničkog teritorija. „Ti su sporazumi, te *otimačine zemlje*, postavili osnovu za kraljevstvo pamuka, za robovske plantaže.“ (str. 152) Naročito je kritičan prema sedmom predsjedniku SAD-a, Andrewu Jacksonu, zagovorniku ideje o agresivnoj relokaciji Indijanaca. Zinn razmatra ustaljene interpretacije Jacksonovog lika od strane drugih povjesničara te nudi svoje mišljenje. „Ako prođete kroz srednjoškolske i osnovnoškolske udžbenike iz američke povijesti, pronaći ćete Jacksona graničara, vojnika, demokrata, čovjeka iz naroda – ne Jacksona robovlasnika, špekulanta za poslove sa zemljom, krvnika vojnika disidenata, istrebljivača Indijanaca.“ (str. 153) Dakako, Jackson nije jedini američki predsjednik podložan Zinnovoj kritici. U kontekstu abolicionističkog pokreta i Građanskog rata, Zinn Abrahama Lincolna, tradicionalno jednog od široj javnosti dražih američkih predsjednika, opisuje kao vještog kalkulanta s izraženim smislom za trenutak. „Upravo je Abraham Lincoln savršeno kombinirao potrebe poslovnog svijeta, političke ambicije nove Republikanske stranke, retoriku humanitarizma. Njemu ukidanje robovlasništva nije bilo na vrhu liste glavnih prioriteta, međutim bilo je dovoljno blizu da bi ga onamo privremeno mogli pogurati pritisci abolicionista i praktična politička korist.“ (str. 212)

Ulazak SAD-a u Prvi svjetski rat Zinn objašnjava kao neki oblik kapitalističkog pragmatizma; s jedne strane, postojala je potreba za stvaranjem nacionalnog konsenzusa, a s druge pak za međunarodnim suparništvom, odnosno ratom kako bi se stvorila umjetna zajednica interesa između bogatih i siromašnih. (str. 398) Nakon smrti 50.000 američkih vojnika zemljom se proširilo ogorčenje i otrežnjenje, kao i strah od socijalističke agitacije. Klasni rat i

dalje je trajao u tom navodno besklasnom društvu, tvrdi Zinn. (str. 411) Međuratno razdoblje *Narodna povijest* obrađuje u okvirima radničkih gibanja i štrajkova, s kraćim osvrtom na položaj Afroamerikanaca i žena, prije svega feministica.

U Drugom svjetskom ratu Zinn je i sam aktivno sudjelovao te ovoj problematici pristupa kao povjesničar ali, i u neku ruku, svjedok vremena. Prilikom obrade navedene povijesne etape, on kritiku usmjerava prema hipokriziji američke politike kada je riječ o obrani načela neuplitanja u poslove drugih zemalja. Iako je Bijela kuća bila nominalno protiv ove vrste intervencionizama, Zinn nabrāja brojne slučajeve kada su upravo Sjedinjene Američke Države prekršile ovo načelo, poput vojnih djelovanja u Kolumbiji, Nikaragvi, Haitiju, Kubi, itd.. Iako priznaje činjenicu da je SAD ipak bila demokratska država s određenim slobodama, dok je Njemačka nedvojbeno bila fašistička diktatura, Zinn piše sljedeće: „Međutim, promatrajući antisemitizam u Njemačkoj, crnci vlastitu situaciju u SAD-u nisu mogli smatrati previše različitom. A i Sjedinjene Američke Države malo su učinile glede Hitlerove politike progona. Zapravo, one su se pridružile Engleskoj i Francuskoj u umirivanju Hitlera tijekom cijelih tridesetih. (...) Roosevelt je bio toliko zainteresiran da okonča ugnjetavanje Židova kao što je Lincoln bio zainteresiran da okonča robovlasništvo tijekom Građanskog rata; njihov prioritet u politici nisu (kakvo god bilo njihovo osobno suosjećanje prema žrtvama progona) bila prava manjina, već moć zemlje.“ (str. 447 - 448) Drugim riječima, i američko je društvo bilo definirano obrisima šovinizma rasne segregacije i patrijarhalnosti. Razloge ulaska SAD-a u rat Zinn pronalazi u ugrozi američkih gospodarskih interesa od strane japanskog imperijalizma u Kini. Japansko osvajačko napredovanje prešutno je prihvaćeno, kao i zajednička eksploatacija kineskog teritorija. Ipak, onog trenutka kada je Japan pokušao zauzeti Kinu, zemlju iz koje je dolazila većina američkog kositra i gume, kao i znatne količine drugih sirovina, započela je faza izraženog američko-japansko antagonizma za čiju je vojno-oružanu manifestaciju kao izgovor poslužio prosinac 1941. i napad na Pearl Harbor. Zinn se jednako oštro obrušava i na bacanje nuklearnih bombi na Japan. „Da Amerikanci nisu inzistirali samo na bezuvjetnoj predaji – to jest, da su htjeli prihvatiti samo jedan uvjet predaje, da car, sveta figura za Japance, oстане na položaju – Japanci bi pristali zaustaviti rat. Zašto Sjedinjene Američke Države nisu poduzele taj mali korak da se spase i američki i japanski životi?“ (str. 462) U knjizi se prenosi razmišljanje povjesničara Gabriela Kolka koji jezgrovito iznosi motivaciju SAD-a tijekom ovog rata, tvrdeći da je „američki ekonomski ratni cilj bio spasiti kapitalizam kod kuće i u inozemstvu.“ (str. 452) Po završetku rata dogovoren je novi međunarodni ekonomski poredak s izraženom dominacijom nekoliko imperijalnih sila, i to prije svega SAD-a i Sovjetskog Saveza. „Rat je pomladio američki kapitalizam“, zapisao je povjesničar Lawrence Wittner. (str. 464) Nadalje, Zinn posvećuje znatnu pozornost američkom pokretu za građanska prava (za njega iznimno važnom razdoblju u intelektualno formativnom smislu), tridesetak stranica izdvaja za rat u Vijetnamu, osvrće se na američke feministkinje, seksualnu revoluciju, život Indijanaca u rezervatima, kulturološki značaj *rock and rolla*, promjene u obrazovnom sustavu tijekom 1960-ih i 1970-ih godina... Brojna izdanja i dopune Zinnove originalne *Narodne povijesti* iz 1980. godine u svojim posljednjim inačicama, pa tako i u ovoj hrvatskoj, čitatelje vode na rub 21. stoljeća.

U enormnom historiografskom pothvatu, kakav danas ne priliči mnogim povjesničarima, ukoliko nije riječ o nekoj vrsti kolektivnog projekta, Zinn je prevalio uistinu zadivljujuć put – od iskrcavanja prvih Europljana na Antilima krajem 15. stoljeća do tragičnog 11. rujna 2001. godine. U razgovoru za *Flagpole Magazine* objavljenom u veljači 1998., na pitanje kako bi izgledala njegova povijest svijeta, Zinn je odgovorio: „Pokušao bih naglasiti razlike između

moćnih i eksploatiranih nacija. Bila bi to povijest imperijalne moći, od Europe 16. stoljeća do 20. stoljeća i Amerike. Volio bih se osvrnuti na nastojanja ljudi da zbacе imperijalizam i uspostave demokraciju u smislu iskorjenjivanja rata i nasilja.“ Prilikom istog intervjua, dostupnog i na Internetu², Zinn je ponovno istaknuo svoj intelektualni *credo* prema kojem je dužnost svakog povjesničara „obrana žrtava, onih koji nisu imali moć.“ Tome je dodao i sljedeće diskutabilno stajalište: „Povijest je sve što se dogodilo do prije desetak minuta. Ne razlikujem povijest i suvremene događaje. Ako zanemarimo noviju prošlost povlačimo umjetnu liniju između daleke i neposredne prošlosti, a potreban nam je čitav raspon prošlosti kako bismo razumjeli što se događa.“ Prigovor ovakvom poimanju povijesne znanosti prvenstveno bi mogao biti usmjeren prema Zinnovom neuviđanju ili odbacivanju ideje da je i sam povijesni narativ, kakav god on bio - *artificijelan*, odnosno da je historiografska rekonstrukcija prošle zbilje uvijek, bez ili s „umjetnim granicama“ koje razdvajaju prošlost i sadašnjost, stanovita diskurzivna *konstrukcija*. Korijen navedene Zinnove artikulacije poimanja, blochovski govoreći, „zanata povjesničara“, vjerojatno jednim dijelom leži i u lingvističkom aparatu engleskog jezika koji s puno manje spretnosti, od recimo hrvatskog jezika, semantički razlikuje *prošlost*, *povijest*, *historiju* i *historiografiju*. I uistinu, polazeći od ovakve dihotomije, legitimno je nazvati poviješću sve ono što se dogodilo do prije deset do dvadeset minuta, no to nikako nije historija (kritičko-znanstvena svijest, odnosno prosudba) niti pisana prezentacija iste, dakle historiografija.

Zinnovo odbacivanje pretpostavke o nužnoj objektivnosti povjesničara davno je apsolvirano i opće je poznata stvar. Naime, razumljivo je da i sam odabir teme istraživanja često upućuje na svjetonazorsku orijentaciju povjesničara, kao što i interpretacije historijskih procesa te selekcija dostupnog faktografskog korpusa ocrtavaju ideološku uvjetovanost i limite ljudske episteme, no relativno lako odbacivanje metodološko-znanstvenog instrumentarija povijesne znanosti prije ide kao „voda na mlin“ *ad hoc* kritičarima bez stvarnog uvida u sadržaj kraćeg rada ili knjige, nego u prilog samom autoru. Na tom su tragu Zinnu upućeni brojni prigovori. *Narodna povijest SAD-a*, naime, napisana je korištenjem isključivo sekundarnih izvora, bez konzultacije arhivske građe, a u samom tekstu Zinn prilikom iznošenja određenih tvrdnji ne navodi izvore osim ponekad, ako je riječ o citatima ili parafrazama tvrdnji drugih povjesničara. „Ukazati na svaki izvor informacija u tekstu značilo bi knjigu nemoguće zakrčiti bilješkama...“, stoji kao objašnjenje u uvodnom paragrafu prije navođenja korištene bibliografije. (str. 744) Kako god bilo, novim bi generacijama povjesničara koristile detaljnije istraživačke upute, usmjeravanje na konkretne izvore i teorijsko-metodološki savjeti čemu i na koji način pristupiti prilikom nove obrade pojedinih poglavlja američke povijesti, kao što bi i s implementacijom znanstvenog iskazivanja referenci bio oboren i jedan od najvećih prigovora Zinnovom radu.

Narodna povijest SAD-a doživjela je brojna izdanja i prijevode na mnoge svjetske jezike, izdane su inačice knjige u stripu, tekst je prilagođen najmlađim čitateljima, snimljeni su i dokumentarni filmovi po Zinnovom predlošku, a za pretpostaviti je da će se taj trend nastaviti. Iako je Zinn do smrti napisao dvadesetak knjiga, *Narodna povijest* ostaje njegovo kapitalno djelo, rad s tendencijom odvažne dekonstrukcije američke povijesti. Na zasadama marksističkog mišljenja i koncepta klasnog sukoba, Zinn je pažnju višemilijunskog čitateljstva usmjerio

2 „The Conscience of the Past“, Catherine Pareyre, *Flagpole Magazine Online*, 1998., poveznica: <http://web.archive.org/web/20010525003828/http://www.flagpole.com/Issues/02.18.98/lit.html> (19. 3. 2013.)

na skupine i pojedince nerijetko zanemarene od strane tradicionalne historiografije – pisao je o genocidu nad Indijancima, robovima, sufražetkinjama, štrajkovima tvorničkih radnika... S pravom se može reći da je *Narodna povijest SAD-a* postala nezaobilazna bibliografska referenca kada je američka ali i šira svjetska povijest u pitanju. Iako će neki dobronamjerno istaknuti da je Zinn otkrio „nečistu savjest Amerike“, ili će s ogorčenjem istaknuti da je upravo on „zatrovao umove mnogih mladih Amerikanaca sa svojim vulgarnim povijesnim narativom prema kojem su Sjedinjene Američke Države zauvijek označene kao zločinac“³, ponekad odlazeći u nevjerojatne krajnosti poput zabrane citiranja Zinna na diplomatskim studijima u studentskim radovima⁴, teško je ostati ravnodušan kada je ova knjiga u pitanju, baš kao što niti sam Howard Zinn, *povjesničar disident*, nije bio nepristran kada se uhvatio u koštac s pisanjem iste.

Luka Pejić

Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York 2010, 524 str.

Timothy Snyder je američki povjesničar koji je doktorirao na Sveučilištu u Oxfordu, a trenutno predaje na Sveučilištu Yale. Područje njegove specijalizacije je povijest Srednje i Istočne Europe. Prostor je to koji Snyder ne promatra s distance jer je dobar dio svoga života i rada proveo u tom dijelu Europe istražujući u raznim arhivima, čemu duguje ne samo bolje poznavanje i razumijevanje tih država i njihovih povijesti već i znanje različitih lokalnih jezika, što ga svakako čini iznimno kompetentnim za problematiku kojom se bavi. Taj je interes očitovan i u njegovim prethodnim knjigama: *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz* (1998); *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* (2003); *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine* (2005); *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke* (2008). Svakako treba napomenuti da je u suautorstvu s nedavno preminulim povjesničarom Tonyjem Judtom (1948-2010) objavio 2012. godine knjigu *Thinking the Twentieth Century* temeljenu na njihovim razgovorima neposredno prije Judtove smrti. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* zadnja je dosad objavljena Snyderova samostalna knjiga, koja je svakako i najuspješnija. Osvojila je mnogobrojne nagrade, primila razna priznanja i bila proglašavana knjigom godine, a već je prevedena na preko dvadeset jezika te u nekoliko zemalja postala i bestselerom.

Snyderova knjiga izdvaja se po nekoliko aspekata. Bavi se naime razdobljem između 1933. i 1945. godine odstupajući pritom od ustaljenih obrazaca ne stavljajući političku ili vojnu povijest u prvi plan ili baveći se prvenstveno velikim ličnostima. U prvom redu to je povijest četrnaest milijuna ljudi – civila i vojnih zarobljenika bez obzira na nacionalnost ili religiju – namjerno ubijenih izvan vojnih borbi u tom vremenskom periodu na prostoru koji autor naziva „Bloodlands“. Sam prostor nije dakle određen nacionalnim, geografskim, etnič-

3 „Howard Zinn's History of Hate“, John Perazzo, *FrontPage Magazine*, 2010., poveznica: <http://frontpagemag.com/2010/john-perazzo/howard-zinn%E2%80%99s-history-of-hate/> (19. 3. 2013.)

4 „Howard Zinn: The People's Historian“

kim ili vjerskim granicama niti obuhvaća političku geografiju već ljudsku geografiju žrtava. Obuhvaća otprilike današnje baltičke države, Ukrajinu, Bjelorusiju, zapadni dio Rusije i veći dio Poljske. Radi se stoga o prvoj knjizi koja navedenu tematiku istražuje u tako definiranom prostornom opsegu. Pojam „Bloodlands“ Snyder koristi kao oznaku za teritorij neomeđen političkim granicama jer se želi distancirati od prakse da se ti događaji promatraju u uskim nacionalnim okvirima, te smatra da takva ograničenost za posljedicu ima nemogućnost shvaćanja razdoblja kojim se bavi, dok on, nasuprot tome, želi na događaje gledati „iz ptičje perspektive“. Iz toga razloga navodi da primjerice savršeno znanje o ukrajinskoj povijesti neće objasniti uzroke gladi iz 1933. godine, da se poznavanjem židovske povijesti može sve saznati o Holokaustu, ali ga se ne može objasniti, kao i da eruditsko znanje poljske povijesti ne može objasniti sve uzroke zajedničke njemačko-sovjetske okupacije 1939. godine. Usredotočenost isključivo na nacionalnu povijest autor vidi kao zatvarajuće, ograničavajuće i u mnogim segmentima limitirajuće polazište – stav koji bi svaki dobar povjesničar trebao usvojiti.

Postavlja se pitanje zašto je Snyder baš taj prostor – „Bloodlands“ – odabrao za svoju studiju, iako to nije bilo jedino područje u Europi u kojem su stradali nedužni civili? Odgovor se krije u činjenici što su u određenom trenutku i Sovjetski Savez i nacistička Njemačka vladali nad tim teritorijem, teritorijem koji je bio od interesa i jednima i drugima, što je za posljedicu i imalo takav, teško zamisliv, broj mrtvih. Već u tako obrazloženom Snyderovom odabiru prostora kojim se bavi u knjizi može se iščitati njegov stav koji se provlači kroz cijelo djelo, a to je da postoji jako puno sličnosti između ta dva režima i da su jedan na drugoga imali ogroman utjecaj. Ne zazire se dakle od usporedbi Hitlera i Staljina te se na više mjesta u knjizi naglašava kako je ona potrebna posebice zbog preklapanja interesa i napose zato jer su odluke jednog dosta često utjecale na odluke drugog. Ako je jedan ekstremni desničar a drugi ekstremni ljevičar, to ne znači, smatra Snyder, da njihove usporedbe nisu opravdane – posve suprotno, oba su diktatora utjecala jedan na drugoga te bez međusobne usporedbe ne bi bilo moguće razumjeti njih same.

Vremenski period kojim se bavi autor je podijelio na tri razdoblja: 1) vrijeme kada su Sovjeti izvršavali većinu ubojstva od 1933. do 1939. godine; 2) vrijeme kada su Sovjeti i Nijemci imali podjednak udio u ubojstvima od 1939. do 1941. godine; 3) period od 1941. do 1945. godine kada su Nijemci izvršavali većinu ubojstava. Knjiga pritom obiluje pojedinačnim opisima žrtava i njihovim sudbinama, čime autor barem neke od žrtava želi pretvoriti iz brojki u ljude, zato što – kako sam navodi na nekoliko mjesta u knjizi – smatra da je zadaća povjesničara, ali i svih humanista, pretvoriti brojke u ljude, jer ako se u tome ne uspije onda su Hitler i Staljin pobijedili.

Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda („Hitler and Stalin“), jedanaest poglavlja („The Soviet Famines“; „Class Terror“; „National Terror“; „Molotov-Ribbentrop Europe“; „The Economics of Apocalypse“; „Final Solution“; „Holocaust and Revenge“; „The Nazi Death Factories“; „Resistance and Incineration“; „Ethnic Cleansings“; „Stalinist Anti-Semitism“) i zaključnim poglavljem naslovljenim „Humanity“. Literatura kojom se autor koristi je obilna i posebice važna jer se u njoj ne nalaze samo djela na vodećim svjetskim jezicima već i na različitim slavenskim, lokalnim, jezicima. Izvorna građa, od koje velik dio sačinjavaju osobni dnevnički žrtava i počinitelja, također je obilna i uglavnom koncentrirana na manje poznate jezike čime se ti izvori približavaju svjetskoj publici.

Knjiga započinje uvodom u kojem autor opisuje kronologiju dolaska Staljina i Hitlera na vlast, pri čemu u Hitlerovom dolasku na vlast vidi i Staljinove zasluge budući da je komuni-

stičkim strankama bilo zabranjeno koalirati sa socijaldemokratima, što je Hitleru pomoglo u stvaranju jače koalicije i preuzimanju vlasti u Bundestagu. Navodi isto tako kako je strah od komunizma dao Hitleru potrebnu vanjsku prijetnju i pomogao mu u konsolidiranju vlasti. Iznose se i opisi ideologija oba sistema kao osnova za razumijevanje događaja koji će uslijediti.

Prva tri poglavlja bave se uglavnom događajima u Sovjetskom Savezu, tj. gladi u Ukrajini i Velikim terorom. Snyder donosi uzroke, tijek i same posljedice gladi. Glavni uzrok vidi u prvom petogodišnjem planu u sklopu kojeg je provedena i kolektivizacija sela koja je, zbog svoje loše izvedbe, dovela do gladi u cijelom Sovjetskom Savezu, međutim na prostoru Sovjetske Ukrajine bilo je jasno da se tamo radilo o politici namjernog masovnog izgladnjivanja. Snyder navodi da Staljin kolektivizaciju, kao i glad koju je prouzročila ne vidi kao svoju pogrešku već kao sabotazu vanjskih neprijatelja i špijuna – obrazac ponašanja koji odlikuje mnoge totalitarne vladare – što autor ne propušta naglasiti više puta u knjizi. Spominje da Staljin i da je bio svjestan svojih pogrešaka nije ih mogao priznati u vrijeme kada još nije postavio svoju vlast na monolitne temelje. No treba napomenuti da nije nedostatak hrane doveo do smrti oko 3.3 milijuna sovjetskih građana (uglavnom Ukrajinaca), već njena distribucija. Hrane je naime ipak bilo dovoljno, a čak se je i izvozila. Samo gladovanje nije ono što je najviše brinulo Staljina nego bojazan da se neuspjesi kolektivizacije ne prenesu preko granice. Glad je ionako vidio kao domaću izdaju te ju je predstavio u osobnim okvirima kao nešto usmjereno protiv njega – način razmišljanja koji će postati raširen u Sovjetskom Savezu. Također ju je vidio i kao oblik agresije u ukrajinskoj nacionalnoj borbi – namjerno se izgladnjuju da potkopaju socijalizam. Gladovanje je bilo ne samo napad na njega nego i na cijeli društveni sistem. Autor stoga ustvrđuje: „Suočen sa nikakvom vanjskom prijetnjom kao ni unutarnjim izazovom, bez razumljivog opravdanja osim da pokaže neizbježnost svoje vladavine, Staljin je odlučio ubiti milijune ljudi sovjetske Ukrajine“ (str. 42). K tome je sama kolektivizacija dovela i do bijega seljaka u Poljsku, što je bio čin koji je ozbiljno zabrinuo Staljina, razotkrivajući svijetu neuspjeh njegove politike. Također su se i područja uz granicu destabilizirala, a to je navelo Staljina da sovjetske Poljake transportira sa zapadnih granica dublje u unutrašnjost.

Godine neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata u Sovjetskom Savezu bile su obilježene Velikim terorom. Radilo se o Staljinovoj akciji protiv unutarnjih neprijatelja koje je vanjski neprijatelj mogao upotrijebiti u slučaju invazije. Legitimitet za te akcije Staljin je pronalazio u svojim neuspjesima za koje je krivio vanjske neprijatelje i unutarnje izdajnike kojih se trebalo riješiti. Kvote „neprijatelja“ su bile izdane i one su se morale popuniti. Te brojke nisu imale ime i prezime, već su bili samo brojevi koje je trebalo zamijeniti sa stvarnim osobama. Kulaci koji su još početkom 1930-ih godina bili proganjani i preseljavani u Sibir sada su opet proganjani zbog, kako je to Staljin vidio, moguće japanske invazije te njihovog svrstavanja na japansku stranu. Autor posebice naglašava Staljinove strahove u to vrijeme od okruženja i mogućeg napada, posebice od Japana i Poljske te nakon Hitlerova dolaska na vlast i od Njemačke. Strah je to koji će se pojaviti i nakon rata te je samim time puno lakše razumjeti pokušaje Sovjetskog Saveza u poslijeratnom razdoblju da nametne komunističku vlast u susjednim državama u što je moguće širem pojasu, tj. da se okruži i stvori zaštitni pojas između sebe i nekog budućeg agresora.

Za vrijeme Velikog terora mnogo su propatile i nacionalne manjine. Snyder navodi da nacionalna manjina koja je najviše pogođena tijekom 1930-ih godina nisu bili Židovi, već sovjetski Poljaci. Staljin je daleko prije Hitlera počeo s ubijanjem nacionalnih manjina. Za vrijeme terora Poljaci su predstavljeni kao unutarnja prijetnja i izvor nestabilnosti. Njihova

ubijanja se opravdavalo činjenicom da su Poljska i Njemačka potpisali tajni pakt o zajedničkom napadu na Sovjetski Savez, o čemu naravno nema dokaza. Ukupno ih je stradalo oko 111.000. Operacija protiv Poljaka je bila druga najveća, nakon one protiv kulaka, ali vjerojatno najkrvavija. Za to vrijeme nacistički režim još nije poprimio razmjere brutalnosti kakve će poprimiti kasnije. Masovnih ubojstava još nije bilo, akcije protiv Židova bile su uglavnom usmjerene na oduzimanje građanskih prava, iseljavanje iz domova i prisiljavanje na emigraciju. Snyder navodi da je 1938. godine sovjetski režim ubio oko tisuću puta više ljudi nego nacistički te da su Sovjeti ubili više Židova – iako razlog njihove smrti nije bio u tome što su bili Židovi.

U poglavlju „Molotov-Ribbentrop Europe“ Snyder opisuje zajedničku sovjetsko-njemačku okupaciju Poljske te odnos jednih i drugih prema civilima i ratnim zarobljenicima. Njemačkim vojnicima je naređeno da s poljskim vojnicima ne postupaju kao s pravim vojnicima jer Poljska, prema nacističkom viđenju, nije prava država. Samim time na njih se nisu primjenjivale ratne konvencije, što je dovelo do likvidacije većine poljskih vojnika bilo izgladnjivanjem bilo fizičkom likvidacijom. Iako nisu djelovali zajednički, metode su bile slične, i to je bio još jedan segment u kojem autor želi naglasiti sličnost oba režima. Cilj je bio likvidirati obrazovano stanovništvo radi uklanjanja pojedinaca koji bi mogli organizirati otpor novoj vlasti. Najpoznatiji sovjetski primjer je dakako bila Katynska šuma, dok su nacisti osnivali posebne jedinice – Einsatzgrupe – iako njihov cilj nije bila samo obrazovana populacija već i Židovi. Židovi u to vrijeme još nisu doživljavali sudbinu koja će ih dočekati nakon 1941. godine. Tada je „konačno rješenje“ još uvijek bila ideja o njihovoj deportaciji te je kasnije taj plan evoluirao u mnogo brutalnije rješenje, čime se autor bavi u kasnijim poglavljima. Opisuje se kako su u poljskim gradovima osnivanja geta u kojima su svi Židovi smješteni te su tamo čekali deportaciju, a u međuvremenu su iskorištavani kao radna snaga.

U sljedećem poglavlju, „The Economics of Apocalypse“, autor pokušava objasniti zašto je Hitler napao Sovjetski Savez i prekinuo savezništvo koje je odlično funkcioniralo. Naglašava da je u svakoj ideologiji ukomponirana i ekonomija koja je često presudan faktor u njezinom komponiranju. Navodi stoga da je Hitler htio stvoriti autarkičnu državu koja ne bi bila ranjiva na vanjske blokade i pritiske kao što je to bio slučaj za vrijeme Prvog svjetskog rata. Širenje na Istok moglo je ostvariti tu zamisao. Ukrajina je budućem Njemačkom carstvu zbog svojih ogromnih mogućnosti uzgoja hrane trebala osigurati neovisnost od svijeta, dok je Kavkaz trebao biti izvor nafta. Plan je bio i pomoću izgladnjivanja (tzv. Hunger Plan) ubiti oko 30 do 35 milijuna Slavena, ostale porobiti, a Židove preseliti u Sibir i tamo ih koristiti kao radnu snagu te pomoću rada i ubiti. Istočna Europa se trebala deindustrijalizirati i pretvoriti u agrarnu koloniju.

Nakon napada na Sovjetski Savez odnos prema sovjetskim vojnicima je bio najblaže rečeno brutalan. Hitler je poticao ubijanje i izgladnjivanje sovjetskih ratnih zarobljenika kako bi svojim vojnicima usadio strah od pada u zarobljeništvo zato jer bi Sovjeti s njima vjerojatno postupali jednako. Sovjetski ratni zarobljenici su zatvoreni u kampove koji su često bili samo polja ograđena bodljikavom žicom – prostor na kojem su morali umrijeti. Staljin je svakog vojnika koji je pao u zarobljeništvo smatrao dezertrom. Snyder procjenjuje da su njemački vojnici ubili oružjem oko pola, a izgladnili oko 2.6 milijuna sovjetskih ratnih zarobljenika.

Sljedeća tri poglavlja („Final Solution“, „Holocaust and Revenge“, „The Nazi Death Factories“) bave se stradanjima Židova nakon 1941. godine. Autor u njima opisuje modifikaciju „konačnog rješenja“ zbog stanja na bojištu, kao i promjenu odnosa prema Židovima s obzi-

rom na nedostatak hrane ili radne snage te promjenu načina ubijanja od ubijanja vatrenim oružjem do plinskih komora, stvaranja koncentracijskih logora i logora smrti. Pritom opisuje da je unatoč raširenom imaginariju o stradavanju Židova industrijskim metodama – u koncentracijskim logorima i logorima smrti – do 1943. godine većina Židova stradala od ruku nacista i njihovih kolaboracionista, tj. ubijani su hladnim i vatrenim oružjem, a ne u plinskim komorama. Tek nakon 1943. takav će način ubijanja prevladati.

Po napadu na Sovjetski Savez Hitler je imao četiri velika plana: 1) munjevita pobjeda; 2) plan gladi („Hunger plan“) koji bi doveo do smrti 30-35 milijuna ljudi; 3) „konačno rješenje“ koje je i dalje značilo deportaciju i poslijeratnu eliminaciju Židova radom i izgladnjivanjem; 4) „Generalplan Ost“ kojim bi se zapadni dio Sovjetskog Saveza učinio njemačkom kolonijom. Krajem 1941. bila je potrebna modifikacija planova te je „konačno rješenje“ postalo prioritet koje je već tada preformulirano u fizičku eliminaciju Židova za vrijeme rata, a ne deportaciju na Istok budući da do uništenja Sovjetskog Saveza nije došlo. Kako su ostala tri plana propala, na „konačnom rješenju“ se posebice inzistiralo jer se ono tumačilo kao jedini uspjeh nakon operacije Barbarossa. S kojom su se brutalnošću njemački vojnici odnosili prema Židovima i ostalom civilnom stanovništvu najbolje svjedoči sljedeći citat: „Tijekom prvog pokušaja, ruka mi je drhtala dok sam pucao, ali čovjek se brzo privikne. Pri desetom pokušaju mirno sam ciljao i pucao na mnogo žena, djece i novorođenčadi. Imao sam na umu da i ja imam dvoje novorođenčadi kod kuće, kojima bi horde jednako naudile, ako ne i deset puta gore. Smrt koju smo im dali bila je prekrasna brza smrt, u usporedbi s paklenim mučenjem tisuća i tisuća u zatvorima GPU-a. Novorođenčad je letjela u velikim lukovima u zraku i mi smo ih raznijeli na komade u letu, prije nego što su im tijela pala u jamu ili u vodu.“ (str. 205-206).

Židovi su bili krivi što je Njemačka bila u ratu sa SAD-om, Sovjetskim Savezom i Velikom Britanijom, bili su suradnici tih država, bili su odgovorni i za partizanske borbe... To su bili samo neki argumenti kojima su nacisti legitimirali njihova ubojstva. Židove su isto tako identificirali sa komunizmom, što je na njihovu stranu dovelo mnoge kolaboracioniste koji su prihvaćali takvo razmišljanje. Sovjete pak židovska sudbina nije previše zanimala. K tome su Židovi u getima radili za Nijemce, što ih je u očima Sovjeta činilo krivima, dok su Židove koji su izbjegli uhićenje i pridružili se pokretu otpora držali problematičnima jer bi se mogli pokazati kao faktor otpora budućoj sovjetskoj vlasti. U Njemačkoj se nakon 1943. godine situacija promijenila jer joj je nedostajala radna snaga te su mnogi radno sposobni Židovi izbjegli smrt i poslani na rad u Njemačkoj – prostor, kao što navodi Tony Judt (*Postwar: A History of Europe Since 1945*), na kojem će se, ironično, nakon rata nalaziti velik dio preživjelih Židova i koji će tamo i ostati budući da ih njihove države neće htjeti natrag.

Snyder daje i opis odnosa Nijemaca i Sovjeta prema partizanima. Prvi su na sve načine pokušavali uništiti svaki otpor pri čemu su stradali mnogi civili, dok su potonji ponekad namjerno izazivali partizanske akcije znajući da će doći do odmazde njemačkih vojnika, čime će se više ljudi priključiti pokretu otpora. Posebno je pritom naglašena Bjelorusija za koju Snyder navodi da je najviše propatila tijekom rata.

Govoreći o načinima ubijanja Snyder uvodi razlike s obzirom na prostor. Istočno od Molotov-Ribbentrop linije većina ljudi, u prvom redu Židova, umrla je uporabom vatrene oružja i bačena u jame, vrlo često nedaleko od mjesta gdje su živjeli, dok je zapadno od te linije većina umrla od posljedica gušenja plinom. Snyder radi razliku između koncentracijskih logora i logora smrti. Za prve navodi da su imali više funkcija i da im za razliku od potonjih

ubijanje nije bilo jedina funkcija. Auschwitz stavlja u prvu kategoriju i napominje da on ilustrira transformaciju ideje od istočne kolonizacije do politike istrebljenja Židova. Kada je sagrađen 1940. trebao je zastrašiti Poljake, a nakon 1941. tamo su dovođeni sovjetski ratni zarobljenici te je korišten kao egzekucijsko mjesto za obje grupe, da bi 1942. godine postao tvornica smrti koja će kasnije postati simbolom Holokausta. Dolaskom u koncentracijske logore šanse za preživljavanje svakako su bile veće nego dolaskom u logore smrti i zbog toga, kao što Snyder navodi, ljudi Holokaust češće asociiraju s Auschwitzom nego sa Treblinkom ili Bežecom, jednostavno zato jer postoji razmjerno veći broj ljudi koji su preživjeli Auschwitz i mogu o njemu svjedočiti, dok od 780.000 žrtava Treblinke samo je 50 preživjelih.

U poglavlju „Resistance and Incineration“ Snyder opisuje ustanak Židova u varšavskom getu 1943, kao i Varšavski ustanak 1944. godine. Pišući o potonjem Snyder navodi da je on za Staljina bio poželjan jer će s jedne strane dovesti do smrti mnogih njemačkih vojnika, dok će s druge usmrtniti mnogo poljskih ustanika koji su bili spremni umrijeti za oslobođenje Poljske – vrlina koju Staljin nije valorizirao s obzirom na svoje buduće planove. Navodeći te događaje autor iznosi zanimljivu tezu kako Staljin nije dopustio američkim i britanskim avionima da napune gorivo na sovjetskom teritoriju te ih je tako onemogućio da pomognu Varšavskom ustanku, što je iznijelo na vidjelo Staljinovu narav i „u tom smislu Varšavski ustanak je bio početak konfrontacije koja će uslijediti nakon Drugog svjetskog rata“ (str. 310).

Zadnja dva poglavlja bave se samim završetkom rata i čišćenjem oslobođenih područja od etničkih Nijemaca te statusom Židova u poslijeratnom razdoblju u Sovjetskom Savezu, statusom koji je nakon rata bio povoljan da bi kroz godine postajao sve lošijim, te se opisuju kako je Staljin započeo svoje antisemitske progone.

Posebnim zaključnim poglavljem „Humanity“ zaokružuje se cijelo djelo te se još jednom naglašavaju najbitniji aspekti i namjere ove knjige. Daje se analiza nacionalnih historiografija proučavanog prostora te se naglašava kako one imaju tendenciju pretjerivanja u brojkama i uvođenja u svoje procjene duhove koji tamo nikada nisu živjeli, što može imati vrlo pogubne posljedice. Pritom Snyder iznosi jugoslavenski primjer navodeći kako je rat 1990-ih počeo i zbog toga jer su Srbi vjerovali da ih je veći broj bio ubijen u Drugom svjetskom ratu nego što je to bio slučaj. Što se tiče nacizma i staljinizma posebno se naglašava potreba razumijevanja oba režima, njihovih motiva, ciljeva. Odbija se svaka pomisao o nemogućnosti razumijevanja bilo nacizma bilo socijalizma u staljinističkoj verziji. To bi značilo pasti u njihovu moralnu zamku – „smatrati druge ljude nerazumljivima znači napustiti potragu za razumijevanjem, stoga napustiti povijest“ (str. 400).

U posebnoj dijelu u kojem se zahvaljuje svima koji su mu pomogli u pisanju knjige Snyder navodi i nastavničku suradnju na Yaleu s profesorom Ivom Bancem koja mu je, kako kaže, proširila znanje o istočnoeuropskoj povijesti.

Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin knjiga je koja svakako zaslužuje veliku pozornost. Obuhvatila je prostor omeđen granicama koje do sada nisu uzimane u obzir; poduhvatila se vremenskog perioda koji nije određen vremenom trajanja Hitlerove vladavine već kronologijom žrtava, iako se same godine poklapaju; stavila je u prvi plan one žrtve rata i raznih politika koje su često marginalizirane; pružila je nadnacionalni okvir temi istraživanja. Zadnje navedeno čini se i najvažnijim, posebice za historiografije često zarobljene u svojim uskim nacionalnim okvirima koje zavaravajući se time što poznaju nacionalnu povijest misle da mogu objasniti određene vanjske elemente i događaje koji su na nju utjecali. Snyder je u knjizi također dao primjer kako se opisuju žrtve oba režima i obiju ideologija sukobljenih u

Drugom svjetskom ratu bez da se naglašava veća tragičnost jednih ili drugih, što je nešto što smatram da nedostaje hrvatskoj historiografiji. Pritom je naglašena potreba razumijevanja i usporedbe oba režima ne samo da bi ih se bolje razumjelo već kako bismo bolje razumjeli naše vrijeme i nas same.

Marko Pustaj

Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb 2012, str. 476

Knjiga Hrvoja Klasića predstavlja osvježenje na domaćoj historiografskoj sceni. Tematikom ona obuhvaća gotovo čitav prostor nekadašnje socijalističke Jugoslavije. U pojedinim se historiografskim krugovima vodi polemika oko pitanja treba li prednost dati proučavanju lokalne povijesti, što pojedini povjesničari (ne)opravdano svrstavaju u domenu provincijalizacije struke, ili pak ići globalno, što u ovom slučaju znači proučavati određeni fenomen na državnoj ili još šire – na regionalnoj razini. Svaki od puteva ima svojih prednosti i nedostataka: s prvim, primjerice, jedna od smetnji može biti izlagati radove na međunarodnoj sceni (iako se kvalitetna tema uvijek može prezentirati) ili zakopavanje u činjenice bez kontekstualizacije pojedinog problema i nepoznavanja osnovnih metodoloških postulata struke što nije tako rijedak slučaj u nas, dok se s drugim također mogu pojaviti mnogobrojni problemi poput primjerice, preširokog raspona teme i izgubljenosti u kvantitativnom opsegu građe, zbog čega tema potencijalno gubi na zanimljivosti i kvaliteti.

Knjiga koja je pred nama se bavi raznolikim spektrom tema „tijekom jedne od najburnijih godina druge polovine 20. stoljeća“: počinje osvrtom na društvenu, političku i ekonomsku situaciju u državi, nastavlja analizom dosega studentskog pokreta u većim sveučilišnim gradovima te međurepubličkim i međunacionalnim odnosima, a završava vanjskopolitičkim odnosima socijalističke Jugoslavije prema tada relevantnim faktorima - Varšavskom bloku, nesvrstanima te Zapadu.

Djelo započinje „Predgovorom“ (7-12) u kojem se čitatelju nastoji približiti „Zašto 1968. i zašto Jugoslavija“. Slijedi „Uvod“ (13-16) gdje autor početak „godine koja je uzdrmla Jugoslaviju i svijet“ simbolično označava skandalom nastalim zbog prikazivanja dokumentarca „Devalvacija jednog osmijeha“ na TV Zagreb početkom spomenute godine, u kojem je tema „čovjek s hiljadarke“ deset godina poslije nastanka poznate fotografije na novčanici, narušena zdravlja i otpušten iz željezare Zenica - stanje za koje su, bar prema pisanju onodobnih medija, autori serijala indirektno optužili društvo i državu što potom izaziva žestoku osudu onodobnih političkih i društvenih foruma. Prezentacija burnog početka ove u svjetskim razmjerima važne godine autoru služi kao paradigma kojom je dočarao svu njezinu turbulentnost, a pojedina pitanja koja se spomenutom aferom dižu na razinu dnevne politike tema su pojedinih dijelova ove knjige.

Prvo od pet velikih poglavlja nosi naslov „Jugoslavenski ‘Laissez faire socijalizam’ – uzrok i povod ‘68.“ (17-29), gdje se kronološki prati situacija od donošenja zakona kojim je 1950. godine uvedeno radničko samoupravljanje - jugoslavenski put oblikovanja društva koji je prema zamisli ideologa, barem na papiru, trebao provesti decentralizaciju na gospodarskom i društvenom planu. U tom smislu autor kroz arhivsku građu i novine prati dijalog vodećih ekonomskih i političkih stručnjaka na saveznom nivou 1950-ih i 1960-ih koji polemiziraju treba li ekonomija, ali i ostali društveni segmenti, ostati pod kontrolom države, ili ju treba

podrediti slobodnim tržišnim odnosima. Uvođenjem privredne reforme 1965. godine, koju je ugledni američki povjesničar Dennison Rusinow izrazio riječima „laissez faire socialism“, očitu je prevagu odnijela drugo spomenuta opcija iako su ostale brojne proturječnosti i problemi. S jedne je strane usvojeni paket mjera polučio pad standarda građana, otpuštanja, povećanje životnih troškova, privremeni prekid zapošljavanja i pad rasta društvenog proizvoda, a s druge suptilnu polarizaciju među republikama. Naime, smatralo se da promjene više pogoduju razvijenijim dijelovima federacije - Sloveniji i Hrvatskoj, čiji su političari, tzv. „liberali“ skloniji reformama, nasuprot ostatku države koju čine „konzervativci“, skupina nesklona promjenama. Zbog svega navedenog autor iznosi zaključak kako proces decentralizacije države od konca 1960-ih više nije upitan, no ukazuje na problematično centraliziranje republika čije će se različitosti vremenom sve više konfrontirati na socijalnom, generacijskom i napose nacionalnom planu, što će u konačnici jedan pozitivno intonirani proces odvesti u smjeru dezintegracije.

Naredno poglavlje simboličnog naziva „Kritika svega postojećeg“ (31-75) započinje presjekom gospodarskog stanja u Jugoslaviji 1968. godine. Iako se u osnovi prate rezultati (ne) provođenja privredne reforme te uspoređuje stanje prije i nakon donošenja mjera, autor pomoću zapisnika i stenograma sa sjednica najviših državnih instanci konstatira kako se o poteškoćama u procesu provedbe razgovara, ali se ne nude rješenja, čemu je uzrok nepromijenjeni, zastarjeli, neobrazovani i needucirani kadar na glavnim upravljačkim mjestima u politici i gospodarstvu od 1945. godine. Stoga „ne čudi da je u diskusijama i zaključcima s kongresa, plenuma i sjednica još uvijek dominirao tzv. ‘ezopovski jezik’, u kojem su fraze i demagogija imali prednost nad konkretnim rješenjima“. U poglavlju se pored pitanja „stručnosti“ kadrova dotiču i problemi brojnih međurepubličkih (nacionalnih) suprotnosti osobito na relaciji „razvijeni“ – „nerazvijeni“; u tom je trenutku aktualno izglasavanje visine doprinosa za proračun i socijalno osiguranje u općinama i republikama koje Slovenija i Hrvatska odbijaju provesti, čime se otvorila „tiha“ politička kriza sa svim svojim obilježjima. Ipak je autor naposljetku konstatirao pozitivne učinke transformacije jugoslavenskoga gospodarskoga sustava u drugoj polovici 1960-ih te kao posljedicu začetak popuštanja strogog centralizma i na drugim društvenim razinama. To se u prvom redu očituje sve većim „slobodama“ novinara nad kojima vodeći politički forumi više nemaju utjecaj kao u dotadašnjem razdoblju, dok se „nemoć“ vladajućih u tom smislu manifestira prijedlogom zakona o medijima kojim bi se potencijalno za budućnost osiguralo „polugu“ za osiguranje poslušnosti. U tom je smislu 1968. godina dodatno zanimljiva jer, prema riječima autora, „pisanje i izvještavanje (medija, op.a.) više nije puka transmisija ili opravdavanje političkih odluka“.

U ovome poglavlju se autor dotiče percepcije vlasti u odnosu na pojedince ili skupine koji pružaju otpor političkome sustavu, o čemu govori kako je „jedna od stvari po kojoj se Jugoslavija razlikuje od ostalih socijalističkih zemalja (...) odnos režima prema kritici“. Parafrazira zapisnike ondašnjih političkih foruma gdje uočava četiri skupine s izrazitim „antisocijalističkim“ i „opozicijskim“ markerima: birokratsko-etastičke snage koje su poražene na Brijunskom plenumu 1966. godine, nacionaliste, klasnog neprijatelja (povezanost s ustaškim i četničkim emigrantskim grupama u inozemstvu) te intelektualce. U vezi s ovim potonjim, autoru je kao primjer (ne)tolerantnog odnosa vlasti prema najobrazovanim strukturama poslužio časopis „Praxis“ i „Korčulanska ljetna škola“, koji su paralelno djelovali od 1964. godine do sredine 1970-ih. S jedne je strane uočio relativno „korektan“ odnos jugoslavenskih vlasti prema domaćim filozofskim „avangardistima“, na prvom mjestu zbog činjenice što ih

je režim „trpio“ punih desetak godina, no s druge su strane permanentno prisutni problemi s financiranjem, kritikom i ignoriranjem službene politike - jugoslavenske te iz zemalja Varšavskog pakta, nedovoljna zastupljenost u medijima te nedostatak komunikacije s širom javnošću. Zbog svega toga autor zaključuje kako časopis i ljetna škola potkraj 1960-ih, posebno zbog umiješanosti njihove beogradske filijale u studentska gibanja 1968. godine, preuzimaju na sebe ulogu glavnog kritizera jugoslavenskog političkog sustava.

Središnje poglavlje knjige, naslovljeno „1968. i studenti: ‘Budimo realni – tražimo nemoguće’“ (77-274), započinje promišljanjem o pojedinim aspektima (uzroci, kontekst, osvrt zapadna – istočna Europa) studentskih aktivnosti u Jugoslaviji te drugim europskim državama u središnjoj godini druge polovice 1960-ih. U svrhu uvođenja čitatelja u tzv. „lipanjska“ gibanja na domaćoj sceni autor iznosi ocjenu kako su od ranih 1950-ih svi oblici okupljanja prosvjednog karaktera na ovaj ili onaj način bili pod kontrolom vladajuće političke stranke. Ipak, najviše prostora posvećuje središnjem događaju, obračunu beogradskih studenata s policijom 2. i 3. lipnja 1968. godine i posljedicama koje je taj događaj izazvao, gdje na temelju dostupnih izvora (studentski listovi, policijski izvještaji, zapisi direktnih i indirektnih sudionika te promatrača) najprije iznosi kronologiju zbivanja, a potom analizu koja se ogledala u nekoliko osnovnih smjernica: odnos studenti - profesori, studenti - radnici, studenti - političari te posebno studenti - Tito. U tom je smislu studentske događaje 1968. godine s pravom etiketirao kao „ne samo najveće studentske demonstracije nego i (kao) najmasovniju pobunu protiv vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji“, što je doista u suprotnosti sa svime dotada viđenim na javnoj sceni. Izvršena je nadalje analiza događanja u drugim studentskim centrima: Zagrebu, Sarajevu, Nišu, Kragujevcu, čije su prosvjedne radnje bile direktno potaknute beogradskim događanjima. Jedinu su iznimku činili sveučilištarci iz Ljubljane, koji nezadovoljstvo usmjeravaju ka rješavanju svojih onodobnih poteškoća: pobuna izbija nakon pokušaja uprave slovenskih studentskih domova da jedan dio kapaciteta stavi u službu komercijalnog turističkog smještaja. Poglavlje završava pregledom reagiranja inozemnih medija na zbivanja u Jugoslaviji te završnom analizom obračuna vlasti s reakcionarnim snagama što označava kraj studentskog pokreta i vraćanje regularnim aktivnostima. Iz svega autor zaključuje da iako kratkoga trajanja, lipanjski događaji ipak postižu određene rezultate: izglasan je niz zakona koji su jamčili poboljšanje uvjeta studiranja te zapošljavanje školovane radne snage no temeljni problemi na koje se tijekom prosvjeda ukazivalo bijahu gurani pod tepih, a „državu se ni ekonomski ni politički nije moglo dubinski reformirati i liberalizirati dok je god monopol na sve važnije odluke u društvu imala jedna nedemokratska politička partija“.

Sljedeće poglavlje „Međurepublički i međunacionalni odnosi u Jugoslaviji tijekom 1968.“ (275-347) nudi svojevrsan presjek važnijih političkih i društvenih zbivanja. Autor navodi primjer sukoba hrvatskih političara sa srpskim te vodstvima ostalih republika, koji se ogledao u žustroj polemici u saveznom tijelima na pitanju provođenja privredne reforme. Tu su i pitanja neproporcijalnog zastupanja Hrvata u saveznoj administraciji te njihov iznadprosječni udio među jugoslavenskim iseljenicima, „hrvatsko-srpsko-slovenska jezična polemika“, problematika izučavanja jugoslavenske književnosti na fakultetima diljem zemlje te uvijek sveprisutno „albansko“ pitanje na Kosovu. Ovo poglavlje pokazuje na koji su način političari međusobno komunicirali na saveznom nivou, a s obzirom da je autor konzultirao uistinu velik broj prvorazrednih izvora (zapisnici sa sjednica), kroz tekst se osjeća „dašak“ atmosfere iz konferencijskih dvorana te na jednoj široj osnovi smjer u kojem se 1968. godine kreću odnosi među republikama.

Zadnje poglavlje nosi naziv identičan naslovu djela: „Jugoslavija i svijet 1968“ (349-441). Ako se uzme da je ranijenautor analizirao unutarnju situaciju u državi, onda u ovoj cjelini svoj fokus okreće prvenstveno na vanjsku politiku socijalističke Jugoslavije u svjetlu burnih događaja na europskoj odnosno svjetskoj pozornici. Prvi segment koji je obrađen jesu odnosi SFRJ i Varšavskog bloka kojima dominiraju neslaganja prouzročena u prvom redu nepriklanjanjem Jugoslavije sovjetskom modelu puta u socijalizam, nakon čega je uslijedila analiza međusobnih odnosa pojedinih članica spomenutog saveza u čijim dijalozima dominira čehoslovačko pitanje. Autor nastavlja s problematikom jugoslavenske uloge u pokretu nesvrstanih 1968. godine te njezinim odnosom prema državama Zapada.

Završni dio knjige obrađuje službenu politiku Jugoslavije u vezi s vojnim angažmanom članica Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj krajem kolovoza 1968. godine. Iako se ova cjelina u svom uvodnom dijelu doista bavi dinamikom odnosa domaćeg političkog vodstva i javnosti prema sovjetskoj intervenciji, autor (vjerojatno) opravdano najveću pažnju posvećuje nemilosti u koju Jugoslavija pada od strane SSSR-a u razdoblju nakon nje. Tu posebno valja istaknuti detaljne opise diplomatskih manevara koji su za cilj imali traženje naklonosti za svoju politiku: Josip Broz Tito i jugoslavensko vodstvo bili su zabrinuti za postojanje mogućnosti vojne intervencije protiv SFRJ, zbog čega se za garancije obraćaju direktno Sjedinjenim Američkim Državama.

U zaključku, zapravo „Pogovoru“ (443-450), autor je sumirao knjigu u nekoliko točaka: na prvom mjestu „dijagnosticira“ kako Jugoslavija 1968. godinu dočekuje s problemima koji se u najvećoj mjeri tiču unutarnje društveno-političke sfere. Izazovi stavljeni pred vladajuće strukture poput pobune tzv. „oporbe“ (studenti i praksisovci) koja kulminira „lipanjskim gibanjima“, te pokušaji gospodarske reforme koja je za cilj imala decentralizaciju države, prema autoru predstavljaju indikator nužnosti širih društvenih i političkih promjena koje bi vodile ka demokratizaciji društva u pravom smislu te riječi, na što vladajući aparat ni u kojem slučaju nije bio spreman, a zbog čega daljnji razvitak države odlazi u neželjenom smjeru. Iste godine ne manjka ni vanjsko-političkih izazova: negativna reakcija Jugoslavije na sovjetsku intervenciju u Čehoslovačkoj donosi joj s jedne strane logično pogoršavanje odnosa sa Sovjetskim Savezom i članicama Varšavskog pakta a s druge jačanje političkih i gospodarskih veza sa Zapadom. Unatoč suprotstavljenim interesima u čehoslovačkom pitanju, pokret nesvrstanih od 1969. godine ulazi u fazu jačeg razvoja pri čemu nemalu ulogu igra Josip Broz Tito, što je prema autoru pokazatelj značajne uloge socijalističke Jugoslavije u svjetskim političkim odnosima. Ipak, jedna od zaključnih misli izražava autorov stav o cjelokupnoj situaciji u godinama oko 1968. pa je prenosim u cijelosti: „Bez obzira na to što je sve spomenuto upućivalo da se situacija na unutarnjopolitičkom i vanjskopolitičkom planu počela razvijati pozitivno, više aspekata ukazivalo je na suštinske probleme u funkcioniranju jugoslavenske federacije. Nedostatak sluha i volje rukovodstva da provede suštinske i sveobuhvatne promjene, (...) bez uvažavanja i poticanja pluralizma, uz sve izraženiji jaz između teorije i prakse, (...) kao posljedica svi pokušaji političke, ekonomske i društvene decentralizacije usmjereni razvitku i modernizaciji zemlje, produbljivali su njezinu dezintegraciju“. Nakon pogovora slijede dodaci glavnom tekstu: „Kratice“ (451-452), „Izvori i literatura“ (453-466), bilješka „O autoru“ (467) te „Kazalo osobnih imena“ (469-476).

Knjiga Hrvoja Klasića je pregledna, izvrsno koncipirana i lako čitljiva što može biti jedino njezina prednost. Autor se jednako dobro snašao u prikazivanju unutarnjih i vanjskih

značajki socijalističke Jugoslavije što sve skupa ukazuje na sadržajnu slojevitost i kompleksnost te pažljiv odabir tema.

Primjedbe iskazujem u samo nekoliko točaka: u poglavlju „Međurepublički i međunarodni odnosi u Jugoslaviji tijekom 1968.“ na 275. stranici Klasić piše kako je eskalacija ekonomske i političke krize 1968. mogla dovesti u pitanje u opstojnost same federacije što je možda pomalo pretjerana ocjena s obzirom na to da kasnije u knjizi nema jačeg argumenta za tako što, iako se kod ove tvrdnje moram ograditi zbog svog istraživačkog „neiskustva“ i „početničkog“ statusa u domaćoj historiografiji. Pored toga, poneke su bilješke „glomazne“, a njihov je sadržaj u većem broju slučajeva mogao biti smješten u glavnom tekstu.

Zaključno ističem da je knjiga zbog svoje sadržajne kompaktnosti izrazito značajan doprinos ne samo hrvatskoj već i historiografijama država sljednica socijalističke Jugoslavije.

Ivan Žagar

Ususret stogodišnjici Prvoga svjetskoga rata – nezaobilazni katalog Hrvatskoga povijesnoga muzeja

Tvrđnja kako objava mnogih djela neobično važnih za hrvatsku znanost i uopće kulturu posljednjih godina, pa i desetljeća, prolazi medijski nezapaženo gotovo da bi se mogla uzeti kao simptom širih, možda i globalnih transformacijskih procesa. No, temeljni naum ovoga članka nije započeti još jednu svagdašnju jadikovku, već upozoriti na razmjerno nedavnu pojavu punih 606 stranica djelomice dvojezičnoga kataloga *Dadah zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja/The First World War in the Collections of the Croatian History Museum*, tiskanoga potkraj 2011. u Zagrebu, u nakladi istoimene ustanove i pod uredničkim vodstvom Jelene Borošak Marijanović.

Taj, 45. po redu katalog muzejskih zbirki Hrvatskoga povijesnoga muzeja, nadovezuje se, doduše, na izložbu *Dadah zlato za željezo 1914–1918. – Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, postavljenu još 2006–2008. u matičnoj gornjogradskoj ustanovi te 2008–2009. u osječkom Muzeju Slavonije i popraćenu istoimenim manjim vodičem, no po svojoj je koncepciji a i uspjelom ostvaraju nešto mnogo više: promišljena, vizualno raskošna prezentacija relevantnoga fundusa, višestruko informativna sama po sebi, ali i kao putokaz za buduće istraživače.

Kao što je poznato, nakon 1918. – s iznimkom kratkotrajnoga razdoblja Nezavisne Države Hrvatske (ali i tada do 1943. uvjetovano obzirima prema talijanskom savezniku) te manjih izbojaka za Banovine Hrvatske pa i Hrvatskoga proljeća – Prvi svjetski rat u hrvatskoj se historiografiji, odnosno povijesnoj publicistici, pretežno obrađivao na političkoj, dakako jugoslavenskoj, donekle i na socijalnoj, dakako boljševičkoj ili anarho-socijalističkoj razini. Iako je tematskim odabirom bila i više nego selektivna, dotičnu produkciju nipošto ne želim obezvrijediti – uostalom, u pogledu jugoslavenstva federalističke koncepcije istisnule su one unitarističke, a i za „revolucionarne odjeke Oktobra“ priznavalo se da su bili uvelike neorganizirani, plod individualnoga nezadovoljstva, pa i osvetničko-razbojničkih motiva.

Mimo toga, znatniju pozornost vojnoj sastavnici, posebice u onoj mjeri u kojoj se ona odnosila na djelatnost srpske i, donekle, crnogorske vojske, a dijelom i ratnih zarobljenika te dobrovoljaca pridavale su beogradske institucije, s kojima je surađivao i određeni broj danas mahom previđenih autora hrvatskoga podrijetla; osim niza monografija i članaka, ta su nastojanja rezultirala i dvama izdanjima vrijedne *Vojne enciklopedije*. Na području Slovenije

interes za Prvi svjetski rat, barem što se tiče talijanskoga ili jugozapadnoga bojišta, bio je prisutniji nego u Hrvatskoj, vjerojatno već i stoga što nije bilo moguće ignorirati toliku količinu materijalnih ostataka. No, i ondje su do samoga kraja 1980-ih prednjačili neovisni publicisti.

Nakon 1990. u Hrvatskoj je ojačao interes za prohabsburške odnosno protujugoslavenske perspektive 1914-1918., a u zadnjih petnaestak godina sve se više istražuju i dobrim dijelom apolitički život u zaleđu, ratna svagdašnjica, zdravstvena i socijalna skrb i sl. Na uže shvaćenom području vojne povijesti i dalje preteže interes za „hardver“, i to onaj koji je u tehničkom smislu najočitiiji – brodovlje, oružje i opremu, rubno npr. za ratnu fotografiju i sl. S razlogom se radi i na rekonstrukciji borbenoga puta pojedinih hrvatskih pukovnija, ali počesto tek s osloncem na „službenu“ austro-ugarsku (zapravo austrijsku) historiografiju, iako su već i spomenuta srpska (ili srbijanska) vrela nekada potpunija, a svakako komplementarna. No, prema mojem iskustvu, tu uglavnom nije posrijedi načelni zazor, već nedostatak bibliografskih informacija, povezan ne samo s raspadom Jugoslavije, nego i s međurepubličkim pa i vojno-civilnim odnosima tijekom njezina postojanja. Posebno pak neriješeno pitanje, koje se međutim tiče bivše Monarhije, ono je ljudskih gubitaka, i prisutne tendencije da povjesničari mnogih krajeva pod negdašnjim habsburškim vrhovništvom upravo svoj narod – gledano prema udjelu – proglašavaju najvećim stradalnikom.

S obzirom na takve prijepore, kao i na općeniti izostanak domaćih „fundamentalnih istraživanja“, metodološka kretanja karakteristična za dobar dio stranih historiografija dobrim su dijelom ostala nerecipirana, a najcitiranije domaće vojnopovijesno djelo na temu Prvoga svjetskoga rata zacijelo je i dalje Pavičićeva sinteza iz davne 1943. godine. U takvom ozračju ovakav katalog teško može biti „samo“ katalog, on je neizbježno i neka vrsta nasušnoga orientacijskoga pregleda.

„Prešućivanost“ mnogih aspekata Prvoga svjetskoga rata stoga je s razlogom polazište opširnoga uredničkoga prologa gospođe Borošak Marijanović (str. 11-35), u kojem se čitatelja upoznaje s temeljnim skupinama muzejske građe, poviješću njezina prikupljanja (prvi predmeti darovani su tadašnjem Arheološko-historičkom odjelu Hrvatskoga narodnoga muzeja 1919., nakon raspuštanja bivših austro-ugarskih pukovnija) te šestorim cjelinama spomenute izložbe *Dadoh zlato za željezo* na kojoj je bilo predstavljeno 650 originalnih predmeta te još 120 projiciranih fotografija i 30 fotopovećanja s više dokumentarnih filmova, interaktivnih karata i drugih multimedijalnih pomagala. Nakon toga slijedi prikaz ključnih političkih zbivanja 1914-1918., pri čem je naglasak stavljen na djelatnost hrvatskih, slovenskih i srpskih političara u Monarhiji i u emigraciji, a širi kontekst određen ponajprije kao „njemačka ekspanzionistička težnja koja dominira od početka 20. stoljeća“. Nastavak je pak posvećen ustroju austro-ugarskih oružanih snaga, osobito postrojbama i višim zapovjednicima s hrvatsko-slavonskoga i dalmatinskoga područja, kao i okvirnom ocrtu njihova ratnoga puta, a završetak problematiki ljudskih gubitaka. Uz svaku od navedenih tema upućuje se na najreprezentativnije muzejske predmete.

U još duljem tekstu Ele Jurdane (str. 37-99) pod naslovom *Svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata* predstavljena je Dokumentarna zbirka I. Prikupljena na različite načine (jednim dijelom iz Ratnog arhiva i muzeja NDH), odnosna građa, uvodi nas autorica, dugo vremena nije bila primjereno čuvana i obrađivana, a kamoli prezentirana. Uglavnom potječući s područja sjeverozapadne Hrvatske, u njezinu su okviru razvrstane pojedine skupine. Prve po redu sumarno su predstavljene fotografije, njih oko 2500 komada, službene (npr. XVI. i XXV. zbora, 25. i 26. domobranske pješačke pukovnije) i privatne, pojedinačne, kao i one

u originalnim albumima (ukupno 21) ili osobnim ostavštinama (Ivan Salis-Seevis, Vladimir Horvat, Čiro Truhelka). Većinom je riječ o prizorima s bojišta, no zastupljeni su i oni iz zaleđa pa i (ruskoga) zarobljeničtva.

Sljedeću skupinu čine dopisnice i razglednice, od standardizirano strogih *Zdrav sam i dobro mi je* do onih ne samo vrckavo, nego i antologijski kvalitetno ilustriranih (tekstovni sadržaj npr. zarobljeničkih dopisnica isporučivanih putem Crvenoga križa zasebna je istraživačka tema).

Prvi u skupini dnevnika opširni su i već razglašeni zapisi nižega časnika Stjepana Kolanđera (pridružujem se preporuci da što prije budu objavljeni), potom slijede sažete bilješke kaplара (desetnika) Ivana Vukovića te prijepisi izvještaja i zapovijedi majora (bojnika) Roberta Richtera, kao i više dnevnčkih knjižnica podmaršala Teodora Soretića, jednoga od zapovjednika 42. domobranske pješačke divizije (1918).

Tzv. *Ratno-povijesne spise 26. domobranske pješačke pukovnije* darovao je Ratnom arhivu i muzeju NDH njezin bivši zapovjednik Slavko (Ignjac, Vatroslav) Štancer (Stanzer), u vrijeme kada je nosio čin generala pješaštva. U njihovu je sklopu i njegov neobjavljeni priručnik za „rukovanje službe u postavnom boju“, zanimljiv i u svjetlu pobudbenih knjižica koje je dao tiskati 1916. i 1917. Zbog načina na koji je 1914. u Srbiji izgubio desnu ruku, kao i zbog „dosljednoga“ shvaćanja svoga poziva, Štancerov lik kontraverzno je prisutan u proznim tekstovima Miroslava Krležę, Josipa Horvata i braće Turkalj a i u neujednačenoj produkciji o Titovoj dočasničkoj karijeri. Učestalost njegova pojavljivanja na dojmivim fotografijama (ona sa psom, str. 84, tiskana je i u spomenutom manjem vodiču i na prigodnoj muzejskoj razglednici) najbolje je shvatiti kao poticaj da se i njemu, i drugim lojalnim habsburškim časnicima, napokon posveti odgovarajuća istraživačka pozornost, nevezana uz njihovu sudbinu za II. svjetskoga rata ili kasnije.

Posebna, ali još nerazvrstana skupina izvorne građe, nazvana je *Dnevni izvještaji 70. pješačke pukovnije* (zastupljene su i druge postrojbe, pa i opširnije analize, npr. ona o ruskoj ofenzivi ožujka 1916.), a kao *Prizori iz Prvog svjetskog rata* vodi se svojevrsna hemeroteka izrađena u Pješačkoj kadetskoj školi u (Srijemskoj) Kamenici.

Od dokumentarnih ostavština pojedinaca, osim one V. Horvata (u kojoj je i jedinstveni primjerak *Bročaka*, lista 96. pješačke pukovnije, koji je ilustrirao slavni Pjer Križanić), naposljetku su obrađene i one civila Cezara Akačića i Rudolfa Giunia te oružničkoga generala Ivana Schwarza, a u odjeljku *Razno* zastupljena je ina periodika, letci, plakati, pozivnice i slična građa civilnoga karaktera.

Zbog opsega i stanja Dokumentarne zbirke I. gospoda Jurđana zacijelo je imala izrazito nezahvalnu zadaću, no moj je dojam da ju je uspješno izvršila i na području njezina vrednovanja, uz doličnu pozornost društveno-kulturnom kontekstu kao i budućim istraživačkim preporukama – primjerice, u kontekstu tehnološkoga razvitka fotografije upozoreno je i na 26 zrakoplovnih snimaka, a sačuvani su dnevници s razlogom ocijenjeni i kao osnova za jednu „povijest mentaliteta“. Još i važnije, zaključuje autorica polazeći od obrađene građe, dodatni bi trud, dok još nije prekasno, valjalo uložiti u evidentiranje a onda eventualno i obnovu razasutih vojničkih groblja i spomen-obilježja.

Posvetivši se Prvom svjetskom ratu u Zbirci slika, grafika i skulptura (str. 101-119), Marina Bregovac Pisk imala je posla s nešto manjim brojem predmeta, naime s osamdesetak slika, oko 140 crteža i grafika i nekoliko skulptura. I ovdje bi se građa, uvjetno rečeno, mogla podijeliti na onu službene i privatne provenijencije. Naime, njegujući svoje katkada i višestoljetne

tradicije, pojedine su austro-ugarske pukovnije imale vlastite zbirke pa i cijele „muzeje“ (npr. 16. pješačka pukovnija), u kojima su se čuvali naručeni slikarski portreti članova habsburške dinastije, raznih viših i nižih časnika pa i likovni prizori iz vojničke svagdašnjice.

Taj dio zbirke potječe mahom od mađarskih i austro-njemačkih umjetnika, a hrvatski su slikari bitno zastupljeniji ili kao ovlašteni „ratni slikari“ ili kao pojedinci koji su ratne trenutke „hvatali“ za vlastiti estetski račun. Govoreći o jednim i drugima, međutim, nipošto ih ne bi trebalo promatrati kroz pojednostavljenu dihotomiju „propagandističkih“ ili „autentičnih“ stvaratelja; da spomenem tek trojicu svojih favorita – i Oton Iveković i Oskar Artur Alexander, a ne samo Bogumil Car, okušali su se u raznovrsnim, nipošto tek monumentalnim izrazima. Osim stilske i sadržajne analize pažljivo utvrđena korpusa, autorica uspješno primjenjuje i biografski pristup, nužan za razumijevanje umjetnikova odnosa prema ratu, kao i kasnije recepcije pojedinih djela.

Identifikaciji pojedinih portretiranih osoba, međutim, pripomogla je i ekspertiza u jednom prilično drukčijem području. Nakon priloga o likovnoj zbirci, na redu je onaj Borisa Pristera o većinom austro-ugarskim odlikovanjima, medaljama, plaketama i značkama, uglavnom baštinjenima od Ratnoga arhiva i muzeja NDH (str. 121–131). S obzirom na autorovo dugogodišnje publiciranje u tom području, pojedini aspekti nisu ovdje obrađeni po prvi puta pa ni toliko iscrpno, no svi zajedno čine primjereno zaokružen pregled. U sustav odlikovanja stoga ovom prigodom neću ulaziti, tek upozoriti na autorovu raščlambu portreta na aversima medalja i plaketa – ponajviše je riječ o pojedincima s vrha monarhijske i vojne hijerarhije (uključujući i humanitarno angažirane žene), no zastupljeni su i popularni časnici nižih činova, poput podmorničara Egona Lercha i Georga von Trappa, čija je životna sudbina nadahnula slavni mjuzikl *Moje pjesme, moji snovi* (osim toga, autor je ratnih sjećanja što zaslužuju hrvatski prijevod). Zasebnu temu čine značke, ugrubo podijeljene u dvije skupine: značke pripadnika pojedinih vojnih postrojba i ustanova (pretežno su se nosile na lijevoj strani kape) te domoljubne značke, namijenjene građanskim ili vojnim osobama bez razlike. I jednih i drugih bio je u optjecaju golem broj, neke su poput samih medalja bile umjetnički izrađene (i ovdje se okušao Ivo Kerdić), a sve zajedno, kako to autor uvjerljivo pokazuje, nisu tek kolekcionarski predmeti, već jedno od nasušnih polazišta za istraživanje mnogih socijalnih i kulturalnih pojava 1914-1918. No, kako dakle faleristika može pomoći povijesti umjetnosti? Prema napomeni Bregovac Pisk, upravo Pristerovim vizualnim prepoznavanjem pojedinih visokih odlikovanja dobio se svojevrsni *barcode* njihovih portretiranih nositelja, odnosno – zahvaljujući tomu što su se odgovarajući podatci redovito objavljivali u vojnim shematizmima – sužavanje kruga mogućih kandidata.

Borošak Marijanović autorica je i sljedećega priloga, onoga o prikupljenim odorama pripadnika austro-ugarskih oružanih snaga (str. 133-143). Iako najveći među svim hrvatskim muzejima, broj jedinica u toj skupini razmjerno je oskudan, što naročito vrijedi za tek iznimno dostupne odjevne predmete visokih časnika te uopće za one namijenjene svećanim prigodama. Kompleksna struktura oružanih snaga, uključujući ne samo podjelu na rodove nego i činjenicu da je početnih dvjestotinjak pješačkih pukovnija (bilo je, dakako, i mnoštvo drugih postrojba) karakteriziralo više tradicijskih ishodišta, svaku orijentaciju čine prilično zahtjevnom. Općenito, može se reći da su ratna iskustva ubrzala već postojeći trend prelaska s upadljivih (naročito u konjaništvu) na više-manje prikrivne odore, pri čem se daljnjom standardizacijom nastojalo olakšati proizvodnju, opskrbu i uporabu. Zbog nedostatka potrebnih materijala, međutim, čak i postignuta razina unifikacije opadala je prema kraju rata,

a od 1917., tj. nakon proboja kraj Kobarida, masovno su se nosili i zaplijenjeni talijanski proizvodi.

„Ratne pouke“ još su izrazitije na području austro-ugarskoga ali i trofejnoga naoružanja, kojega je za potrebe kataloga sintetski prikazala Dora Bošković (str. 145-153). Početak njezina priloga posvećen je hladnom oružju, koje je Prvi svjetski rat definitivno sveo na „insigniju vojničkog ranga i socijalnog statusa“ – do kolovoza 1917. svega je 0,28% njemačkih vojnika ubijeno hladnim oružjem, koje se nastavilo koristiti tek iznimno, tijekom borbi u skućenom prostoru (rovu) ili kada je valjalo održati tišinu, a i u takvim okolnostima okretniji su bili noževi (makar u vidu nefiksiranih bajuneta) i kojekakvi buzdovani. Što se tiče vatrenoga oružja, napominje autorica, malodimni barut i višemetne puške s klipnim zatvaračem uvedene su u naoružanje još 1880-ih i 1890-ih, u početnim formacijama 1914. bili su zastupljeni i brzometni topovi te teške strojnice (strojopuške ili mitraljezi), no taktika njihove primjene nije bila dovoljno razrađena ili barem ne dostatno uvježbana; juriš gustih redova pješaka s nataknutim bajunetama uglavnom se i dalje smatrao odlučnim vrhuncem borbe. Nakon teških gubitaka u prvoj godini rata, osim prelaska na utvrđivanje položaja (rovovi, zemunice i kaverne, žične i minske zapreke...), opći smjer evolucije tekao je prema povratku oklopa (obično kacige kao zaštite za glavu, iako je bilo i drugih pokušaja), poboljšanju izviđanja i veze odnosno koordinacije sa sve snažnijim topništvom (dijelom zahvaljujući indirektnoj, unaprijed proračunatoj paljbi) te uvođenju lakih strojnica na pištoljsko streljivo (automati), a umjesto u velikim masama pješaštvo je (sada znatnije opremljeno i ručnim granatama te minobacačima) sve više djelovalo u manjim, tzv. jurišnim odredima, koristeći se prirodnim zaklonima i inicijativom nižih zapovjednika. Dakako, jedan od tehnoloških pomaka bili su i bojni otrovi, predstavljeni u fondu raznim primjercima plinskih maski.

Nakon tih šest dvojezičnih preglednih priloga (za njihov engleski prijevod zaslužan je Graham McMaster) – autori kojih, prošireni ravnateljicom Ankićom Pandžić, čine uredništvo – slijedi kataloški dio u užem smislu (str. 154-554), sastavljen od ujednačeno strukturiranih kataloških jedinica, od kojih je znatan dio provideden neponovljivo „atmosferačnim“ ilustracijama te ključnom literaturom. Osim spomenutih autora, pojedine jedinice, popraćene dodatnim informativnim tekstovima o pojedinim više ili manje istaknutim osobama, ratnim epizodama i naoružanju (npr. o srpskim odnosno jugoslavenskim dobrovoljcima, ručnim bombama, puškama Mannlicher i sl.), potpisuju i Rhea Ivanuš, Matea Brstilo Rešetar, Nataša Mataušić, Snježana Pavičić, Dubravka Peić Čaldarović, Lada Prister, Maja Škiljan i Andreja Smetko.

Prva po redu kataloška cjelina, za ovu prigodu „izlučena“ iz postojećih dokumentarnih zbirki I i II, Zbirke fotografija, filmova i negativa te kartografske i numizmatičke zbirke obuhvaća ukupno 948 jedinica ratnih fotografija (u albumima, skupinama i pojedinačno), staklenih ploča, razglednica, dopisnica, maraka, spomen-slika, diploma i priznanja, objava, proglašaja i letaka, dnevnika, optužnica, osobnih pisama, isprava, novina i drugih periodika, zemljopisnih karata (od onih velikoga mjerila do „specijalki“, neke s ucrtanim „postavima“), novčanah bonova (uključujući i logorske) i raznih drugih spisa.

Druga po redu kataloška cjelina na isti je način formirana iz Zbirke slika, grafika i skulptura te Likovne zbirke 20. stoljeća. Njezina 221 jedinica može se dalje raščlaniti na portrete Habsburgovaca, visokih pa i nešto nižih časnika te na prizore s bojišta, ostvarene u raznim slikarskim tehnikama; osim već spomenutih Ivekovića, Alexandera i Cara zastupljeni su Bela Čikoš Sesija, Slavko Tomerlin, Anđelko Kaurić, Mihovil Krušlin i još neki, manje poznati

autori. Slijede grafike, uključujući pojedinačne portretne listove i cijele serije te opet razni prizori, neki i od neutvrđenih izdavača, te manju skupinu *Ostalo s Brocakom* i Kienmayerovim portretnim spomen-albumom 42. domobranske pješačke divizije, nakon toga pak nekoliko skulptura (poprsja i potreta), mahom Roberta Frangeša Mihanovića.

Treća cjelina, s ukupno čak 459 jedinica, proizašla je iz Zbirke odlikovanja, medalja, plaketa i značaka, slijedeći njezin raspored, s tim da su značke – inače posebice impresivne – u skladu s Pristerovim preglednim prilogom dalje podijeljene na vojničke i domoljubne.

Četvrta cjelina, 65 jedinica, nastala na temelju Zbirka odora te Zbirke zastava i zastavnih vrpca obuhvaća, dakako odore (pješaštva, lovačkih jedinica, konjaništva i topništva), zastave i zastavne vrpce, ali i vojničku opremu (svučane nabojnjače i časnički pojasevi, identifikacijske kutijice, oznake i spomen-trube), većinom austro-ugarskoga, manjim pak dijelom talijanskoga, ruskoga i crnogorskoga podrijetla.

Peta, znatno veća cjelina s čak 304 jedinice i upadljivo brojnijim te opsežnijim popratnim informativnim tekstovima, predstavlja nam odabir iz Zbirke oružja, razvrstan u hladno oružje (sablje, noževi i bajunete, počasne sjekirice pa i jedno kozačko koplje), vatreno oružje (puške, karabini, pištolji, revolveri, lake i teške strojnice, streljivo, ručne granate, granate i njihovi dijelovi) i opremu (kacige, plinske maske, nabojnjače, lopatice, naprtnjače, čoturice, nezaobilazne škare za rezanje žice i sl.). Povrh spomenutih zemalja, ovdje su zastupljeni i predmeti srpske, francuske, njemačke, turske (osmanske) i američke provenijencije.

Šesta pak cjelina obuhvaća 73 poprilično šarolike jedinice iz Zbirke predmeta iz svakodnevnog života. Riječ je, ponajprije, o osobnim predmetima časnika i vojnika (npr. koferi, kutije za hranu, tabakere), potom o vojnim mjerilima i drugim pomagalima, spomen-predmetima domoljubnih akcija te raznim drugim ukrasnim ili memorijalnim predmetima – ovdje se nalazi više inačica zamjenskoga prstena s natpisom *Dadoh zlato za željezo* (odatle i naziv cijele izložbe, odnosno kataloga), ali i nekoliko primjeraka izrađevina od raznih komada naoružanja i streljiva (tzv. Trench art). U posljednjoj kataloškoj jedinici detaljno je pak obrađeno osamdesetak komada nakita koje su građanke ali i neki muškarci darovali Narodnom vijeću SHS povodom saborskih odluka od 29. listopada 1918.

Napokon, završna, sedma cjelina, obuhvaća ukupno 16 jedinica – vojne opreme, spomen-predmeta, pečatnjaka i grbovnica – izlučenih iz Zbirke varia, Sakralne zbirke te Zbirke heraldike i sfragistike, nakon čega slijede popisi izvora i literature, ilustracija u uvodnim tekstovima, popratnih tekstova i kratica te kazala i završna riječ.

Ukupno, dakle, riječ je o više od dvije tisuće iscrpno opisanih, kontekstualiziranih a dobrim dijelom i vrhunski ilustriranih kataloških jedinica povezanih sa zanemarenim razdobljem Prvoga svjetskoga rata i vojništvom općenito.

Ipak, ne podcjenjujući golemi uloženi trud, autorima i čitateljima dužan sam još iznijeti nekoliko osobnih zapažanja o pojedinim konceptijskim rješenjima, interpretacijama i faktografskim navodima. Kako je rečeno, navedenih sedam kataloških cjelina zamišljeno je tako da nadide raspršenost srodnoga gradiva u postojećim, stalnim zbirka. Iako kao ne-muzealac ne mogu o tomu pouzdano suditi, rekao bih da je to uglavnom uspješno izvedeno, uza sve skopčane nedoumice oko pojedinih klasifikacijskih rješenja (npr. u pogledu razgraničenja između osobnih, ukrasnih i spomen-predmeta). Međutim, ne mogu se domisliti nekoga naročitoga razloga za postojanje zasebne, sedme cjeline, kada su ondje zastupljene kategorije – u korist ukupne preglednosti – uz nešto dodatnoga napora mogle biti raspoređene u prethodne cjeline.

S puno više razumijevanja sklon sam uvažiti teškoće oko naziva pa i ubikacije pojedinih mjesta, osobito onih na istočnom bojištu, posebno izražene u fotografskim kataloškim jedinicama. Polazište je redovito tadašnji hrvatski ili „hrvatski“ naziv (npr. toliko spominjana Dobranoc), uz kojega se dosljedno upućuje na tadašnji njemački (npr. Dobronoutz), no današnji ukrajinski nazivi navode se pretežno tek uz gradove (npr. Stanislav/Ivano-Frankivsk), zacijelo zbog realne nedostupnosti novijih preciznih zemljovida. Kako je u međuvremenu zaživjela internetska usluga *Google Earth*, odnedavno je taj problem bitno lakše riješiti nego li prije par godina, u jeku rada na katalogu – među ostalim, negdašnji Dobranoc i Dobronoutz ukrajinski su Dobrynivci, oko 30 km sjeverno od Černovaca, a obližnje mjesto Jurkoutz, kojemu je u katalogu iz nejasnoga razloga pridodan rumunjski naziv „Iurcauti“ (točnije bi bilo Iurcăuți), ukrajinski su Jurkivci; nešto pak zapadniji Kisseleu, u katalogu naznačen i kao „Kysyliv“, Ukrajinci danas zovu Kyseliv i sl. Dakako, nerijetko pritom nije riječ o automatskom prevođenju već po zemljovidu valja „vršljati“, poznavajući mogući razmještaj pojedinih postrojba – vjerojatno zgodna vježba za studentski seminar, tijekom koje bi se s osloncem na katalog mogao izraditi i priručni registar još uvijek neistraženih hrvatskih groblja i drugih spomen-obilježja.

U pogledu pak literature, iako po tomu toliko i ne odskače od podosta uvriježene navade, rekao bih da je naročito prvi uvodni tekst mogao samo profitirati od oslonca na još poneko opće strano djelo (primjerice, novija Hewa Strachana i Jaya Wintera, ali i starije Pierrea Renouvina; osim toga od 2002. odnosno od 2004. u optjecaju su i njemačka te francuska jednosveščana enciklopedija Prvoga svjetskoga rata), kao i na nekoliko recentnih hrvatskih priloga, napose onih o prohabsburškim opcijama (Stjepan Matković, Zlatko Matijević), ustroju domobranstva (Tado Oršolić) pa i diplomatskim zbivanjima (Livia Kardum), da ne ulazim već u socijalnu i kulturološku sastavnicu. Primjerice, u političkom pregledu prilično se opsežno razmatraju nastojanja k južnoslavenskom ujedinjenju, doznajemo i za Solunski proces – u kontekstu obračuna s Crnom rukom i Krfske deklaracije – no Sarajevski atentat i drugi prijeratni zapletaji, kako na „regionalnoj“, tako i na svjetskoj razini, s iznimkom ukratko spomenute „njemačke ekspanzionističke težnje“, nisu šire obrađeni, pa je tako osim „ratnih ciljeva“ iz perspektive Centralnih sila uglavnom izostao i uvid u svu višestrukost motivacije austro-ugarskih vojnika, potreban – prema mojemu sudu – upravo za razumijevanje tolikih „domoljubnih“ kataloških jedinica.

S obzirom na to koliki je u katalogu udio predmeta vojne provenijencije, držim i da je bilo primjereno nešto više pozornosti posvetiti kronološkom rasporedu hrvatskih postrojba po pojedinim bojištima, što se u nuždi moglo učiniti i s osloncem na *Prvi svetski rat* Petra Tomca (Beograd 1973).

S druge strane, iz nekih faktografskih navoda dobiva se dojam da popisana literatura nije potpuno iskorištena, odnosno da su pojedine formulacije mogle biti preciznije. Primjerice, grof Attems nije bio istarski već samo dalmatinski namjesnik (str. 24), Bačku kao cjelinu ne bih uvrstio u „hrvatske zemlje“ (str. 24), nakon ukidanja Vojne krajine ne bih više govorio o „Banskoj Hrvatskoj“ nego o Hrvatskoj i Slavoniji (str. 25 i drugdje; štoviše, u prijevodu je to „Civil Croatia“, što za početak 20. stoljeća može izazvati zabunu), tvrdnja o obnovi „parlamentarnoga života“ 1917. (str. 22) trebala bi se ograničiti na austrijsku polovicu Monarhije, kao i Karlov manifest o federalizmu od 16. listopada 1918. (str. 25), a Ženevska deklaracija točnije se mogla označiti kao nesuđeni „temeljni akt za osnutak jugoslavenske države“ (str. 33). Konstatacija pak kako je nastankom Kraljevstva (Kraljevine) SHS odnosno povlačenjem

granica hrvatski nacionalni korpus bio „razjedinjen“, dakako, stoji, no na umu pritom valja imati da je i njegovo jedinstvo pod Habsburgovcima bilo prilično osebuje naravi.

S obzirom na to, o zaključku kako je nova država 1918. „kreirana po diktatu zemalja pobjednica“ rekao bih da je odviše lapidaran – niti je taj „diktat“ bio jedinstven (napokon, sadržaj Londonskoga ugovora naposljetku nije do kraja proveden), niti se ujedinjenje, kakvo god da bilo, odvijalo sasvim mimo volje glavnine hrvatskih i slovenskih političara. Također, držim da ih iz jasnih razloga nije primjereno i dalje označavati kao „građanske“ (str. 18). Slično tomu, Italija nije bila saveznica Njemačke od 1914., nego još od 1882. (str. 20), a i „Hrvatsko domobranstvo“ uporabljiv je, ali ipak tek neslužbeni naziv (str. 25).

Što se tiče vojnopovijesne tematike, upozoriti je i da su austro-ugarske pukovnije zajedničke vojske tijekom rata s četiri bojne/bataljuna smanjene na tri (na hrvatsko-slavonskom području tako su dobivene dvije „nove“ pukovnije, 116. i 135.) te da za njegova trajanja u svom propisanom sastavu nisu imale „85 časnika i 1526 dočasnika i vojnika“, kako bi se moglo pomisliti slijedom uvodnoga teksta (str. 27) – ukupan broj bio je, otprilike, dvostruko do trostruko veći, što je ispravno navedeno podosta kasnije (str. 136). Nadalje, misleći najvjerojatnije na zakonski članak iz 1890., na jednom se mjestu kaže da je domobranstvo sa zajedničkom vojskom izjednačeno 1889., na drugom pak 1912. (str. 25 i 28), a ni „zagrebačko hrvatsko-slavonsko“ domobrantsko oružje nije formirano tek posljednje godine (str. 28), nego još 1869–1870. Po prirodi stvari, 6. domobrantska poljsko-topnička pukovnija nije se mogla sastojati od „od osam topničkih bitnica i 37. poljskog topničkog puka[!]“ (str. 29), a ni Talijani nisu započeli baš svih 12 sočanskih bitaka (str. 30), jednako kao što bi ponegdje umjesto „diviziona“ trebale stajati divizije (str. 28).

Navod kako su „na početku rata Hrvati činili 14% od svih uvojačenih vojnika [Austro-ugarske Monarhije – F. H.], što je bio najveći postotak u odnosu na druge uvojačene narode“ (str. 28) zacijelo potječe od Pavičića, no ta brojka približnija je udjelu svih južnih Slavena. Iako i sama zaslužuje određene korekcije, u literaturi je s razlogom prihvaćenija ona od 9% Hrvata i Srba zajedno, među koje su u ono doba uključivani i islamski Bošnjaci.

Kada je pak 42. domobrantska divizija dobila „počasni“ naziv „Vražja“ ne mogu sa sigurnošću tvrditi (je li on bio i formalno podijeljen, ili se samo s vremenom uobičajio?), no čini se da je to bilo i prije Brusilovljeve (Ljetne) ofenzive 1916. (str. 29), budući da je pojedinci tako nazivaju već u kolovozu 1915. i ožujku 1916. (usp. npr. natpise na tamburi pod kataloškim brojem VI/70., str. 542). Pođemo li u istom smjeru, od predmeta prema tekstu, dataciju sjajne fotografije pod brojem I/626. (str. 228-229), koja je označena s „1915 cca“ odnosno „1915.(?)“ – to je ona na kojoj domobrantski časnici poziraju „čitajući“ novine – vjerojatno se može pomaknuti u listopad 1916., budući da, koliko se može nazrijeti na reprodukciji, naslovnica *Hrvatske* spominje „razočarane Rumunje“, a one *Novosti i Jutarnjega lista* ulazak „savezničkih četa“ u Brašov (Brassó, Kronstadt, danas Braşov u Rumunjskoj). Među ovakvim, manje važnim pripomenama, može se navesti i to da su – prema mirogojskoj računalnoj evidenciji – Martin Vrkljan von Pilar (str. 528) i Stjepan Sertić (str. 548), portretirani austro-ugarski časnici tek djelomice ustanovljenih „generalija“, umrli 20. svibnja 1937. odnosno 24. veljače 1966.

Kako se vidi iz ovih šarolikih bilježaka, općeniti dobar dojam mogao je biti još nešto bolji. Dio njih praktički je neizbježna uzgredna posljedica gotovo svakoga opsežnijega posla, dio ih se vjerojatno mogao izbjeći, primjerice, pravodobnim angažiranjem vanjskih recenzenata, kojima bi u opisu posla morala biti i potpora ovakvim zahtjevnim pothvatima. No, rečeno

nipošto nije u sukobu s mojim zaključkom kako je ovim djelom Prvi svjetski rat napokon dostojno – a što se napose tiče njegove kataloško-muzeološke sastavnice – i trajno kvalitetno prezentiran. Odati je stoga priznanje svima uključenima, poželjevši istodobno Hrvatskom povijesnom muzeju što brži smještaj u nove prostorije, i mirni nastavak rada na stalnom postavu.

Filip Hameršak